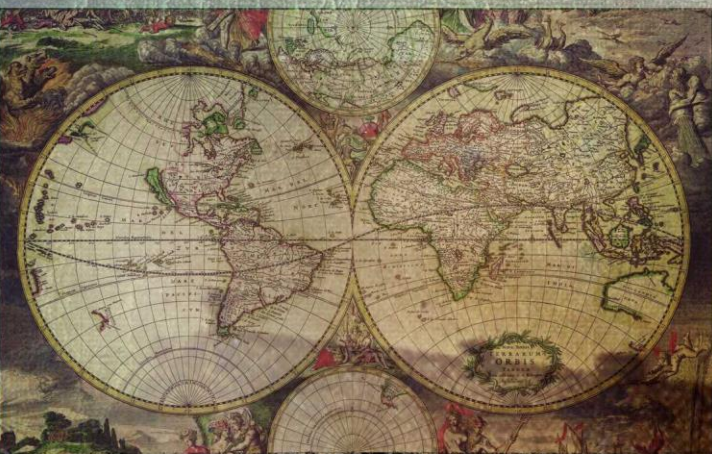

DANUBIUS NOSTER

2025/1.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET, NYELV- ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNY
AZ OKTATÁS HÁTTÉRÉBEN
AZ EÖTVÖS JÓZSEF FŐISKOLA TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

DANUBIUS NOSTER

XIII. évfolyam, 2025/1. szám

AZ EÖTVÖS JÓZSEF FŐISKOLA TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Főszerkesztő:

Bordás Sándor

Szerkesztők:

Bakonyiné Kovács Bea, Pogány Csilla,

Szócs Krisztina, Tóth Sándor Attila

Szerkesztőbizottság:

Prof. Dr. Bacsó Róbert PhD

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (Ukrajna, Beregszász)

Prof. Mag. Dr. Heidelinde Johanna Balzarek, Dipl. Päd.

Alsó-ausztriai Pedagógiai Főiskola (Ausztria, Baden)

Prof. Dr. sc. Emina Berbić Kolar PhD

J. J. Strossmayer Egyetem (Horvátország, Eszék)

Dr. Debrenti Edit PhD

Partiumi Keresztény Egyetem (Románia, Nagyvárad)

Dr. habil PaedDr. Dobay Beáta PhD

Selye János Egyetem (Szlovákia, Komárom)

Dr. Horák Rita PhD

ÚE, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar (Szerbia, Szabadka)

Prof. Dr. Kárpáti Andrea PhD

Budapesti Corvinus Egyetem (Magyarország, Budapest)

Dr. Kovács Elvira PhD

ÚE, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar (Szerbia, Szabadka)

Dr. Medve Zoltán PhD

J. J. Strossmayer Egyetem (Horvátország, Eszék)

Dr. Viola Tamášová PhD

DTI Egyetem (Máriatölgyes, Szlovákia)

Szakmai lektorok:

Bordás Sándor, Gál Márta, Kanizsai Mária, Morana Plavac,

Póla Péter, Ana-Marija Posavec, Szabó-Szettele Katinka, Zalay Szabolcs

Nyelvi lektor: Ladányi Éva

Lapalapító: Majdán János

Lapterv: Tibola Vera

Kiadja: Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja

Felelős kiadó: az Eötvös József Főiskola rektora

Szerkesztőség: 6500 Baja, Szegedi út 2.

Telefon: +36 79 524-624

HU ISSN 2064-1060

A folyóiratszám a MEC_SZ 149372 azonosítószámú

„Magyar Tudomány Ünnepe és Nemzetközi Konferencia az Eötvös József
Főiskolán”

című pályázatból valósult meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROGRAM

Eötvös József Főiskola

DANUBIUS NOSTER XIII. évf. 2025/1. sz.

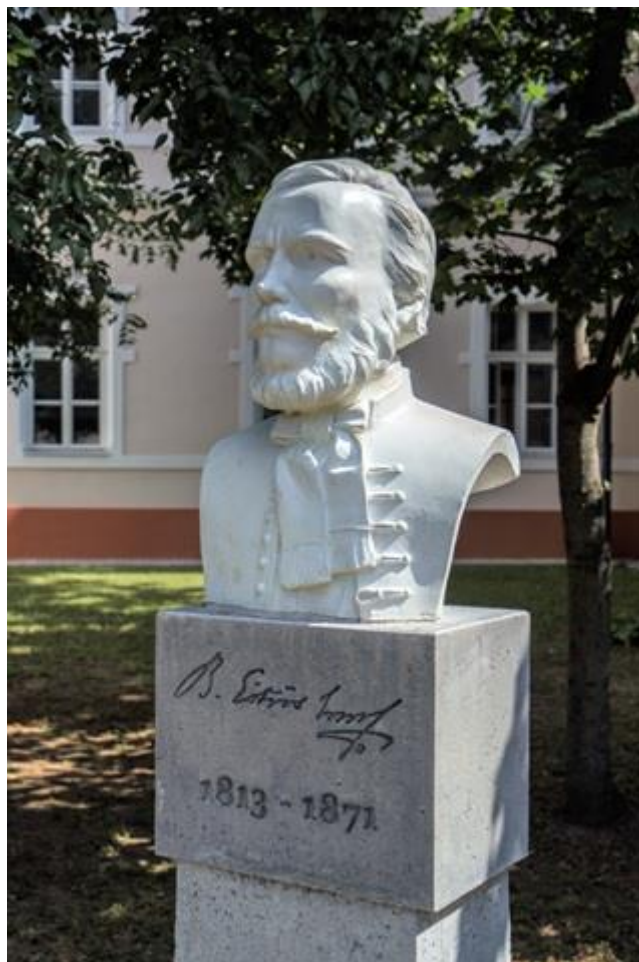
A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE

Az MTA programsorozata

TARTALOM

ELŐSZÓ	1
Zalay Szabolcs: DIAGNÓZIS ÉS TERÁPIA – A NEVELÉSTUDOMÁNY VÁLASZAI EGY VILÁGVÁLÁSÁRA	5
Putterer Elisabeth: KOMMUNIKATIVE HERAUSFORDERUNGEN DES KLIMA- WANDELDISKURSES	17
Smajić, Dubravka: PRILOZI U JEZIČNIM SAVJETNICIMA I U JEZIKU STUDENTSKE POPULACIJE	27
Turza-Bogdan, Tamara—Cvikić, Lidija: HRVATSKI KAO MANJINSKI JEZIK U KONTEKSTU RAZVOJA PISMENOSTI U UŽEM I ŠIREM SMISLU	41
Krunoslav, Mikulan: MOTIVI MITSKO-DEMONOLOŠKIH I ESHATOLOŠKIH PREDAJA MEĐIMURSKOGA KRAJA	51
Tomić, Draženko: LIBERALIZAM I LIBERALNA FILOZOFIJA PREMA IZVJEŠĆI- MA ČASOPISA „KRŠĆANSKA OBITELJ”	71
Jurčević, Zorica: KORELACIJSKO-UMJETNIČKE MOGUĆNOSTI NAZOROVE PJESME CVRČAK	81
Tóth Sándor Attila: A HAZA MINT TOPOSZ BERZSENYI DÁNIEL <i>MAGYAR OR- SZÁG</i> CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN – I. VERS FORRÁSAIRÓL	89
Horváth Réka: KIEGÉSZÍTŐ ANYAG A NEVELÉSTÖRTÉNET TANTÁRGYHOZ: A KÖZÉPKORI SZÉPSÉGIDEÁL	123
Kasza Kinga: VEZETÉS ÉS BIZALMI KAPCSOLAT KIÉPÍTÉSE A Z GENERÁCIÓ- VAL	131
Szűcsné Tóth Zsuzsanna–Kocsis Júlia: NAGY MAGYAR TALÁL MÁNYOK OKTA- TÁSA MODERN SZEMLELETTTEL	147
Mándoki Réka: AZ ÓVODAVÁLASZTÁS FONTOSSÁGA A SZÜLŐK KÖRÉBEN A KÜLÖNBÖZŐ DEMOGRÁFIAI TÉNYEZŐK ALAPJÁN	163

Eötvös József mellszobra

Szabó Áron szobrászművész alkotása az Eötvös József Főiskola udvarán.

ELŐSZÓ

Hagyományaink szerint a *Danubius Noster* című folyóirat egy számával minden évben a magyar tudomány eredményei előtt tisztelgünk – ezt a lapszámot tartja a kezében a kedves Olvasó.

A bajai Eötvös József Főiskola 2024-ben is csatlakozott a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudomány Ünnepe programsorozatához, amelynek motója ezúttal a *Tudományos tanácsadás a társadalom szolgálatában* volt. Nemzetközi tudományos konferenciát szerveztünk 2024. november 20-án, amely lehetőséget biztosított hazai és külföldi oktatók, kutatók számára tudományos és szakmai eredményeik bemutatására. A rendezvény ünnepélyes megnyitóján dr. Szilágyiné dr. Szinger Ibolya, az Eötvös József Főiskola rektora köszöntötte a résztvevőket, majd dr. Tóth Sándor Attila, az EJF Tudományos Bizottságának tagja, a *Danubius Noster* folyóirat szerkesztője nyitotta meg a konferenciát. A megnyitót a főiskola hallgatóinak zenei műsora tette emlékezetessé. A plenáris előadást prof. dr. Hamar Pál, a Magyar Testnevelési és Sporttudományi Egyetem egyetemi tanára tartotta Tantervelméleti és tantervfejlesztési tendenciák a NAT 2020 tükrében címmel. A délelőtti programot az Eötvös József Főiskoláért Alapítvány alkotói pályázatának díjátadója zárta. A konferenciát kísérő programok különleges színfoltja volt Koppány Attila festőművész *Geometric* című kiállításának kuratori tárlatvezetése, amit dr. Marczin István tartott; valamint a *Nagy magyar találmányok modern szemlélettel* című workshop – Szűcsné Tóth Zsuzsanna és Kocsis Júlia interaktív foglalkozása –, amely a tudományos ismeretterjesztés és a kreatív pedagógia határterületeit járta körül. A konferencia hét szekcióban zajlott, több mint 60 előadó részvételével, magyar, horvát, angol és német nyelven. A szekciók tematikája a neveléstudomány, nyelvészet, művelődéstörténet, gazdaságtudomány, mentálhigiéné és oktatás különböző színtereire terjedt ki, tükrözve a főiskola interdiszciplináris szemléletét és a tudományos közösségépítés iránti elkötelezettségét.

Lapszámunkban zömmel ezen konferencia előadóinak tudományos igény-nyel megírt, lektorált tanulmányai szerepelnek, illetve néhány, többnyire idegen nyelvű, de tematikájában ide, a *Művelődéstörténet, nyelv- és gazdaságtudomány az oktatás hátterében* lapcímhez illő írás, melyeket a 2024. április 10–11-én rendezett XI. Tantárgy-pedagógiai Nemzetközi Tudományos Konferencia előadóitól kaptunk.

A jelen folyóiratszám írásai a neveléstudomány, a nyelvészet, az irodalom, a művészetpedagógia és a társadalomtudomány különböző területein kínálnak elmélyült, sokrétű és korszerű megközelítéseket. Zalay Szabolcs értekezése a világválságok pedagógiai értelmezését vizsgálja, és a neveléstudomány holisztikus válaszait keresi a globális kihívásokra. Ezt a gondolatmenetet egészíti ki Putterer Elisabeth elemzése, amely a klímaváltozás diskurzusának nyelvi kereteit és kommunikációs nehézségeit tárja fel. A nyelvhasználat kérdéseire kapcsolódik Dubravka Smajić tanulmánya, írásában a horvát nyelv határozószóinak helyes és helytelen használatát vizsgálja a nyelvi tanácsadás és a diáknyelv tükrében. A nyelvi kompetencia fejlesztésének tágabb kontextusát mutatja be Tamara Turza-Bogdan és Lidija Cvikić, akik a horvát mint kisebbségi nyelv szerepét elemzik. A kulturális

örökség és a népi hagyományok iránti érzékenységet tükrözi Mikulan Krunoslav kutatása, melyben a Muraköz mitikus és eszkatológiai motívumait rendszerezi, míg Tomić Draženko a 20. század eleji horvát filozófiai diskurzusból vizsgálja a liberalizmus megítélését. A művészetpedagógia területén Jurčević Zorica tanulmánya egy vers feldolgozásának lehetőségeit mutatja be a projektalapú oktatásban, kiemelve a tanulói kreativitás és önreflexió fejlesztését. Az irodalmi hagyományhoz kapcsolódik Tóth Sándor Attila szövege is, elemzésében Berzsenyi Dániel *Magyar Ország* című költeményében vizsgálja a haza toposzának protestáns gyökerű megjelenéseit. A történeti és neveléstörténeti megközelítést képviseli Horváth Réka, aki a középkori szépségideál sokrétű értelmezését kínálja, különös tekintettel a női szerepek kettősségére és az udvari kultúra jelentőségére. A társadalmi változásokra reflektál Kasza Kinga tanulmánya, írásában a Z generációs vezetők bizalomépítési stratégiáit és vezetési stílusai kerülnek a középpontba, rámutatva a munkahelyi kultúra átalakulására és az új vezetői normák kialakulására. A hazai innovációs örökség újraértelmezését célozza Szűcsné Tóth Zsuzsanna és Kocsis Júlia közös munkája, a szerzőpáros a nagy magyar találmányok oktatási vetületeit mutatja be modern szemlélettel. A kötetet Mándoki Réka tanulmánya zárja, amely az óvodaválasztás szülői szempontjait és motivációit vizsgálja különböző demográfiai tényezők mentén, rávilágítva az intézményválasztás mögötti döntési mechanizmusokra.

E sokszínű lapszám nemcsak a tudományos diskurzus gazdagítását szolgálja, hanem gyakorlati szempontból is értékes gondolatokat kínál a pedagógia, a nyelvhasználat, a társadalmi kommunikáció és a kulturális örökség területein. A tanulmányok tudományos igényessége méltó módon tükrözi a tudomány társadalmi szerepvállalását, és hozzájárul a felsőoktatásban zajló szakmai párbeszédhez. Fogadják és olvassák szeretettel, használják fel, idézzék!

Bakonyiné Kovács Bea

FOREWORD

According to our tradition, every year we honour the achievements of Hungarian science with an issue of the journal *Danubius Noster* – this is the issue you are holding in your hands.

The Eötvös József College of Baja joined the Hungarian Academy of Sciences' Celebration of Hungarian Science programme in 2024, whose motto was "Scientific advice in the service of society". On 20 November 2024, we organised an international scientific conference, which provided an opportunity for academics and researchers from Hungary and abroad to present their scientific and professional achievements. At the opening ceremony of the event, dr. Ibolya Szilágyiné, rector of Eötvös József College, welcomed the participants, this was followed by dr. Attila Tóth Sándor, member of the Scientific Committee of the EFJ, editor of the journal *Danubius Noster*. The opening was made memorable by a musical performance by the students of the college. Dr. Pál Hamar, professor at the Hungarian University of Physical Education and Sports Sciences, gave a plenary lecture on Curriculum Theory and Curriculum Development Trends in the Light of NAT 2020. The morning programme ended with the award ceremony for the creative competition of the Eötvös József College Foundation. A special highlight of the conference was the curatorial guided tour of Attila Koppány's exhibition *Geometric*, presented by dr. István Marczin; and the workshop Great Hungarian Inventions with a Modern Eye – an interactive session by Zsuzsanna Szűcsné Tóth and Júlia Kocsis – which explored the boundaries of scientific knowledge dissemination and creative pedagogy. The conference consisted of seven sessions with more than 60 speakers in Hungarian, Croatian, English and German. The themes of the sessions covered different fields of education, linguistics, history of culture, economics, mental health and education, reflecting the interdisciplinary approach of the college and its commitment to scientific community building.

In this issue of our journal, we present mainly the papers of the speakers of this conference, written and edited with scientific interest, as well as some articles, mostly in foreign languages, but with a theme that fits the title of the journal, *History of Education, Language and Economics in the Background of Education*. The latter papers were presented at the XI International Scientific Conference on Subject Pedagogy, 10–11 April 2024.

The articles in this issue offer a wide range of contemporary approaches in various fields of education, linguistics, literature, art education and social sciences. Szabolcs Zalay's lecture explores the pedagogical interpretation of world crises and seeks holistic responses to global challenges in education. This line of thought is complemented by Elisabeth Putterer's analysis of the linguistic frames and communication difficulties of the discourse of climate change. Related to language use issues is Dubravka Smajić's study of the correct and incorrect use of adverbs in Croatian in the context of language counselling and student language. The broader context of language competence development is presented in the work of Tamara Turza-Bogdan and Lidija Cvikić, who analyse the role of Croatian as a minority language. Sensitivity to cultural heritage and folk traditions is reflected in the research of Mikulan Krunoslav, who systematises mythical and

eschatological motifs of the Muraköz, while Tomić Draženko examines the perception of liberalism in Croatian philosophical discourse of the early 20th century. In the field of art education, Zorica Jurčević's study presents the possibilities of working with a poem in project-based education, with an emphasis on developing students' creativity and self-reflection. In the literary tradition, Attila Sándor Tóth's analysis of Dániel Berzsenyi's poem *Magyar Ország* explores the Protestant roots of the topos of the homeland. The historical and educational approach is represented by Réka Horváth's work, which offers a multifaceted interpretation of the medieval ideal of beauty, with special attention to the duality of female roles and the importance of court culture. Reflecting on social change, Kinga Kasza's study examines the confidence-building strategies and leadership styles of Generation Z leaders, highlighting the transformation of workplace culture and the emergence of new leadership norms. The joint work of Zsuzsanna Tóth Szűcsné and Júlia Kocsis Szűcsné aims to reinterpret Hungary's innovation heritage, presenting great Hungarian inventions with a modern perspective. The volume concludes with a study by Réka Mándoki, which examines parental aspects and motivations of kindergarten choice along different demographic factors, shedding light on the decision-making mechanisms behind the choice of institution.

This diverse issue not only enriches the academic discourse, but also offers valuable practical ideas in the fields of pedagogy, language use, social communication and cultural heritage. The scholarly rigour of the studies reflects the social engagement of science and contributes to professional dialogues in higher education. Welcome and read with love, use and cite!

Bea Kovács Bakonyiné

Zalay Szabolcs**DIAGNÓZIS ÉS TERÁPIA
– A NEVELÉSTUDOMÁNY VÁLASZAI EGY VILÁGVÁLSÁGRA**

A világ válságos időszakai mindig is jelentős hatással voltak a társadalmi struktúrákra, kultúrákra és a nevelési rendszerekre. A neveléstudomány, mint az emberi fejlődés és tanulás tudománya, kulcsszerepet játszik abban, hogy választ adjon egy-egy válság kihívásaira. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy valóban minden paradigmaváltás világválsággal jár-e, vagy csupán a saját korunkat szeretjük a történelem legkritikusabb szakaszának feltüntetni. Ezen kívül bemutatom, hogy milyen válaszokat adhat a neveléstudomány és pedagógiai gyakorlat egy ellentmondásos korszak kihívásaira. A világválságok és paradigmaváltások szükség-szerű kapcsolatban állnak egymással. A történelem során számos olyan esemény történt, amely paradigmaváltásokhoz vezetett, legyen szó politikai, gazdasági vagy kulturális válságokról.

A neveléstudománynak viszont ki kell dolgoznia azokat a válaszokat egy-egy kihívásra, amelyek segíthetik a pedagógiai gyakorlatot abban, hogy az adott kor emberét a lehetőségekhez képest a legjobban készítse fel a megoldáskeresésre. A neveléstudomány célja, hogy a különböző társadalmi kihívásokra válaszokat találjon, legyen szó a globális problémák diagnosztizálásáról vagy a pedagógiai terápiák kidolgozásáról. A neveléstudomány holisztikus megközelítése lehetővé teszi, hogy az egyén fejlődését és helyét vizsgáljuk egy kaotikusnak tűnő világban. A holisztikus megközelítés figyelembe veszi a fizikai, érzelmi, kognitív és szociális fejlődést, így komplex módon tud reagálni a kihívásokra. Ma már ez globális pedagógiai küldetés. A pedagógiai gyakorlatnak nemcsak a lokális elköteleződést, hanem a globális felelősségvállalást is meg kell mutatnia a ma és a holnap emberének. A neveléstudományban dolgozó szakembereknek figyelembe kell venniük a különböző kultúrákat, társadalmi kontextusokat és az egyre globalizáltabb világ kihívásait. A cél az, hogy a problémák minél pontosabb diagnosztizálása révén a pedagógiai terápiák hatékonyan tudják szolgálni a különböző személyiségek fejlődését.

A neveléstudomány válaszai a világválságokra nem csupán a kihívásokra adott reakciók, hanem egy mélyebb megértés irányába mutatnak. Az egyre differenciáltabb személyiségfejlesztés és az egyre globalizáltabb szocializáció területén a neveléstudomány holisztikus megközelítése lehetőséget ad arra, hogy az emberek helyét és szerepét újraértelmezzük egy folyamatosan változó világban. A pedagógiai gyakorlatnak folyamatosan alkalmazkodnia kell a kihívásokhoz, hogy a jövő generációi számára egy stabilabb és rendezettebb jövőt tudjon biztosítani. A nehézség viszont abból ered, hogy egyrészt nagyon nehéz biztos viszonyítási pontokat találni világunkban, amikor mindent relatívan értelmezzünk. Másrészt talán még nehezebb kimozdítani az emberiséget berögzült álláspontjából és szokásai-ból. Mégis annál erősebb a vágy bennünk, hogy újra megtaláljuk biztonságunk, amely valaha tán megvolt egy archaikus időben, mikor még hittünk az istenekben, az ideákban, a világnak volt közepe – igényünk van tehát a minőségi, rendezett életre. A világ válsága egyúttal a pedagógia kihívása is. A válság természetének

minél pontosabb megragadása segíthet beazonosítani a pedagógiai jellegű teendőket. A válság hét irányának meghatározása egy térkereszt mentén képzelhető el, középen az emberrel. Viszonyaink mind a hét esetben szakadást mutatnak, ebből következik a bezáródás, a „kényszerzubbony-lét”, az elidegenedés. Konfliktusba kerültünk a természettel, a társadalommal, a történelemmel, a transzcendenssel, a talentumainkkal, a törekvéseinkkel, azaz céljainkkal, sőt, a saját tudatunkkal is. A kitörési pontok is ezeken keresztül ragadhatók meg, illetve egy olyan pedagógiai kulturális modellen keresztül, amely az ember és a világ kapcsolatát szerves rendszerben képes megragadni.

Számos kutatás-fejlesztési projekt foglalkozik a pedagógiai munka minőségének objektív mérésével.¹ Vannak ígéretes kezdeményezések a különböző pedagógiai entitások (foglalkozások, tanórák, tanárok, szervezetek, oktatási rendszerek stb.) összehasonlítására. A pedagógiai munka összetett és sokrétű, így nehéz egyetlen mutatóval jellemezni a minőségét.² Azonban kutatásaim alapján azt állítom, hogy egyre pontosabb képünk van ma már a pedagógiai hatékonyságot befolyásoló tényezőkről, és ezek alapján kidolgozható olyan komplex indikátorrendszer, amely figyelembe veszi a pedagógiai munka minden fontos aspektusát. Ehhez olyan szempontokat kell választani, amelyek a mesterségbeli tudáson túl a pedagógiai kultúrát lényegi fókuszain keresztül és teljességében is meg tudják ragadni. A pedagógiai kultúra az élet minőségét jelenti itt a tanulás környezetében, amelyet egy-egy entitás kisebb-nagyobb mértékben tud létrehozni, alkotni, teremteni, konstruálni – tudásától, képességeitől, rátermettségétől függően. Ahhoz, hogy ezt részleteiben és együtt is láthassuk, holisztikus, vagy még inkább egyetemes megközelítésre van szükségünk egy új pedagógiai paradigma körülhatárolása keretében, amelyet nevezhetünk a Homo Studens, a Tanuló Ember pedagógiájának.³

Koncepciónk szerint a „Tanuló Ember” felhasználja a világról eddig szerzett ismereteinket, de nem fetisizálja őket. Ahogy a kulcskompetenciái maximális fejlesztése is szüksége van, anélkül, hogy kijátszaná ezeket az ismeretek ellenében. Hiszen mindkét tudásfajtára szükségünk van ahhoz, hogy egy új szintézisben meghaladhassuk eddigi önmagunkat, megoldást találva számtalan, a fentiekben jelzett problémánkra. Ennek a pedagógiai gondolatrendszernek az egyre pontosabb körülírása, kirajzolódása zajlik jelenleg világunkban, lokális és globális szinten egyaránt. A folyamat sebességének tétje pedig csak növekedett a mesterséges intelligencia színrelépésével, amely révén a Gép óhatatlanul versenytársa lett a pedagógiai entitásokat létrehozó Embernek. Az újratanulás szükségessége így már nem kérdés, hacsak nem akarjuk végképp kiszolgáltatottá tenni magunkat az általunk létrehozott, egyre nagyobb önállósággal bíró „teremtményünknek”.

¹ BALÁZSI Ildikó–HORVÁTH Zsuzsanna: *A közoktatás minősége és eredményessége*. In: Balázs Éva–Kocsis Mihály–Vágó Irén: *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutatás és Fejlesztő Intézet, Bp., 2011. 325–362. <http://www.ofi.hu/9-kozoktat-as-minosege-es-eredmenyessége-balazsi-ildiko-horvath-zsuzsanna> [2024.04.10.]

² HALÁSZ Gábor: *Az oktatás eredményessége és minősége*. In: HALÁSZ Gábor–LANNERT Judit: *Jelentés a magyar közoktatásról*. OKI, Bp., 2000. 303–324. <https://mek.oszk.hu/08400/08451/08451.pdf> [2024.04.15.]

³ ZALAY Szabolcs: *„Homo Studens” – A tanuló ember iskolája. Pályázat a Pécsi Leőwey Klára Gimnázium igazgatói munkakörére*. Pécsi Tankerület, Pécs. 2021. <https://www.leoweypecs.hu/wp-content/uploads/2021/08/new.leoweypecs.hu-palyazat-dr.-zalay-szabolcs-2021.03.15.pdf> [2024.11.01.]

Stratégiai nevelési és oktatási cél tehát, hogy a válságos viszonyokra megoldásokat kínáljunk diákjainknak, vagy pontosabban, alkalmassá tegyük őket arra, hogy keresni tudják az életképes alternatívákat. Erre azonban csak a teljeséget keresők és megélők képesek. Fizikai, lelki és szellemi értelemben egységes és egészséges, „meglett emberré” váló fiatalokat kell nevelnünk, akik az autonómia magasabb értelmét képviselik, azaz a személyiség mindhárom szintjén szabadon, felelősen és magas szeretetfokkal képesek létezni, kisugározva magukból az emberi élet megélésének magasabb frekvenciáján a boldogságot embertársaik minden korosztálya felé. Ezek az emberek „menthetik meg a világot”, vagy képviselhetik egy új világ paradigmáját, akikben a mai kor „sötétségének” közepette is a Fény lakozik. Így válhatnak tanítványaink az „eszmélkedés” korának embereivé. Ehhez olyan tanulási-tanítási modellekre van szükség, amelyek képesek az új „világalkotásra”.

A pedagógiai kultúra dimenziói

Ahogy egy művész alkotásának létrehozásával egy második világot teremt, az esztétikai elméletek leírása szerint, ugyanúgy a pedagógus is ezt teszi egy-egy óra vagy foglalkozás illetve „kezdeményezés” „megalkotásakor”. De ezt teszi egy vezető is, amikor például egy pedagógiai intézmény „világát” működteti, vagy egy rendszeralkotó kutató, akinek a „módszere” pedagógiai alternatívából alternatív pedagógiává válik, és szélesebb körben, akár országos szinten tud megvalósulni.⁴

Erdemes feltérképezni azokat a jellemzőket, amelyeknek a minőségén múlik egy-egy ilyen „világ” működőképessége. Más szóval azokat az indikátorokat vesszük itt számba, amelyek egy-egy pedagógiai entitás pedagógiai kultúráját jellemzik. Eddigi kutatási eredményeink szerint ezeken nemcsak a tudásközvetítés sikere múlik, hanem a „világalkotási képesség” foka befolyásolja a teljes pedagógiai „univerzum” atmoszféráját, végső soron a résztvevők jóllétét, amelyről a modern „légkör-” és „élmény-vizsgálatok” nyomán tudjuk, hogy egyáltalán nem elhanyagolható tényező.

Egy pedagógus szakmai tudásának/tanórájának (foglalkozásának), egy iskola szervezetének, egy ország pedagógiai rendszerének minőségi szintjét meghatározza a pedagógiai kultúra színvonala, amelyet a bevezetendő Univerzális Pedagógiai Index (UPI) számmal fejezünk ki. Ez a szám, amely egy 100-as skálán adja meg az adott entitás minőségi fokát, egy speciális képlet alapján számítható ki, amely megfelel a GÖMB térfogata kiszámításának. Ennek elvi magyarázata az, hogy a fenti entitások valamennyien felfoghatóak egy olyan zárt rendszernek, amely jól leírható a „gömb-analógia” segítségével, amennyiben minden pedagógus, iskola és oktatási rendszer újabb és újabb zárt világokat teremt, amelyeknek összemérhető a teljesítménye, eredményessége. Az egyes „tér-dimenziók” a „gömb-sugarak” maximális sztenderdjeihez képest mutatják a minőség fokát. Míg a „negyedik dimenzió” mérőszámai a klíma, azaz légkör minőségét határozzák meg az „idő-analógiának” megfelelően. Ennek sztenderdje a PI (irracionális, transzcendens) egységéhez van igazítva. A „klíma-érték” mérsékelten fokozott

⁴ KOCSIS Mihály: *A képzők (ön- és tovább) képzése*. Tárogató Kiadó. Bp., 1996.

súlya jól kifejezi a pedagógiai atmoszféra minőségének jelentőségét a többi dimenzióhoz képest, amit ma már alátámaszt a szakirodalom számos kutatásra építve.⁵

A 100-as skála többféleképpen használható, attól függően, hogy személyeket, szervezeteket vagy rendszereket értékelünk. Az Univerzális Pedagógiai Index kifejezésnek nagyon pontosan lehatárolt, meghatározott jelentése van, amelynek használati értéke igen jelentős lehet, az egyéb értékelési adatokkal történő egyre nagyobb számú összevetés során várható magas fokú korrelációs eredménnyel.

A tanítási/nevelési tudás pillérei

Az alábbiakban azokat a szempontokat mutatjuk be vázlatosan, elsősorban a „sejtszintre”, azaz a pedagógiai szituáció elemi szintjére, a tanórára vagy foglalkozásra koncentrálva, amelyben minden meghatározó elem együtt van már, amelyek egy egész „szervezetet” vagy „rendszert” is jellemezhetnek. A gyakorlati tapasztalatok alapján bátran állítható, hogy a tanulási folyamat szervezése többszörös világépítési gyakorlat. Ebben alapvető szerepet játszanak, mint „tudáspillérek”, a pedagógus szakmai alaptudásának összetevői. Ilyenek a többszintű tervezőmunka – a tanári személyiség mozgósítása – az adekvát pedagógiai filozófia kiválasztási képessége – az értékvilág differenciáltsága – a pedagógiai pszichológia alkalmazása – a gyermekkép árnyaltsága és a pedagógiai szituációnak megfelelő eszközök, módszerek minősége, amelyek mind összhangban vannak a magyar minősítési eljárás során alkalmazott „9 kompetencia” rendszerével is.

A tanulási/fejlődési folyamat lépéseinek támogatása

A tanulási folyamat támogatásának tudása már a második dimenziója a pedagógiai entitás pedagógiai kultúrájának. Idetartozik a beléptetés, a kontextusépítés, a narratívaválasztás, a megértésbeli változás előidézése, a mélyítés, a reflektivitás és a kiléptetés támogatása. Ezek a pedagógiai építkezés folyamatának fázisai, amelyben lejátszódik a meglévő tudásstruktúra áthangolódása, a modern neurobiológia nyelvén, az „áthuzalozás”, amely minden igazi tanulási folyamat alapja.⁶ Ennek a tudatos „világépítési rendszernek” elsősorban az intenzív motivációs aktivitásban mutatkoznak meg az előnyei, amellyel a nevelő, a tanár, az iskola mintegy „életre serkenti” a gyermeket, a diákot a foglalkozáson, az órán, és eléri nála a megértésbeli változást, vagy a konstruktivizmus nyelvén a konceptuális váltást.⁷ Ehhez azonban nem elég az „elmondás”, de önmagában a „cselekedtetés” sem.

⁵ Vö. HATTIE, John: *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. Routledge, 2009. <https://inspirasifoundation.org/wp-content/uploads/2020/05/John-Hattie-Visible-Learning-A-synthesis-of-over-800-meta-analyses-relating-to-achievement-2008.pdf> [2024.11.01.]; SZÉLL Krisztián: *Az iskolai légkör és eredményesség: fókuszban a reziliens és a ve-szélyezett iskolák*. Belvedere könyvek. Belvedere Meridionale, Szeged, 2018.; GASKÓ Krisztina–SZÚCS Ida: *Az iskola légköre*. In: Falus Iván–SZÚCS Ida: *A gyakorlótól a szakmai fejlesztő iskoláig*. EKKE Líceum Kiadó, Eger, 2021. 89–114.

⁶ ZALAY Szabolcs: *Az iskola világának teremtő fejlesztése*. In: BUDA András–KISS Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai. VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásai*. Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 2012. 413–420.

⁷ NAHALKA István: *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002.

Fontos a deduktív folyamat, a tervezés attitűdjének megvalósítása folyamatos egyeztetésekkel és újratervezésekkel.

A különböző változásokban megnyilvánuló tanulás a világépítés elveit tudatosan gyakorló pedagógus óráin szituációk értékelése, megértése, elemzése, variációinak kipróbálása mentén zajlik, ezért az ő feladata az, hogy a szituációk világának felépítését megteremtse, egyrészt a tervei szerint, másrészt a résztvevőkkel együtt a foglalkozás, illetve óra közben. Ez a pedagógia „világépítési” folyamatának első két dimenziója.

A kommunikációs tényezők dimenziója

A pedagógiai kontextus pilléreinek és folyamatának bemutatásával látszólag előtűnik áll egy foglalkozás vagy tanóra szerkezete. Valójában egy kétdimenziós, „kvázi síkrendszer” elemeit látjuk egymás mellett. A megértésben bekövetkező változás, a mélyebb szintű tanulási folyamat csak a pedagógiai szituáció kommunikációjának dinamikus leírása alapján ragadható meg.

A tanulási szituáció működési mechanizmusának lényegét elsősorban a kontextus tényezőinek további, differenciáltabb meghatározásaival írhatjuk le, amelyek elsősorban a pedagógiai szituációk belső szerkezetét, az eddig említett összetevők egymáshoz való viszonyát, tanórán vagy foglalkozáson belüli rendjét és a különböző probléma-megközelítések szerkezetét hordozó modelleket jelentik. A pedagógiai, „második” világ meghatározói tehát a szituációk. Ezek tudatosítása, illetve kérdésekkel és instrukciókkal való irányítása a pedagógus egyik fő feladatát jelenti, hasonlóképpen egy drámapedagógiai folyamatirányításhoz.⁸ A szituációk feltárása és megértése által lehet a feszültségkeltés és -oldás művészi eszközét a foglalkozáson illetve órán belül alkalmazni. Egy-egy szituációt a színházi szaknyelvből kölcsönözve hét fontos tényező határoz meg: a tér, az idő, a szereplők, a viszonyok, az előzmények, a szándékok és a jelenbeli megnyilatkozások.⁹ Minden verbális pedagógus tudja, hogy ezekkel a tényezőkkel mindenfajta pedagógiai szituációban számolnunk kell, ha sikeresen akarjuk azokat működtetni.

A tér kétféle aspektusban is meghatároz egy helyzetet. A „nagyter” a földrajzi tájolóást jelenti, amely mindig belejátszik a pedagógiai szituációba: ország, város, falu stb. A „kister” a konkrét hely pontosítása és kezelése: mit kezdenek az óra résztvevői a rendelkezésükre álló térelemekkel. Az idő szintén megjelenik mindkét aspektusában. A „nagyidő” a pedagógiai helyzet történelmi meghatározottságát jelenti, amely mindig keretezi a munkánkat, néha direkter, néha áttételesen. Míg a „kisidőben” a napi idő jelenik meg: délelőtt vagy este, s hogy milyen időtartamban játszódik a nevelési-oktatási helyzet. Ahogy az is fontos, hogy mennyi idő áll rendelkezésre egy-egy probléma elemzésére.

A szereplők szintén több rétegűen meghatározhatóak. A klasszikus háromszintű személyiségmodell alapján pontosíthatóak a fizikai, lelki és szellemi adottságok, jellemzők. A viszonyok újabb három lehetőséget kínálnak a kommunikációs viszonyok finomításra. A résztvevők között folyamatosan kezelni kell az

⁸ NEELANDS, Jonathan: *Dráma a tanítás szolgálatában*. Magyar Drámapedagógiai Társaság és a Marczibányi Téri Művelődési Központ, Bp., 1994.

⁹ KAPOSI László: *A tanítási dráma*. Bp., 2007. (Megjelenés előtt álló kézirat.)

egymás mellé rendeltség, az alá-fölérendeltség, illetve a kapcsolat minősége szerinti kapcsolatokat.

Az előzmények a pedagógiai szituáció „múltját” jelentik. Hosszabb és rövidebb távon is gondolkodhatnak ezzel kapcsolatban a résztvevők, és előhívhatják előzetes tudásaikat. Ugyanígy tehetnek a szándékokkal is, megint hosszabb és rövidebb távon, amelyek a szituáció „jövőjét” jelentik. Itt azok a célok, akaratok, irányultságok játsszák a főszerepet, amelyek a pedagógiai szituáció kommunikátorainak késztetései. Végül, de nem utolsó sorban a kommunikáció legnyilvánvalóbb jellemzői határozzák meg a szituáció működtetésének minőségét. Ezek azok a megnyilatkozások, amelyek a helyzet „jelenének” összetevői. Ide tartozik mindenfajta megnyilvánulás, a mozdulatoktól, a szavakon át, a gondolatokig és az érzésekig. Jól érzékelhető a fenti felsorolásból, hogy a pedagógiai szituációban ezek jelentik a tudat fő összetevőit, amelyekkel a résztvevőknek dolgozniuk kell a tanulási folyamat során.

A pedagógiai világ atmoszférájának összetevői

Az elmúlt időszakban igen jelentős mértékben megnőtt a pedagógiai „klímakutatás” volumene. Nem véletlenül. Ez lehet az a legkevésbé megfogható, mégis kitüntetett jellemzője egy-egy pedagógiai szituációnak, amelyen áll vagy bukik a többi összetevő sikere is. Magyarán, a pedagógus pedagógiai kultúrájának fontos összetevője, hogy milyen hangulatot teremt a foglalkozásain, óráin, mennyire motiválja a különböző gyerekeket, diákokat, képes-e feloldani a feszültségeket, van-e humora? Mennyire képes olyan légkört varázsolni, amelyben élmény a tanulás, még ha kemény munka is kell hozzá? Ez a dimenzió úgy írható le, mint a pedagógiai világ „időtényezője”, amely gyorsan elrepül, ha átélhetjük benne a bizalom élményét, a motiváltságot, „ünneplhetjük” egyediségünket, egyúttal egységbe tartozásunkat a közösséggel és a világunkkal, a tudásszerzés differenciáltságának, egyúttal komplexitásának örömet, az igazi életörömet, a magas szintű flowt.¹⁰ A „világélmény” a tanuló legfontosabb motivációs bázisa. E nélkül minden tanulás „világtalan”. Ha viszont sikerül a jó klíma megteremtése, akkor megtörténhet, hogy a tanórai szituáció tudatos tervezése és kezelése révén a tanulás folyamatában valódi „világélménye” lehet a résztvevőknek, hisz a feltárt „kutatási témák”, „tanulási területek”, elemzett problémák háttérében egy rendezett világ képe bontható ki.

A sejtstíltól, a szervezeteken át, a rendszerekig

A fentiekben leírt UPI-modell az egyetemes pedagógiai kultúra adott entitásában megjelenő minőségének mérésére és fejlesztésére alkalmas indikátorokat ragadja meg. A fentiek szerinti értékelési eljárások révén szélesebb alapot kívánunk helyezni az oktatás- illetve nevelésügy számos ágensének megfigyelését és összehangolt fejlesztésének megtervezését, meghaladva nemcsak az eddigi fogalomhasználatokat, régi-új közös nyelvet teremtve a rendszerben dolgozók között, hanem

¹⁰ CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *Flow – az áramlat – a tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai, Bp., 2001.

a „Homo Studens paradigma” áttörését kívánjuk elérni a rendszer életképességének és eredményességének jelentős javítása érdekében.

A körvonalazódó szintetizáló paradigmában egyrészt az értékek közvetítése, a műveltségi alapokat jelentő ismeretek elsajátítása, másrészt a jelen világban tájékozódást, hasznos képességeket adó kompetenciák megszerzése, harmadrészt a vizionálható jövőhöz szükséges, magasabb regiszterekbe emelkedő és mélyebb tartalmakat hordozó tudásszintre jutás egyaránt fontosak. Így ebben a megközelítésben **a pedagógiai kultúra fogalma az élet minőségét jelenti a tanulás környezetében**, a pedagógus(ok) komplex intelligenciájából fakadóan, „sejtszinten” (tanórákon, foglalkozásokon), szervezeti szinten (iskolákban, óvodákban, egyetemeken), a teljes rendszerben (országosan) és globálisan egyaránt. Ezzel a jelentéshasználattal eltérve, mind a Bruner féle¹¹ – „spontán és szándékos szocializáció” – fogalom túl általános, a fejlesztés szociológiai aspektusát hangsúlyozó megközelítéstől, mind a Nagy József féle¹² – „kritériumorientált fejlődéssegítés” – fogalom túl konkrét, a fejlesztés pszichológiai oldalát hangsúlyozó megközelítéstől, egy archaikus alapú (értelmes őselvre építő), mégis modern fogalmat vezetünk be, összekötve a jelentést a multidiszciplináris tudományos megközelítések origójában álló tanulás fogalom központi jelentőségével.

A kultúra szó eredeti jelentéséből kiindulva (agricultura – a föld művelése), amely a kezdetektől szoros összefüggést mutat a pedagógiai munka (a megértésbeli változás segítése) természetével, eljutunk a globalizálódó világ korának adaptív módon megfelelő „Föld-művelés” fogalomig, amikor Kant „felvilágosodás-fogalma” után szabadon az a tétje a pedagógiának, hogy „az emberiség kilábalását a kamaszkorból” a felnőtt, autonóm létbe, elő tudja-e segíteni. Magyarán, a pedagógiai kultúra létkérdése, hogy az Élet megmentését a Földön tudja-e támogatni, vagy inkább hátráltatja, s ezzel a „Halál civilizációját” erősíti, nemcsak tartalmi, hanem formai értelemben is? Ezért fontos kérdés, hogy milyen a minősége az Élet-elv képviselőének egy-egy pedagógiai szituációban, illetve mennyire sikerül eredeti, nembeli feladatunkat teljesíteni, miközben a tanulási folyamatot teremtik és támogatjuk?

A neveléstudománynak lépést kell tartania a modernkori tudományos forradalommal, ha valóban hozzá akar tenni a globális megoldáskereséshez. A pedagógiai szituációkban a pedagógiai kultúra minden fontos dimenziója megjelenik, akár a tanórai vonatkozásokat, akár az intézményi szervezetfejlesztést, akár a rendszer egészének szintjét vizsgáljuk. Amennyiben a pedagógus(ok), az iskola-vezetés, az oktatási rendszer irányítói rendelkeznek ezeknek a dimenzióknak a magas szintű tudatos működtetési képességével, akkor van esély az adott pedagógiai közegben, hogy adekvát reakciók szülessenek a korszak aktuális kihívásaira, mind a globális problémák kezelése, illetve interpretálása, mind a különböző korosztályoknak megfelelő kommunikációs eszközök megtalálása terén.

A kutatás irányai

Ahhoz, hogy az Egyetemes Pedagógiai Indexet valóban „univerzális” mérő- és fejlesztőeszközzé tehessük, számos kihívásnak meg kell felelnünk. Megbízható

¹¹ BRUNER, Jerome: *Az oktatás kultúrája*. Gondolat, Bp., 2004.

¹² NAGY József: *Új pedagógiai kultúra*. Mozaik, Szeged, 2010.

tudományos kutatási háttérvizsgálatokat kell végeznünk. Széles körben ismertté és elismertté kell tennünk az eszközt, ezzel is javítva a szakma presztízsét, nemcsak az imázs szintjén, hanem a valódi, jelentős szemléletváltás előmozdításával.

A 100-as skálán mérő UPI többféleképpen használható, attól függően, hogy személyeket, tanórákat, szervezeteket, alternatív módszereket, tanuló szervezeteket, országos rendszereket vagy akár „tanuló embereket” értékelünk. A skála hatékony használatához figyelembe kell venni, hogy a vizsgálat diagnosztikus, összehasonlító vagy értékelő céllal készül-e. A vizsgálat célja meghatározza a skála egyes pontjainak értelmezését és a súlyozási rendszert. A súlyozási rendszer a 28 szempont szerint a vizsgálat céljától és kontextusától függően változhat. A súlyozási rendszer pontos beállítása megfigyeléses vizsgálatok és számítógépes szimulációs vizsgálat keretében zajlik.

A szimulációs vizsgálat főbb kutatási kérdései a következők:

- A szimuláció a tanulási egység valós körülményeit tükrözi-e?
- Milyen eszközöket és forrásokat fognak használni a résztvevők?
- Kik fognak részt venni a szimulációban? (Pl. diákok, tanárok, szakértők)
- A résztvevők reprezentálják-e a célcsoportot?
- A szimuláció forgatókönyve tükrözi-e a tanulási egység tartalmát és céljait?
- Hogyan fogják értékelni a résztvevők teljesítményét?
- Milyen mesterséges intelligencia eszközöket lehet használni a pedagógiai kultúra indikátorainak automatizált mérésére?
- Hogyan lehet az MI-t a szimulációs eredmények elemzésére és a súlyok optimalizálására használni?
- Milyen adatokat gyűjtünk a szimuláció során?
- Hogyan elemezzük az adatokat a pedagógiai kultúra indikátorainak súlyozására?
- Mit mutatnak a szimulációs eredmények a tanulási egység hatékonyságáról?
- Hogyan lehet a szimulációs eredményeket a tanulási egység fejlesztésére használni?
- Hogyan értelmezhetőek a tanár-diák interakciók hangulatának és érzelmi töltetének elemzései?
- Milyen hálózatelemzési szempontok alapján lehet a tanulók közötti interakciók és együttműködési minták elemzését beépíteni a további kutatásba?

Várakozásaink szerint a szimulációs vizsgálat segítségével olyan elemszámú kutatási adatbázis áll majd rendelkezésünkre, amely messze meghaladja a hagyományos pedagógiai vizsgálatok érvényességi tartományait meghatározó számosságot, s végső soron jóval mélyebb és differenciáltabb betekintést nyerhetünk a tanulási egységek, szintek, rendszerek hatékonyságának meghatározó tényezőivel, a pedagógiai kultúra jellemzőivel kapcsolatban.

Összefoglalás

A világepítési tudás magas szintű működtetésétől, illetve a világos vezetési struktúrától joggal várhatjuk az egész nevelési-oktatási folyamat jelentős minőségi fejlődését, a szervezeti kultúra terén és a résztvevők közérzetében egyaránt.

Stratégiai pedagógiai cél, korunk válságos viszonyai közepette, az átlátható érték- és célrendszer, a világepítő tudásra épülő, követhető strukturális fejlesztési program egy-egy pedagógiai környezetben. Így kínálhatunk csak megoldásokat diákjainknak, tanárainknak, iskoláinknak, vagy pontosabban, így tehetjük őket alkalmassá arra, hogy keresni tudják az életképes alternatívákat az egész rendszerben, ez válhat életképes terápiává a pontos diagnózis eredményeképpen.

A „jó iskola” egyúttal „egészséges pedagógiai világot” feltételez, komplex hálózatokban, rendszerekben gondolkodást, a magas szintű tudásfejlesztés és a rendszeres mozgásra ösztönzés mellett fejlett érzelmi intelligenciára nevelést, a szociális érzékenység ápolását. A komplex személyiség- és iskolafejlesztéseknek abba az irányba kell haladniuk, hogy a pedagógiai szituációk résztvevői, a „dimenziók jól működtetett világában”, magyarázni tudják a napjainkban gyakran váratlanul előálló, időnként paradoxnak ható jelenségeket és folyamatokat is, a gépi tanulás mellett az élő találkozások kiemelt szerepet kapjanak a szervezetek életében.¹³

Az ilyen „világokban” tanuló, illetve fejlődő személyiségek számára érték-ként jelenik meg saját fizikai és pszichés egészségük, valamint szűkebb és tágabb környezetük pozitív alakítása és gondozása.¹⁴ Az archaikus elvekre épített, egészséges „pedagógiai világokban” tanulóknak és tanítóknak rendszerben kell gondolkodni, fogalmaik körének folyamatosan kell bővülnie és szintetizálnia korábbi ismereteikkel biztosan tájékozódva a Földön lezajló folyamatokban, térben is időben egyaránt. Nagy József egyik utolsó tanulmányában nagyon érdekesen fogalmazza meg a pedagógia történelmi szerepét: „A legfontosabb feltétel/magyarázat az, hogy az osztódással leváló új csoporttársadalom tagjai az önállóvá osztódásuk előtt pedagógiai kultúrájuknak köszönhetően megtanulták mindazt, ami életben maradásukhoz, és az újabb csoportok létrejöttéhez szükséges volt.”¹⁵ Ma nagyon hasonló feladat előtt állunk az ultramodern tér-időben. Ezért tartom fontosnak, a fenti szellemben és módon, a pedagógiai kultúra mélyreható kutatásának folytatását, összhangba hozva a gyakorlatot és az elméletet, a modernitást és a hagyomány erejének mozgósítását.

Jelenleg a fenti modell alapján már megtörtént egy-egy iskola pedagógiai kulturális összetevőinek és szintjének elemzése, és folyik a modellnek az eredményességgel való összefüggés-vizsgálata is. Ha országosan vagy globálisan, rendszerszinten is szeretnénk alkalmazni a pedagógiai kultúra fenti indikátorainak vizsgálatát, akkor ugyanezeknek a meghatározó kategóriáknak a magasabb szinten való megjelenését kell keresnünk. Ez a kutatási folyamat is elkezdődött. A teljes pedagógiai rendszer értékközvetítő minőségét, a megértésbeli változás minőségét, azaz a résztvevők fejlődésében bekövetkező változások fokát, a társadalmi megbecsülést, a presztízs növekedését szolgáló kommunikáció minőségét, és az iskolai klíma, a légkör, a flow általános szintjét és mindezek kölcsönös együttműködését próbáljuk megragadni ebben a kutatási folyamatban, amelyhez komoly

¹³ ZALAY Szabolcs: *Paradigmaváltás esélyei a magyar köznevelési rendszerben és a Leőweyben*. In: Sárkány Lényel Mária (szerk.): *Hagyomány és megújulás. Iskolatörténeti konferenciakötet*. Pécsi Leőwey Klára Gimnázium, Pécs, 2017. 97–111.

¹⁴ D. NAGY Krisztina: *Az iskolai jóllét értelmezésének és modellezésének lehetőségei*. Magyar Pedagógia, 2020/2. 123–148.

¹⁵ NAGY József: *Megújuló pedagógia*. http://www.staff.u-szeged.hu/~nagyjozs/pdf/2020_Megujulo_pedagogia.pdf [2023.04.11.]

informatikai háttérre is szükség lehet. Hiszen komoly problémát okoz a rendszer-szintű pedagógiai beavatkozások (reformok) tudományos háttér- és eredmény-vizsgálatának időbeli korlátja. Mire egy-egy vizsgálat lefutna, vagy egy-egy reform eredményei megjelenének, már egy újabb elképzelést igyekszünk megvalósítani, amely mechanizmus nem szolgálja a megalapozott válságkezelés igényét. Egy „szuperszámítógéppel” és a mesterséges intelligencia adta új lehetőségekkel feltételezhetően felgyorsítható egy-egy kutatás lefolytatása, a megfelelő biztonsági mechanizmusok beépítése mellett, amely eredmények területünkön jelentős felhajtóerővel bírhatnak, és elősegíthetik egy tudományosan alátámasztott, szélesebb spektrumú, közmegegyezésen alapuló paradigmaváltás megvalósításának sikerét az Élet szolgálata érdekében, a Gép segítségével egy elgépiesedő civilizációs folyamattal szemben a pedagógiai kultúra fejlesztése révén.

Irodalom

- BALÁZSI Ildikó–HORVÁTH Zsuzsanna: *A közoktatás minősége és eredményessége*. In: Balázs Éva–Kocsis Mihály–Vágó Irén: *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutatási és Fejlesztési Intézet, Bp., 2011. 325–362.
<http://www.ofi.hu/9-kozoktatas-minosege-es-eredmenyessege-balazsi-ildiko-horvath-zsuzsanna>
- BRUNER Jerome: *Az oktatás kultúrája*. Gondolat, Bp., 2004.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *Flow – az áramlat – a tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai, Bp., 2001.
- D. NAGY Krisztina: *Az iskolai jóllét értelmezésének és modellezésének lehetőségei*. Magyar Pedagógia, 2020/2. 123–148..
- HALÁSZ Gábor: *Az oktatás eredményessége és minősége*. In: HALÁSZ Gábor–LANNERT Judit: *Jelentés a magyar közoktatásról*. OKI, Bp., 2000. 303–324. <https://mek.oszk.hu/08400/08451/08451.pdf>
- HATTIE, John: *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. Routledge. 2009. <https://inspirasifoundation.org/wp-content/uploads/2020/05/John-Hattie-Visible-Learning-A-synthesis-of-over-800-meta-analyses-relating-to-achievement-2008.pdf>
- KAPOSÍ LÁSZLÓ: *A tanítási dráma*. Bp., 2007. (Megjelenés előtt álló kézirat.)
- KOCSIS Mihály: *A képzők (ön- és tovább) képzése*. Tárogató Kiadó. Bp., 2006.
- NAGY József: *Új pedagógiai kultúra*. Mozaik, Szeged, 2010.
- NAGY József: *Megújuló pedagógia*. http://www.staff.u-szeged.hu/~nagyjozs/pdf/2020_Megujulo_pedagogia.pdf
- NAHALKA István: *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002.
- NEELANDS, Jonathan: *Dráma a tanítás szolgálatában*. Magyar Drámapedagógiai Társaság és a Marczibányi Téri Művelődési Központ, Bp., 1994.
- SZÉLL Krisztián: *Az iskolai légkör és eredményesség: fókuszban a reziliens és a veszélyeztetett iskolák*. Belvedere könyvek. Belvedere Meridionale, Szeged, 2018.

- ZALAY Szabolcs: *Az iskola világának teremtő fejlesztése*. In: BUDA András–KISS Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alak-változásai. VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásai*. Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Debrecen, 2012. 413–420.
- ZALAY Szabolcs: *Paradigmaváltás esélyei a magyar köznevelési rendszerben és a Leőweyben*. In: Sárkányné Lengyel Mária (szerk.): *Hagyomány és megújulás. Iskolatörténeti konferenciakötet*. Pécsi Leőwey Klára Gimnázium, Pécs, 2017. 97–111.
- ZALAY Szabolcs: „Homo Studens” – A tanuló ember iskolája. Pályázat a Pécsi Leőwey Klára Gimnázium igazgatói munkakörére. Pécsi Tankerület, Pécs. 2021. <https://www.leoweypecs.hu/wp-content/uploads/2021/08/new.leoweypecs.hu-palyazat-dr.-zalay-szabolcs-2021.03.15.pdf>

Abstract

DIAGNOSIS AND THERAPY – EDUCATIONAL SCIENCE'S RESPONSES TO A WORLD CRISIS

Does every paradigm shift involve a world crisis? Or do we just like to label our own age as the most critical period in world history? What answers can educational science and pedagogical practice provide to the challenges of such a controversial era? In my presentation, I want to present the modeling way of thinking, which examines the whole person and his place in a holistic way in a world that seems chaotic, but at the same time - from a broader perspective - shows order again and again. I want to talk about the global pedagogical mission that requires local commitment and responsibility from us in the field of increasingly differentiated personality development and increasingly globalized socialization through the most accurate diagnosis of problems and the most careful pedagogical therapy. I undertake to present the dimensions and components of pedagogical culture in a complex system. According to my research hypotheses, as well as my already completed investigation results, as well as my conviction based on my personal experiences, we have preserved the image of the wholeness of the world in our common spiritual memory. A pedagogical situation or an independent entity (such as a teacher, a lesson, a pedagogical organization or system) can carry this image, depending on its quality. The measure of this can be called the Universal Pedagogical Index. The pedagogical culture is complex and multifaceted. Based on my research, I claim that we now have an increasingly accurate picture of the factors influencing pedagogical efficiency, and based on these, a complex indicator system can be developed that takes into account all the defining aspects of pedagogical work. The introduction of the Universal Pedagogical Index can bring many advantages. It enables a more objective and comparable evaluation of the pedagogical work. It can be used to identify the areas to be developed at different levels. It contributes to making more effective educational management decisions.

Putterer Elisabeth**KOMMUNIKATIVE HERAUSFORDERUNGEN DES
KLIMAWANDELDISKURSES****Einleitung**

Der vorliegende Beitrag befasst sich mit den kommunikativen Herausforderungen des öffentlichen Klimawandeldiskurses. Die hier präsentierten Erkenntnisse basieren auf meiner Dissertation, in der die sprachliche Wissenskonstituierung im Klimawandeldiskurs in der deutschen Presse untersucht wurde. Als Datengrundlage der Untersuchung diente ein selbst erstelltes Korpus aus deutschen Presstexten, die einerseits die Berichte des Zwischenstaatlichen Gremiums der Vereinten Nationen IPCC, andererseits die Verhandlungen und Ergebnisse der UN-Klimakonferenzen behandelten (Untersuchungszeitraum: 2013–2021).¹

Aus der einschlägigen Fachliteratur und den Ergebnissen der Untersuchung geht hervor, dass Wissensproduzenten (z.B. Journalist/innen, Klimaexpert/innen) im öffentlichen Klimawandeldiskurs durch eine Reihe von kommunikativen Schwierigkeiten herausgefordert sind: Die Berichterstattung über die Klimakrise ist u.a. durch thematische Inflation und Steigerungsprobleme gekennzeichnet.

Im vorliegenden Beitrag werden drei kommunikative Risiken und Herausforderungen exemplarisch vorgestellt: Zunächst wird das Problem der thematischen Inflation in der öffentlichen Klimawandelkommunikation behandelt. Anschließend werden die Steigerungsprobleme des Diskurses im Zusammenhang mit dem Schlüsselwort *Klimakatastrophe* thematisiert. Danach wird das Problem des Framings im öffentlichen Diskurs um den Klimawandel erläutert.

Krisenmodus und thematische Inflation

Das Ende der 2010er und der Anfang der 2020er Jahre stehen im Zeichen der Krisen: Neben der Klimakrise wurden die Gesellschaften weltweit durch die Corona-Krise, den Russland-Ukraine-Krieg, durch Energiekrisen und Preiserhöhungen herausgefordert. Das Wort des Jahres 2023 ist dementsprechend *Krisenmodus* geworden – als Ausdruck der Tatsache, dass „[d]er Ausnahmezustand [...] längst zum Dauerzustand geworden [ist]“.² Dies gilt wohl auch für die Klimakrise, deren Entwicklung seit mehreren Jahren viele Expert/innen, Journalist/innen und Aktivist/innen alarmiert. Obgleich die Medienaufmerksamkeit für den Klimawandel und seine Folgen angesichts der anderen Krisensituationen episodisch

¹ Zu den ausgewählten Medien gehören die online-Ausgaben folgender Zeitungen: *Die Tageszeitung (taz)*, *Die Welt*, *Süddeutsche Zeitung (SZ)*, *Die Zeit*.

² GfS wählt »Krisenmodus« zum Wort des Jahres 2023. <https://gfs.de/wort-des-jahres-2023/> [15.12.2023]

nachlässt, bleibt das Thema weiterhin relevant. Wissenschaftliche und insbesondere zivilgesellschaftliche Akteure (vor allem Klimaaktivist/innen) sorgen in der öffentlichen Diskussion dafür, dass das Problem des Klimawandels nicht in Vergessenheit gerät. Allerdings ist es nicht einfach, das Interesse für das Thema aufrechtzuerhalten.

Im Rahmen der Analyse habe ich metadiskursive Reflexionen der Diskursteilnehmer ermittelt, in denen die thematische Inflation und ein wachsendes Desinteresse der Menschen am Klimawandeldiskurs thematisiert werden.³ Dies wird teilweise als ein Effekt des Sensationalismus und der als permanent empfundenen Alarmstimmung in den Medien betrachtet. Dabei wird auch die im Diskurs dominierende „Dringlichkeitsrhetorik“ als ein Kommunikationsrisiko dargestellt.

Unter Dringlichkeitsrhetorik sind beispielsweise Wendungen wie *„Es sind fünf Minuten vor Zwölf“* oder *„eine Minute bis Mitternacht“* oder sogar *„fünf Minuten nach Zwölf“* verstanden. Solche rekurrent auftretenden, floskelhaften Phrasen stellen ein Dilemma der Klimawandelkommunikation dar: Die Ernsthaftigkeit und die Dringlichkeit des Klimawandelproblems müssen kommuniziert werden, doch solche musterhaften Wendungen lassen sich nach einer gewissen Zeit nicht mehr weiter intensivieren. Das Problem der Steigerungsfalle der Dringlichkeitsrhetorik wird auch in den untersuchten Korpustexten thematisiert, wie der folgende Beleg illustriert:

- (1) Was soll denn da jetzt noch kommen? 50 Sekunden bis Mitternacht? Eine halbe Minute? Und dann irgendwann ein Countdown? 10, 9, 8, 7,
- (2) 6... Alles klarmachen zur Selbstzerstörung? (Die Zeit, 13.11.2021)

Auch die Ritualisiertheit, d. h. der größtenteils erwartbare und oft als repetitiv empfundene Verlauf des Diskurses wird als ein Grund für die thematische Inflation und die daraus resultierende Verdrossenheit benannt. Dabei wird das im Diskurs etablierte Wissen thematisiert, das als längst bekannt dargestellt wird und dementsprechend keinen Neuheitswert mehr aufweist und auch keine Aufmerksamkeit mehr erweckt. Der folgende Beleg illustriert die gefühlte Verdrossenheit:

- (3) Jetzt ist das Thema Mainstream, und plötzlich waren alle schon immer Klimaschützer: RWE, VW, BDI und VDA, CDU/CSU/SPD/FDP sowieso. Aber auf die vorigen, genauso gruseligen IPCC-Berichte folgte oft das große Achselzucken. Das hat etwas unglaublich Ermüdendes. Die Überdosis Weltuntergang stumpft ab. (taz, 13.8.2021)

Was kommt nach der Katastrophe? – Steigerungsprobleme

Wie bereits erwähnt, sind im Diskurs verschiedene musterhafte Wendungen zu erkennen, die die Gefahr und die Dringlichkeit des Problems fokussieren, die sich aber nicht mehr lange steigern lassen. Der Gebrauch der Bezeichnung *Klima-*

³ Für eine detaillierte Analyse der metasprachlichen und metadiskursiven Reflexionen der Diskursteilnehmer/innen s. PUTTERER, Elisabeth: „Schöne Klimaprosa“, „unnötig dramatische Rhetorik“ und „Blablabla“: Sprachthematisierende Äußerungen und metadiskursive Reflexionen im deutschen Klimawandeldiskurs, *Linguistik Online*, 2023, 123/5. 49–70.

katastrophe kann auch zu Steigerungsproblemen führen, die eine kommunikative Falle des Diskurses darstellen.

Dem Ausdruck *Klimakatastrophe* kommt im Klimawandeldiskurs ein besonderer Stellenwert zu: Der Begriff war zuerst in der frühen Diskursperiode geläufig,⁴ doch neuere Untersuchungen zeigen, dass in der jüngsten Diskursperiode „[d]ie Konzeptualisierung des Klimawandels als existenzielle Katastrophe wieder erheblich an Einfluss [gewinnt].“⁵

Da das Lexem *Katastrophe* ein besonders hohes Emotionspotenzial hat und ihm eine negativ bewertende Perspektivierungsleistung zukommt, spielt sein Gebrauch in öffentlich-massenmedialen Krisendiskursen eine wichtige Rolle.⁶

Obwohl *Klimakatastrophe* im Vergleich zu *Klimakrise* eher selten im Untersuchungskorpus auftritt, ist *Katastrophe* (selbstständig oder als Erst- oder Letztglied in Komposita) durchaus präsent. Die Vielfalt der Katastrophenkomposita verdeutlicht die Komplexität des Klimakatastrophen-Phänomens und lässt verschiedene Bedeutungsschichten zum Vorschein kommen. Die dominante Bedeutung ist zunächst ‚Naturkatastrophe‘, die mit der usuellen Bedeutung, ‚Naturereignis mit verheerenden Folgen‘ übereinstimmt und sich in zahlreichen Komposita auf unterschiedliche Weisen realisiert: *Naturkatastrophe*, *Hochwasserkatastrophe*, *Wetterkatastrophe*, *Unwetterkatastrophe*, *Überschwemmungskatastrophe*, *Flutkatastrophe*, *Dürrekatastrophe*, *Ökokatastrophe*, *ökologische Katastrophe*.

Des Weiteren wurden Bezeichnungen von unterschiedlichen klimawandelbedingten Katastrophen und anderen „Spezialkatastrophen“ ermittelt, wobei der Zusammenhang zwischen Klimawandel und Katastrophe ohne Kontext nicht immer transparent bzw. herstellbar ist: *Klimakatastrophe*, *Atomkatastrophe*, *Menschheitskatastrophe*, *4,8-Grad-Katastrophe*, *Maximalkatastrophe*, *Hungerkatastrophe*. Als Erstglied kommt *Katastrophe* vor allem in Komposita vor, die mit der Mitigation bzw. der Anpassung an Katastrophen sowie mit ihrer Vermittlung im Zusammenhang stehen: *Katastrophenvorsorge*, *Katastrophenschutz*, *Katastrophenmeldung*, *Katastrophenfilm*, *Katastrophengefahr*, *Katastrophenalarm*, *Klimakatastrophenbericht*, *Katastrophenjahr*.

Zur Ermittlung und Beschreibung der verschiedenen Gebrauchsweisen und Bedeutungsaspekte von (*Klima*-)*Katastrophe* müssen die konkreten Gebrauchskontexte betrachtet werden. Aus der Analyse der kontextuellen Einbettungen geht hervor, dass bei dem Begriff *Klimakatastrophe* mehrere Lesarten und Bedeutungsaspekte zu unterscheiden sind.

⁴ Vgl. WEINGART, Peter–ENGELS, Anita–PANSEGRAU, Petra: *Risks of communication: discourses on climate change in science, politics, and the mass media*, Public Understanding of Science, 2000, 9/3. 261–283.

⁵ MÜLLER, Marcus: *Schlüsselkonzepte im deutschen Mediendiskurs zum Klimawandel: Eine korpuslinguistische Verlaufsstudie der Diskursverschiebungen ab 2003*. In: REISIGL, Martin (Hg.): *Klima in der Krise: Kontroversen, Widersprüche und Herausforderungen in Diskursen über Klimawandel*. (OBST 97). Universitätsverlag Rhein-Ruhr, Duisburg, 2020, 192.

⁶ Vgl. SCHWARZ-FRIESEL, Monika: *Konzeptualisierung und Referenzialisierung von Katastrophe in den Textweltnmodellen des modernen Krisendiskurses*, Cahiers d'études germaniques, 2017/73. 41–64. (Im Weiteren: SCHWARZ-FRIESEL, 2017.)

Die dominante und usuelle Bedeutung von *Klimakatastrophe* ist, katastrophales globales Ereignis, das bald eintreten wird, wenn der Ausstoß von Treibhausgasen nicht schnell genug reduziert wird'. Das zentrale Merkmal dieser Klimakatastrophe ist, dass sie *drohend* ist, *naht*, dass sie *aufzuhalten* bzw. *abzuwenden* ist:

- (4) Die bisherigen Pläne der Staaten reichen zur Abwendung der drohenden Klimakatastrophe bei weitem nicht aus. (SZ, 31.10.2021)

Eine andere, im allgemeinen Sprachgebrauch ebenfalls usuelle Bedeutung liegt bei *Klimakatastrophen* vor: Mit der Pluralform werden extreme, möglicherweise klimawandelbedingte Wetterereignisse bezeichnet.

- (5) Stürme, Trockenheit oder Starkregen rauben im Extremfall Menschen ihre Existenz. Versicherungen gegen die Auswirkungen von Klimakatastrophen können einen vor dem Ruin schützen. (Zeit, 14.11.2017)

Der Beleg macht deutlich, dass es im Diskurs nicht nur um eine große, weltumfassende Katastrophe geht, sondern besonders häufig um Naturkatastrophen. Dabei ist nicht immer eindeutig, inwieweit von klimawandelbedingten Wetterkatastrophen die Rede ist, denn die Zuordnung ist nicht immer einfach. Extreme Wetterereignisse werden oft – z.T. implizit – als Folgen des menschengemachten Klimawandels und somit als Teil der Klimakrise konzeptualisiert.

Aufgrund der Analyse von Gebrauchskontexten des Ausdrucks *Katastrophe* lässt sich zusammenfassend feststellen, dass im untersuchten Diskursausschnitt die typische semantische Repräsentation von Katastrophe als ‚schweres Unglück, schlimmes Ereignis mit verheerenden Folgen‘ vorhanden ist. Hier ist eine zunehmende Implizitheit zu beobachten, die vor allem dadurch deutlich wird, dass in bestimmten Kontexten auf die Klimakatastrophe einfach mit dem Simplex *Katastrophe* verwiesen wird. Die Information, dass eine (Klima-)Katastrophe droht, gehört zu den etablierten Wissensbeständen des Diskurses und wird als bekanntes, geteiltes Wissen präsupponiert.

Aus den ermittelten Gebrauchsweisen von *(Klima-)Katastrophe* entfaltet sich ein komplexes Bild von Lesarten: Einerseits bezeichnet *(Klima-)Katastrophe* ein globales katastrophales Szenario, das der Menschheit droht, das allerdings noch nicht eingetreten ist. An der Konzeptualisierung der Klimakatastrophe als ein sich näherndes, bevorstehendes Ereignis sind auch konzeptuelle Metaphern beteiligt. In Presseprodukten sind zahlreiche metaphorische Ausdrücke zu finden, die die Bewegung der Klimakatastrophe oder den Weg der Menschheit in die Katastrophe verbildlichen: *Kurs auf die 4,8-Grad-Katastrophe*, *die Emissionen an Treibhausgasen liegen auf Katastrophenkurs*, *die Katastrophe naht*, *die Welt steuert immer schneller auf die Klimakatastrophe zu*, *„Wir klopfen immer noch an die Tür der Klimakatastrophe.“*

Andererseits kann die Klimakatastrophe als eine Reihe von mehreren (evtl. lokalen) Naturkatastrophen beschrieben werden, die bereits stattfinden. Die Repräsentation von Katastrophe als etwas *Drohendes*, *Bevorstehendes*, *Schleichendes* indiziert einen Wandel in der Semantik des Begriffs: Der Aspekt der Unvorhersehbarkeit bzw. der abrupte Charakter eines katastrophalen Unglücksfalls wird abgeschwächt. Im Diskurs wird auf diesen Bedeutungsaspekt explizit hingewiesen:

- (6) Ich bezweifle, dass man sich bei jahrzehntelangem Verweigern entschlossener Maßnahmen gegen die sich entwickelnde Klimakatastrophe (richtig: sie fällt nicht vom Himmel, sondern entwickelt sich) darauf hinausreden kann, dass es unabsichtlich und ohne bösen Willen geschah und geschieht. (SZ, 19.08.2021)

Durch die Konzeptualisierung der (*Klima-*)*Katastrophe* als ein sich entwickelnder Prozess, der vorhersehbar und mittels bestimmter Maßnahmen abwendbar ist, wird das Konzept der Klimakatastrophe durch Aspekte wie Verantwortung oder Intention angereichert.

Ein weiterer Punkt, der im Zusammenhang mit *Katastrophe* als ‚sich entwickelnder, langer Prozess‘ zu erwähnen ist, ist die Konzeptualisierung des menschengemachten Klimawandels als Dauerkatastrophe, wie im folgenden Beleg:

- (7) Ändern können dies nur Menschen, die das nicht mehr mitmachen. [...] Weil sie ihre Zukunftsperspektiven nicht allein an die Möglichkeit knüpfen wollen, dass eine Politik, die 40 Jahre Katastrophe und Berichte ignoriert hat, nun von selbst auf die Idee kommt, die größte Katastrophe der Menschheit auch als solche zu behandeln. (taz, 09.08.2021)

Der Beleg, in dem von „40 Jahre Katastrophe“ die Rede ist, illustriert das Problem, das auch mit dem Begriff *Klimakatastrophe* seit seiner ersten Verwendung in der frühen Phase im Diskurs verbunden ist: Es handelt sich um eine Steigerungsfälle des Diskurses, nämlich um die Grenzen des Steigerungspotenzials von *Katastrophe*. Denn der Begriff *Katastrophe* lässt sich schwierig weiter intensivieren.⁷

Vermutlich spielen auch die Karriere des Wortes *Klimakatastrophe* in der frühen Phase des Diskurses sowie der inflationäre Gebrauch von *Katastrophe* (der vor allem in der Online-Kommunikation zu beobachten ist⁸), eine Rolle dabei, dass die Verwendungshäufigkeit des Wortes in der untersuchten Diskursperiode relativ gering ist.

Obgleich *Krise* und *Katastrophe* eine semantische Nähe aufweisen, verdeutlichen die Analysen von kontextuell bedingten Bedeutungsprägungen relevante Unterschiede zwischen den Ausdrücken *Klimakrise* und *Klimakatastrophe*. Der wichtigste Unterschied betrifft die Existenz des jeweiligen Phänomens: Somit wird die Klimakrise als ein bereits existierendes Phänomen dargestellt, unter dessen Folgen längst viele Menschen leiden. Die Klimakatastrophe dagegen

⁷ Das Problem wird aus begriffsgeschichtlicher Sicht von Briese und Günther wie folgt erklärt: „Innerhalb dieser Überbietungsregeln fungierte >Katastrophe< vor allem in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts als affektiv aufgeladenes, dramatisierendes öffentlichkeitswirksames Synonym für sich zuspitzende Krisen. Mit der damit einhergehenden Transformation von singulären Katastrophen *im Plural* zur singulären Katastrophe *im Singular* sowie mit ihrer Transformation in den Status *der Permanenz* wurde eine gedanklich-rhetorische Klimax erreicht, die sich weiteren Überbietungen allmählich zu entziehen scheint. Die Apostrophierung von sich wandelnden Bevölkerungsstrukturen, von Klimaveränderungen, von militärischen und sogenannten terroristischen Bedrohungen als >Katastrophe<, als >katastrophal< oder als >katastrophisch< dementiert sich zunehmend selbst. *Äußerlich-kommunikativ* entwertet sie ein zunehmender inflationärer Gebrauch; *erkenntnisintern* verlieren diese Bezeichnungen, da sie nicht mehr intensivierbar sind, ihren Wert.“ (Hervorhebung im Original.) BRIESE, Olaf–GÜNTHER, Timo: *Katastrophe: Terminologische Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Archiv für Begriffsgeschichte, 2009/51. 193–194.

⁸ Vgl. SCHWARZ-FRIESEL, 2017.

wird eher als ein bevorstehendes Ereignis konzeptualisiert, dessen potenzieller Eintritt als allgemein bekanntes Wissen präsupponiert wird – dies deutet darauf hin, dass es sich bei der Klimakatastrophe nicht um ein unvorhersehbares Unglück handelt, sondern um einen sich entwickelnden Prozess.

Framing

Neben der Bezeichnung *Klimakatastrophe* sind auch weitere Benennungen geläufig, wie z.B. *Klimawandel*, *globale Erderwärmung*, *Erderhitzung* oder *Klimakrise*. Es ist leicht zu erkennen, dass diese Bezeichnungen den Sachverhalt unterschiedlich rahmen und auf eine ganz spezifische Weise bestimmen.⁹ Es handelt sich um die sprachliche Schaffung von Deutungsrahmen, die in der Medien- und Sprachwissenschaft „Framing“ genannt wird.

In der öffentlich-politischen Meinungsbildung sind Framing-Effekte von besonderer Bedeutung, da sie Bewertungen und Meinungsbildungsprozesse beeinflussen können. Das Framing von Krisensituationen kann auch Auswirkungen auf die Verantwortungszuschreibungen haben.¹⁰

Aus den Ergebnissen der Analyse geht hervor, dass *Klimawandel* die prototypische, weitgehend häufigste Benennung für den Sachverhalt ist. Das Kompositum ist insofern vage, als es die Art des Wandels nicht bestimmt. Die Bezeichnung *Klimawandel* wird wegen ihrer vergleichsweise neutralen Darstellung des Problems bzw. wegen der Ausklammerung des menschlichen Einflusses auf das Klima sowohl in der Presse als auch in der sprach- und kommunikationswissenschaftlichen Forschung zunehmend kritisch betrachtet. Forgács und Pléh behaupten, die Begriffe *Klimawandel* oder *Klimakollaps* seien „passiv und selbstrechtfertigend“, es wäre angemessener, von einer *Klimazerstörung* zu sprechen.¹¹ Es gibt Presseorgane, die die Bezeichnung *Klimawandel* als unangemessen betrachten und ihren Wortgebrauch bewusst ändern: Beispielsweise verkündete die „Guardian“ schon vor Jahren, statt *Klimawandel* die Begriffe *Klimanotfall*, *Klimakrise* oder *Klimakollaps* zu verwenden, des Weiteren wird statt *globale Erderwärmung* der Begriff *globale Erhitzung* bevorzugt.¹²

An dieser Stelle muss jedoch erwähnt werden, dass bei einer kontextentbundenen Betrachtung des Ausdrucks *Klimawandel* die Verantwortung des Menschen tatsächlich ausgeklammert wird (anders als etwa bei *Klimakrise*), was allerdings durch die Attribute *anthropogen*, *menschengemacht* oder *menschenverursacht* modifiziert werden kann. Die durchgeführten Kollokationsanalysen

⁹ Vgl. LAKOFF, George: *Why it Matters How We Frame the Environment*, Environmental Communication, 2010, 4/1. 70–81.

¹⁰ ZIEM, Alexander–FRITSCHKE, Björn: *Von der Sprache zur (Konstruktion von) Wirklichkeit*. In: FELDER, Ekkehard/GARDT, Andreas (Hrsg.): *Wirklichkeit oder Konstruktion? Sprachtheoretische und interdisziplinäre Aspekte einer brisanten Alternative*. De Gruyter, Berlin/Boston, 2018. 263–269.

¹¹ FORGÁCS, Bálint–PLÉH, Csaba: *Metafora hátán lovagol a sátán – avagy miért nem értjük meg a klímaváltozás valódi fenyegetését?* Argumentum, 2021/17. 593.

¹² CARRINGTON, Damian: *Why the Guardian is changing the language it uses about the environment*. 17.05.2019. https://amp.theguardian.com/environment/2019/may/17/why-the-guardian-is-changing-the-language-it-uses-about-the-environment?CMP=share_btn_tw&twitter_impression=true [07.02.2025]

zeigten, dass *menschengemacht* zu den häufigsten kookkurrenten Ausdrücken von *Klimawandel* gehört.

Des Weiteren wird bei dem Kompositum *Klimawandel* (aber auch in den Bezeichnungen *Klimakrise* und *Klimaschutz*) die Betroffenheit des Klimas hervorgehoben, dadurch wird die Betroffenheit der Menschen und anderer Lebewesen in den Hintergrund gedrängt oder ausgeblendet. Reisingl macht darauf aufmerksam, dass „die Rede vom *Klimaschutz* [...] im Grunde eine metaphorische Übertragung und metonymische Verschiebung [ist]. [...] Es geht bei der Klimasache also nicht um *Klimaschutz*, sondern um *Menschenschutz*, *Tierschutz* und *Pflanzenschutz*.“¹³ Dasselbe gilt auch für das Kompositum *Klimarettung*, in dem das Klima als die zu rettende Entität perspektiviert wird: Auch in diesem Fall entsteht eine metonymische Verschiebung, bei der der logische Zusammenhang, dass aus der Rettung des Klimas die Rettung von Menschen, Tieren und Pflanzen resultiert, implizit bleibt. Diese Verschiebung könnte in der Berichterstattung bewusst gemacht werden, indem man betont, dass nicht das Klima oder der Planet in Gefahr ist, sondern die Menschen sowie unzählige Tier- und Pflanzenarten.

Fazit

Aus den Ergebnissen der vorliegenden Untersuchung geht hervor, dass Wissensproduzenten im öffentlichen Klimawandeldiskurs durch eine Reihe von kommunikativen Schwierigkeiten herausgefordert sind. Die Berichterstattung über eine anhaltende Krise wie die Klimakrise ist u.a. durch thematische Inflation und Steigerungsprobleme gekennzeichnet. Die starke Fokussierung auf negative, düstere Nachrichten kann bei den Leser/innen zur sog. „news avoidance“, d. h. zur bewussten Meidung der Nachrichten führen. Die Überbetonung von positiven, hoffnungsvollen Botschaften über die Fortschritte beim Klimaschutz scheint allerdings auch nicht motivierend zu sein.¹⁴

In dieser medialen Atmosphäre ist es besonders wichtig, Wissensproduzenten, d. h. Journalist/innen, Klimaforscher/innen aber auch Lehrkräfte sprachwissenschaftlich zu begleiten und dadurch eine effektivere Wissensvermittlung zu ermöglichen.

Die Sprachwissenschaft kann mit ihrem Spezialwissen einen wichtigen Beitrag leisten, indem sie die sprachlich erzeugten Widersprüche identifiziert, transparent macht und in Frage stellt: Erzeugen die Bezeichnungen *Klimawandel* und *Klimakrise* adäquate Perspektivierungen? Oder wäre es angemessener, statt des unbelebten Objekts (*Klima*) die Aufmerksamkeit auf betroffene Lebewesen zu lenken? Wie kann die aktive Rolle des Menschen sprachlich deutlicher betont werden? Sollte die Wissenschaftskommunikation kühner werden?

¹³ REISIGL, Martin: *Zur Vielfalt und Widersprüchlichkeit des kommunikativen Handelns in Diskursen über die Klimakrise*. In: REISIGL, Martin (Hg.): *Klima in der Krise: Kontroversen, Widersprüche und Herausforderungen in Diskursen über Klimawandel*. (OBST 97). Universitätsverlag Rhein-Ruhr, Duisburg, 2020. 9.

¹⁴ HORNSEY, Matthew J. – FIELDING, Kelly S.: *A cautionary note about messages of hope: Focusing on progress in reducing carbon emissions weakens mitigation motivation*, Global Environmental Change, 2016/39.

Ist ein Re-Framing des Klimawandels und seiner Folgen notwendig? Wäre es zielführend, zukünftig den nächsten Rekordsommer nicht mehr als den *heißesten Sommer der Dekade* zu beschreiben, sondern als *den kühlgsten Sommer für den Rest unseres Lebens*, wie der NASA-Klimaforscher Peter Kalmus twitterte?¹⁵

Es geht natürlich nicht darum, anderen Sprachbenutzern Vorschriften zu machen, sondern vor allem darum, die sprachliche Beschaffenheit des Diskurses zu untersuchen und kritisch zu reflektieren. Denn wie dieser hochkomplexe Sachverhalt sprachlich konzeptualisiert und gerahmt wird, ist eine entscheidende Frage, die über das rein Sprachliche hinausgeht. Ein reflektierter Umgang mit der Rolle der Sprache bei der Wissensvermittlung und -konstruktion ist somit von ausschlaggebender Bedeutung. Durch die Aufdeckung und Analyse der kommunikativen Herausforderungen, Fallen und Risiken kann die linguistische Diskursanalyse einen konstruktiven Beitrag zur Diskussion leisten.

Literatur

- @ClimateHuman (18.07.2023), <https://twitter.com/ClimateHuman/status/1681267367584645126>
- GfdS wählt »Krisenmodus« zum Wort des Jahres 2023. <https://gfds.de/wort-des-jahres-2023/>
- CARRINGTON, Damian: *Why the Guardian is changing the language it uses about the environment*. 17.05.2019. https://amp.theguardian.com/environment/2019/may/17/why-the-guardian-is-changing-the-language-it-uses-about-the-environment?CMP=share_btn_tw&twitter_impression=true
- BRIESE, Olaf–GÜNTHER, Timo: *Katastrophe: Terminologische Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Archiv für Begriffsgeschichte, 2009/51, 156–196. DOI: 10.28937/9783787336739_6
- FORGÁCS, Bálint–PLÉH, Csaba: *Metafora hátán lovagol a sátán – avagy miért nem értjük meg a klímaváltozás valódi fenyegetését?* Argumentum, 2021/17. 581–603. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/30
- HORNSEY, Matthew J.–FIELDING, Kelly S.: *A cautionary note about messages of hope: Focusing on progress in reducing carbon emissions weakens mitigation motivation*, Global Environmental Change, 2016/39. 26–34. DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2016.04.003
- LAKOFF, George: *Why it Matters How We Frame the Environment*, Environmental Communication, 2010, 4/1, 70–81. DOI: 10.1080/17524030903529749
- MÜLLER, Marcus: *Schlüsselkonzepte im deutschen Mediendiskurs zum Klimawandel: Eine korpuslinguistische Verlaufsstudie der Diskursverschiebungen*

¹⁵ @ClimateHuman (18.07.2023), URL: <https://twitter.com/ClimateHuman/status/1681267367584645126> [22.01.2024]

- ab 2003. In: REISIGL, Martin (Hg.): *Klima in der Krise: Kontroversen, Widersprüche und Herausforderungen in Diskursen über Klimawandel*. (OBST 97). Universitätsverlag Rhein-Ruhr, Duisburg, 2020. 167–196.
- PUTTERER, Elisabeth: „Schöne Klimaprosa“, „unnötig dramatische Rhetorik“ und „Blablabla“: Sprachthematisierende Äußerungen und metadiskursive Reflexionen im deutschen Klimawandeldiskurs, *Linguistik Online*, 2023, 123/5. 49–70. DOI: 10.13092/lo.123.10549
- REISIGL, Martin: Zur Vielfalt und Widersprüchlichkeit des kommunikativen Handelns in Diskursen über die Klimakrise. In: REISIGL, Martin (Hg.): *Klima in der Krise: Kontroversen, Widersprüche und Herausforderungen in Diskursen über Klimawandel*. (OBST 97). Universitätsverlag Rhein-Ruhr, Duisburg, 2020. 7–38.
- SCHWARZ-FRIESEL, Monika: *Konzeptualisierung und Referenzialisierung von Katastrophe in den Textweltmodellen des modernen Krisendiskurses*, *Cahiers d'études germaniques*, 2017/73. 41–64. DOI: 10.4000/ceg.2309
- WEINGART, Peter–ENGELS, Anita–PANSEGRAU, Petra: *Risks of communication: discourses on climate change in science, politics, and the mass media*, *Public Understanding of Science*, 2000, 9/3. 261–283. DOI: 10.1088/0963-6625/9/3/304
- ZIEM, Alexander–FRITSCHKE, Björn: *Von der Sprache zur (Konstruktion von) Wirklichkeit*. In: FELDER, Ekkehard/GARDT, Andreas (Hrsg.): *Wirklichkeit oder Konstruktion? Sprachtheoretische und interdisziplinäre Aspekte einer brisanten Alternative*. De Gruyter, Berlin/Boston, 2018. 243–276. DOI: 10.1515/9783110563436-012

Zitierte Korpusartikel

- ENDRES, Alexandra: *Deutschland gibt 107 Millionen Euro für Entwicklungsländer aus*. 14.11.2017. <https://www.zeit.de/wirtschaft/2017-11/un-klimakonferenz-url-un-klimakonferenz-bonn-katastrophen-versicherungen-wetterschaeden/komplettansicht>
- UN-Klimacheffin: *Ohne Änderungen droht „düstere Zukunft“*. 31.10.2021. <https://www.sueddeutsche.de/wissen/klima-un-klimacheffin-ohne-aenderungen-droht-duestere-zukunft-dpa.urn-newsml-dpa-com-20090101-211030-99-802767>
- PÖTTER, Bernhard: *Zwischen Gähnen und Gruseln*. 13.8.2021. <https://taz.de/!5793480/>
- Ist die Katastrophe noch abzuwenden?* 19.08.2021. <https://www.sueddeutsche.de/kolumne/klimawandel-ist-die-katastrophe-noch-abzuwenden-1.5386253>
- SCHNEIDER, Johannes: *Vibrieren im Stillstand*. 13. 11. 2021. <https://www.zeit.de/kultur/2021-11/klimagipfel-katastrophe-rhetorik-kommunikation-probleme>
- NEUBAUER, Luisa–REEMTSMA, Carla: *1,5 Grad sind möglich*. 9.8.2021 <https://taz.de/IPCC-Klimabericht/!5788184/>

Abstract

**AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁSRÓL SZÓLÓ DISKURZUS
KOMMUNIKÁCIÓS KIHÍVÁSAI**

Az ember okozta éghajlatváltozást jelenleg az emberiség előtt álló egyik legnagyobb társadalmi és globális kihívásnak tekintik. Az, hogy ezt a rendkívül összetett jelenséget hogyan fogalmazzák meg és keretezik nyelvileg, olyan alapvető kérdés, amely túlmutat a pusztán nyelvi kérdéseken. A vonatkozó szakirodalom és az általam végzett diskurzusnyelvészeti vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a tudástermelőknek (pl. újságíróknak, klímaszakértőknek) számos kommunikációs nehézséggel kell szembenéznük a klímaváltozásról szóló nyilvános diskurzusban: Az éghajlati válságról szóló tudósításokat többek között a tematikus infláció és a diskurzusban domináns „sürgősségi retorika” fokozhatósági problémái jellemzik.

Jelen tanulmány célja a klímaválsággal kapcsolatos diskurzus néhány kommunikációs kockázatának és kihívásának bemutatása, korpuszpéldákkal illusztrálva.

Smajić, Dubravka

PRILOZI U JEZIČNIM SAVJETNICIMA I U JEZIKU
STUDENTSKE POPULACIJE

Uvod

Iako je jezik javnih glasila oduvijek težio pridržavanju pravopisne, gramatičke i leksičke norme, dakle općenito jezične norme, danas je na žalost upravo on postao primjerom izričaja u kojem se vrlo često krše te norme i pronalaze se jezične pogreške, i to svih vrsta, na svim jezičnim razinama, a i u sve većem broju.

S obzirom na medije kojima pripadaju, javna glasila obilježuje publicistički stil izražavanja, a taj je funkcionalni stil nužno određen općejezičnom normom. No kako je suvremeni hrvatski čovjek u prostoru javnih glasila neprestano, a i sve više izložen jezičnim nepravilnostima te među njima počesto nepravilnoj upotrebi gramatičkih oblika, za potrebe ovoga rada istraženi su prilozi kao morfološki oblici i kako se utjecaj njihove pravilne, odnosno nepravilne uporabe u javnim glasilima odražava na jezik studentske populacije.

Suvremene gramatike o priložima kao morfološkoj vrsti

Sve suvremene hrvatske gramatike opisuju priloge kao morfološku vrstu. Istražujući ih kao vrstu riječi, Maja Glušac¹ zaključuje da proučavanje priloga „otkriva njihovu izrazitu raznorodnost i višefunkcionalnu narav što je uzrokom mnogih neujednačenosti“ pri njihovu opisu u hrvatskom jezikoslovlju. Ta se neujednačenost razabire već u početnom pitanju kamo priloge morfološki svrstati. Tako dio suvremenih gramatika (npr. Težak – Babić; Ham) određuje priloge nepromjenjivom vrstom riječi (u odnosu na promjenjive riječi), dok ih neki gramatičari smatraju djelomično promjenjivom vrstom (Barić i sur.), a neke pak gramatike ne donose podjelu vrsta riječi prema promjenjivosti, već riječi dijele na one sa samostalnim značenjem i one nesamostalnoga značenja (npr. Silić – Pranjko-Pranjković), gdje priloge autori svrstavaju u riječi sa samostalnim značenjem. S obzirom na takav doista neujednačen gramatički opis, a radi potreba ovoga istraživanja, ovdje će se prikaz ograničiti samo na one većinske dijelove opisa priloga u našim suvremenim gramatikama koji su podudarni i uopćeni.

Suvremene hrvatske gramatike slažu se u tomu da prilozi označuju različite okolnosti u kojima se odvija glagolska radnja, među kojima se najčešće navodi mjesto, vrijeme, način i uzrok.² Sve te gramatike priložima daju i ulogu označivanja neizbrojive količine, a spominje se i stupanj kakve osobine. Govori se i

¹ GLUŠAC, Maja: *Prilozi kao vrsta riječi u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi*. In/U: Marija TURK i Ines SRDOČ-KONESTRA (ur.): *Peti hrvatski slavistički kongres, zbornik radova*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2012. 299. (U nastavku GLUŠAC, 2012.)

² Npr. TEŽAK, Stjepko–BABIĆ, Stjepan, 2005, 157; HAM, Sanda, 2017, 105-106; BARIĆ, Eugenija i suradnici, 1995, 274.

o tome da se prilozi ponajprije prilažu glagolima, a potom i imenicama, pridjevima i nekim drugim priložima. Neke gramatike posebnom vrstom priloga smatraju i veznike.³

Gramatičari Silić i Pranjković također navode kako je za priloge tipično da označuju različite okolnosti u kojima se odvija glagolska radnja, ali da imaju i drugih službi. Ističu kako su prilozi jedna od najraznovrsnijih vrsta riječi i da mogu dolaziti u najvećem broju različitih službi.⁴ Zbog te naznačene izrazite složenosti opisa priloga u toj gramatici, a radi potreba ovoga istraživanja, ovdje se o tom opisu dalje više ne će ništa navoditi, nego će se ispitivanje temeljiti na opisima prethodnih gramatičara.

O pravilnom pisanju priloga

U ovom se istraživanju poglavito ispituje pravilna upotreba priloga⁵, što je usko povezano i s pravopisnim pravilima o pisanju priloga, stoga će se te pravopisne odredbe podrobno opisati. Prikazat će se samo ona pravopisna pravila koja vrijede za priloge u istraživanom korpusu, i to na one kod kojih je u pitanju sastavljeno ili rastavljeno pisanje.

Stjepan Babić, Sanda Ham i Milan Moguš u *Hrvatskom školskom pravopisu* (2008.) navode načine pravilnoga pisanja priloga pa se prema autorima složeni prilozi pišu sastavljeno „kada im jedan ili oba dijela ne mogu biti samostalne riječi i ne mogu biti izvan složenoga priloga...“.⁶ Npr. *ponajprije*, *jednostavno* (*prije* i *jedno* upotrebljavaju se samostalno, ali ne i *ponaj* i *stavno*). Sastavljeno se pišu i prilozi „kada se oba dijela upotrebljavaju samostalno i u istom obliku u kojem su u složenom prilogu, ali rastavljenim se pisanjem mijenja značenje. Zbog toga se treba razlikovati prilog od sveze riječi i valja ga pisati u skladu s njegovim značenjem.“⁷ Npr.: *nedaleko* / *ne daleko*, *iza* / *i za*, *nekoliko* / *ne koliko*, *ikad* / *i kad*, *natrag* / *na trag*.

Za priloge kao što je primjerice *do podne* Babić, Ham i Moguš navode kako se pišu sastavljeno ili rastavljeno, ovisno o značenju. Naime, sastavljeno se pišu „ako označuju razdoblje prve ili druge polovice dana (...)“, a „rastavljeno se pišu ako označuju vrijeme poslije ili prije podneva“. Kao primjer autori navode ove rečenice: „Cijelo *dopodne* igrali smo tenis. Deset minuta *do podne* došao je po mene.“⁸ *Hrvatski pravopis* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje navodi taj prilog samo kao jednorječnicu *dopodne*, potkrjepljujući to pravilom da se „kao jedna riječ pišu prilozi nastali od dviju sastavnica od kojih je jedna prijedlog ili prefiks, a druga imenica“.⁹

³ Npr. BARIĆ, Eugenija i suradnici: *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995. 274.

⁴ SILIĆ, Josip–PRANJKOVIĆ, Ivo: *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005. 241. (U nastavku SILIĆ, 2012.)

⁵ Osim jednorječne priloge, istraživanje obuhvaća i dvorječne te višerječne, odnosno sveze riječi s priložima, no radi jednostavnosti sve će ih se ovdje nazivati jednim zajedničkim imenom – prilozi.

⁶ BABIĆ, Stjepan–HAM, Sanda–MOGUŠ, Milan: *Hrvatski školski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2008. 51.

⁷ Isto.

⁸ Isto, str. 52.

⁹ JOZIĆ, Željko i dr.: *Hrvatski pravopis*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, <http://pravopis.hr/pravilo/jednorjecnice/36/> [23. 05. 2024.]

U navedenom pravopisu vrlo veliku cjelinu čini sastavljeno i rastavljeno, tj. „nesastavljeno“ pisanje priloga. Prema tom pravopisu pravila su razdijeljena na pisanje priloga kao jednorječnice, višerječnice i pisanje sa spojnicom. Autori navode da se kao jedna riječ pišu: „prilozi nastali od dviju sastavnica od kojih je jedna prijedlog ili prefiks, a druga prilog“,¹⁰ npr. *ponajprije*, *dosada*. Jednako se o složenim prilozima govori i u gramatici Eugenije Barić i suradnika pri opisu više načina na koje se spajaju složeni prilozi, gdje se pod trećom točkom navodi ovo: „jednu riječ čine skupine sastavljene od prijedloga i priloga (*odakle*, *otuda*, *nadesno*)“.¹¹ Također, kao jedna riječ pišu se i „neodređeni prilozi nastali od dviju sastavnica od kojih je prva sastavnica i-, ne- ili ni-“,¹² npr.: *ikad*, *nekoliko*, *nedvojbeno*, *nepotrebno*. Kao dvije ili više riječi pišu se sveze riječi: (...) prilog i čestica (*bilo gdje*, *mnogo puta*).¹³

Istraživanje o prilozima u jeziku studentske populacije

Polazište za ovo istraživanje bio je stručni rad *Prilozi u jezičnim savjetnicima* M. Glušac,¹⁴ u kojem je autorica iz javnih glasila izdvojila česte primjere netočno upotrijebljenih priloga te na njih primijenila postojeće jezične savjete, pozivajući se pri tome na trideset hrvatskih jezičnih savjetnika objavljenih nakon 1990. godine. Uz odabrane priloge navedeni su jezični savjeti koji o njima govore, a u radu se redom navode i datirani jezični savjetnici te njihovi autori.

Primjeri priloga u radu M. Glušac, na dijelu kojih je, dakle, temeljeno i ovo istraživanje, jesu sljedeći mjesni, vremenski, načinski i količinski prilozi i parovi priloga: *ranije/prije*; *kasnije/poslije*; *par/nekoliko*; *skoro/gotovo*; *nekolicina/nekoliko*; *ponaosob/posebno*, *pojedinačno*, *pojedince*, *svaki zasebno*; *postepeno/postupno*; *bespotrebno/nepotrebno*; *pozadi/odostraga*, *otraga ili iza*; *zvanično/slужbeno*; „*na dnevnoj bazi*“/(*dnevno*, *svakodnevno*); *ikad/dosada*; *on the record/slужbeno*, *off the record/neslužbeno*; *definitivno/sigurno*, *nedvojbeno*, u svakom pogledu; *sinkrono/sinkrono*, *mega/jako*, *vrlo*; *prosto/jednostavno*; *van/vani*; *kući/kod kuće*; *gdje*, *kamo i kuda*; *rađe/radije*; *minimalnije*, *optimalnije*; *minimalno*, *optimalno*; *masa i niz/mnogo*, *veoma*, *nekoliko*, *više*, *prilično*, *brojno*; *oko desetak/oko deset*; *često puta/često*; *kako i na koji način*; *prvenstveno/prije svega*, u *prvom redu*, *ponajprije*; *ponovo/ponovno*; *drugačije/drukčije*; zatim prilozi kao što su *super*, *dolje*, *gore*, *natrag*, *veoma*, *vrlo*, *mnogo*, *puno*, *silno*, *jako*, *blizu*, *osim*, *poslije*, *nedaleko*.

Cilj je istraživanja bio upozoriti na neusklađenosti uporabe priloga u javnome hrvatskom jeziku s njegovom standardnojezičnom normom. U tom

¹⁰ Isto.

¹¹ BARIĆ, Eugenija i dr.: *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995. 276.

¹² Isto.

¹³ JOZIĆ, Željko i dr.: *Hrvatski pravopis*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, <http://pravopis.hr/pravilo/viserjecnice/37/> [23. 05. 2024.]

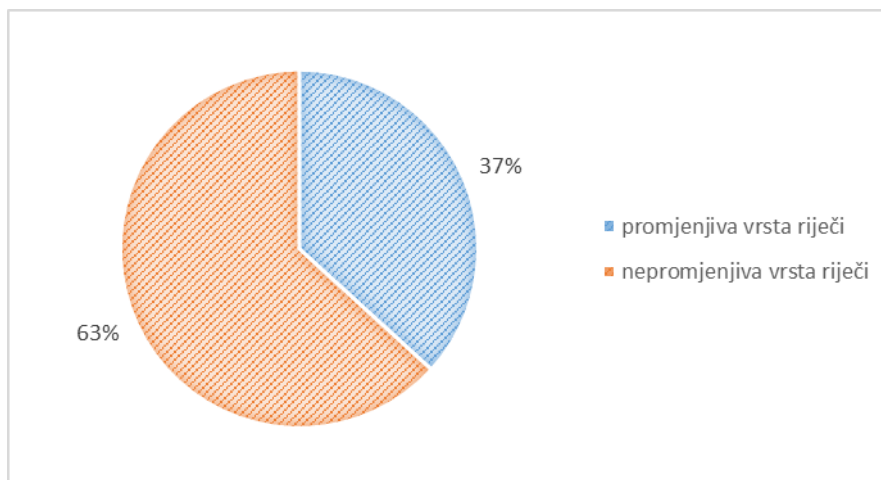
¹⁴ GLUŠAC, Maja: *Prilozi u jezičnim savjetnicima*. In/U: Stipe BOTICA i sur. (ur.): *Šesti hrvatski slavistički kongres, zbornik radova*, Hrvatsko filološko društvo, Hrvatski slavistički odbor, Zagreb, 2016. 299–308. (U nastavku GLUŠAC, 2016.)

smislu posebno su zanimljiva jezična znanja o priložima u studentskoj populaciji pa se na njoj obavilo istraživanje i htjelo utvrditi koje će jezične pogreške u upotrebi priloga studenti najčešće prepoznati. Pri tome svrha je istraživanja bila ispitati i razinu stečenih studentskih teorijskih znanja o priložima kao morfološkoj vrsti te na temelju jezičnih savjeta utvrditi studentsku primjenu normativno pravilnih priloga, kao jedinih koji bi trebali biti zastupljeni općenito u javnom jeziku, a napose u kontekstu prostora javnih glasila. Htjelo se dobiti odgovor na istraživačko pitanje jesu li studenti uspješni u prepoznavanju (ne)standardnih oblika priloga u javnim glasilima. Svrha je bila na temelju toga pretpostaviti hoće li se studenti kao budući učitelji i odgojitelji znati i sami služiti pravilnim oblicima priloga u svojem javnom jeziku. Za provedbu istraživanja izrađen je obrazac za provjeru znanja u programu „Google obrasci“ koji je preko poveznice studentima elektronički podijeljen i koji su ispunili preko svoga mobilnoga uređaja. Obrazac za provjeru znanja o priložima sadržavao je zadatke otvorenoga tipa i zadatke višestrukoga izbora.

Ispitanike je činilo 68 osječkih studentica: 49 studentica druge godine redovitoga učiteljskoga studija te 19 studentica prve godine izvanrednoga diplomskoga studija ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja. Od njih 82,4% bilo je u dobi 18–22 godine, odnosno njih 56, zatim 10,3%, tj. 7 studentica bilo je u dobi 23–27 godina, a 5,9%, tj. 4 studentice u dobi 27–33 godine te je jedna studentica bila starija od 34 godine, što je 1,5%. Može se uočiti kako je najviše ispitanih studentica bilo u dobi do 22 godine.

Kao istraživački korpus poslužilo je šesnaest odabranih priložnih parova iz prethodno navedenih priloga za koje je Maja Glušac u svojem radu utvrdila da su opisani u suvremenim hrvatskim jezičnim savjetnicima. Prvi dio ispitivanja činila su pitanja za provjeru znanja o priložima kao morfološkoj vrsti:

- a) Jesu li prilozi promjenjiva ili nepromjenjiva vrsta riječi: 43 studentice (63,2%) odgovorile su da su prilozi nepromjenjiva vrsta riječi, a 25 studentica (36,8%) odgovorilo je da su prilozi promjenjiva vrsta riječi. Uočava se da je čak trećina studentica dala netočan odgovor, što nije bilo očekivano s obzirom na njihovu obrazovnu razinu, a i činjenicu da su obje studentske skupine i u do fakultetskoga obrazovanja, a i poslije toga u programima svojih studija imale obveznu nastavu iz predmeta Hrvatski jezik (graf 1.).

Prilozi su kao vrsta riječi promjenjive / nepromjenjive riječi. (Graf 1)

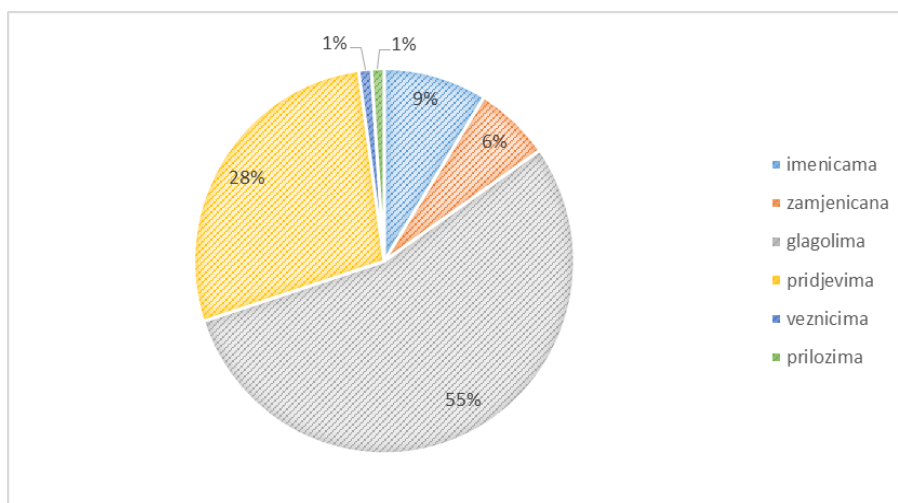
- b) Navedite definiciju priloga: odgovorilo je 59 studentica, odnosno 9 studentica (13 %) nije dalo nikakav odgovor pa se pretpostavlja da odgovor nisu znale. Neki su od točnih odgovora bili da su prilozi su nepromjenjiva vrsta riječi, da se dodaju glagolima ili pridjevima u rečenicama kako bi se pobliže odredilo njihovo značenje, a određuju mjesto, vrijeme, količinu, način i namjeru te stoje uz drugu vrstu riječi. Netočni su odgovori glasili da su prilozi promjenjiva vrsta riječi i da su imenska vrsta riječi.
- c) Koje vrste priloga poznajete (u zadatku višestrukoga izbora trebalo je odabrati ponuđene točne odgovore o vrstama priloga u odnosu na netočne): studentice najčešće uočavaju tri vrste priloga: mjesne, vremenske i načinske. Od ukupno 68 odgovora, 63 studentice (92,6%) označile su mjesne i načinske priloge, a 65 studentica (95,6%) označilo je vremenske priloge. Količinske je priloge označilo 56 studentica (82,4%), a uzročne priloge označilo je 50 studentica (73,5%). Netočne odgovore, odnosno glagolske i imenične priloge označilo je 5 studentica (7,4%) a 3 su studentice (4,4%) označile vezničke priloge kao vrstu priloga, što je također netočan odgovor. Naime, gramatike ističu vezničku ulogu priloga, ali ne i vezničke priloge kao priložnu vrstu. Silić i Pranjković kažu da su prilozi vezničke riječi.¹⁵ Točni su odgovori bili: mjesni, vremenski, načinski, količinski i uzročni prilozi, a oni i imaju visoki postotak studentskoga odabira.
- d) Za svaku odabranu vrstu priloga iz prethodnoga pitanja navedite na koje pitanje (ili pitanja) odgovaraju: odgovor je dalo samo 60 studentica, tj. njih 8 nije odgovorilo. Iako su studentice mogle navesti podosta pitanja, odabrale su samo jedno, a pokatkada tek dva najčešća pitanja. Tako su za mjesne priloge navedena samo pitanja *gdje?* i *kamo?*, za vremenske priloge samo pitanje *kada?*, za načinske priloge pitanje *kako* te za količinske priloge pitanje *koliko?*

¹⁵ SILIĆ, 2005.

Bilo je i netočnih odgovora, npr. za uzročne priloge netočno je navedeno pitanje *kako*?

Ukupno odgovore na ovo pitanje ne možemo smatrati dovoljno uspješnima iz više razloga: neke studentice u ovom zadatku uopće nisu dale nikakav odgovor, zatim navodile su samo najčešće pitanje za pojedinu vrstu priloga, navedena su pitanja samo za one vrste priloga koje su ispitanice odabrale u prethodnom pitanju, a ne za sve vrste priloga, i na koncu neki od odgovora nisu bili ni točni.

- e) Označite među ponuđenim vrstama riječi one kojima se prilažu prilozi: od dobivenih 67 odgovora (jedna studentica nije dala odgovor) 51 (76,1 %) odnosio se na prilaganje glagolima, 26 odgovora (38,8 %) odnosilo se na prilaganje priloga pridjevima, a da se prilozi prilažu priložima, odgovorila je samo jedna studentica (1,5 %). To su sve bili točni odgovori. Da se prilozi prilažu samo glagolima, odgovorilo je 25 studentica (36,8%), a više ponuđenih točnih odgovora označilo je 26 studentica (38,8 %). Netočne odgovore, da se prilozi prilažu zamjenicama i veznicima, odabralo je 7 studentica (10,5%), i to 6 studentica označilo je prilaganje zamjenicama, a jedna studentica prilaganje veznicima. Pozitivno je što je većina ispitanika odabrala glagole za svoj odgovor, a više od trećine ispitanica znalo je i to da se prilozi ne prilažu samo glagolima nego i nekim drugim vrstama riječi, pri čemu je većina njih odabrala točnu vrstu riječi (graf 2.).

Kojim se vrstama riječi prilažu prilozi? (Graf 2)

U drugom dijelu istraživačkoga obrasca nalazili su se zadatci u kojima su ispitanicima ponuđeni primjeri rečenica s parovima priloga, gdje je u danom surjeću trebalo odabrati pravilan prilog, odnosno njegov pravilan oblik.

Primjeri rečenica koje su činile surječe¹⁶ priložima pripadali su korpusu javnih glasila, a izdvojeni su prema odabiru Maje Glušac u njezinu stručnom članku,¹⁷ prethodno već navedenom u ovom radu.

Priložni par	<i>par/nekoliko</i>	<i>službeno/zvanično</i>	<i>jako/mega</i>	<i>mnogo/masa</i>	<i>jednostavno/prosto</i>	<i>do podne/dopodne</i>
Točno	100 %	95 %	94 %	91,2 %	91,2 %	91,2 %
Netočno	0 %	5 %	6 %	8,8 %	8,8 %	8,8 %

Točnost studentskih odabira u priložnim parovima *par/nekoliko*, *službeno/zvanično*, *jako/mega*, *mnogo/masa*, *jednostavno/prosto* i *do podne/dopodne* (Tablica 1)

Napomena: U svim tablicama svaki priložni par ima deblje istaknut točan prilog.

U tablici 1. navedeni su oni kontekstualizirani priložni parovi u kojima su studentice postigle najveći postotak točnih odabira: od 91,2 % do 100 % točnih rješenja. Ti su parovi bili *par/nekoliko*, *službeno/zvanično*, *jako/mega*, *mnogo/masa*, *jednostavno/prosto* i *do podne/dopodne*. Među njima jedini primjer u kojem je postotak riješenosti bio 100% bio je par količinskih priloga *par/nekoliko*. Studentice su očito vrlo lako prepoznale različito značenje količine u sadržaju tih dvaju priloga (*par* označuje dva, a *nekoliko* znači više) unatoč tomu što im svakodnevna razgovorna uporaba izjednačuje značenje. U vremenskim priložima *do podne/dopodne* trebalo je iz surječja razaznati značenjsku razliku između njihova sastavljenoga i rastavljenoga pisanja, odnosno utvrditi u kojem je surječju koji od njih točno uporabljen. Četiri priložna para *službeno/zvanično*, *jako/mega*, *mnogo/masa* i *jednostavno/prosto* tiču se razlike između priloga koji pripadaju hrvatskom rječničkom blagu i onih koji mu izvorno ne pripadaju u značenju njihova priložnoga parnjaka, nego su iz korpusa drugih jezika (npr. *prosto*¹⁸ iz ruskoga, *mega* iz grčkoga), *zvanično* se smatra administrativnom natruhom iz srpskoga jezika¹⁹ za koju u hrvatskome jeziku postoji odavna dobra i jednoznačna zamjena – prilog *službeno*,²⁰ a može se uočiti i nastajanje novih priloga okamenjivanjem promjenjivih riječi (novi prilog *masa*).²¹

¹⁶ Zbog ograničenosti opsega članka ovdje se ne navode rečenice koje su činile surječe ispitivanih parova priloga. Njihov je popis naveden u Dodatku u prilogu 1. na kraju ovoga rada.

¹⁷ GLUŠAC, 2016. 299–308.

¹⁸ Prilog *prosto* u značenju *jednostavno* ne pripada hrvatskome jeziku, ali mu pripada npr. u značenju *nepristojno, bezobrazno*. Više o značenjima priloga *prosto* u hrvatskome korpusu javnoga jezika i izvan njega vidi u Hrvatskim jezičnim savjetima Sande Ham i sur. (2014.).

¹⁹ OPAČIĆ, Nives: *Reci mi to kratko i jasno : Hrvatski za normalne ljude*, Novi Liber, Zagreb, 2015. 193. (U nastavku OPAČIĆ, 2015.)

²⁰ VULIĆ, Sanja: *Zvanica, uzvanik, služben*. In/U: Mihovil DULČIĆ (ur.): *Govorimo hrvatski : Jezični savjeti*, Hrvatski radio, Naklada d.d., Zagreb, 1997. 17.

²¹ GLUŠAC, 2016. 305.

Neznatno niži postotak točnih studentskih odabira pokazuje i tablica 2.

Priložni par	<i>radije/rade</i>	<i>dopodne/do podne</i>	<i>gotovo/skoro</i>	<i>postupno/postepeno</i>
Točno	89,7 %	88,25 %	84 %	80,9 %
Netočno	10,3 %	11,75 %	16 %	19,1 %

Točnost studentskih odabira u priložnim parovima **radije/rade**, **dopodne/do podne**, **gotovo/skoro** i **postupno/postepeno** (Tablica 2)

Glušac navodi kako se nepravilnosti javljaju i na tvorbenoj razini,²² npr. u svakodnevnoj se jezičnoj praksi načinski prilog *radije* pojavljuje i u obliku nepravilnoga komparativa *rade*,²³ što je onda vjerojatno utjecalo i na studentski odabir, iako u manjem broju odabira. Jednako kao u prethodno već navedenom primjeru para *do podne/dopodne* (tablica 1.), i u vremenskim priložima *dopodne/do podne* trebalo je iz surječja razaznati značenjsku razliku između njihova sastavljenoga i rastavljenoga pisanja, odnosno utvrditi u kojem će surječju koji njihov oblik biti točno uporabljen. *Skoro* je vremenski prilog (*uskoro*), pa se njime ne treba zamjenjivati prilog *gotovo*, koji se rabi „za izricanje približno potpune mjere“.²⁴ Vladimir Brodnjak načinski prilog *postepeno* svrstava u riječi i oblike „tipičnije za srpski nego za hrvatski književni jezik (...) premda su u uporabi i u hrvatskom književnom jeziku“, navodi da je to riječ iz ruskoga jezika te da ju valja zamijeniti priložima *postupno*, *malo pomalo*,²⁵ pa su i studentice sukladno tomu odabrale u velikom postotku prilog *postupno*.

U tablici 3. navedeni su priložni parovi u kojima je oko trećine studentica odabralo nepravilan prilog umjesto pravilnoga.

Priložni par	<i>pozadi/otruga</i>	<i>nepotrebno/bespotrebno</i>	<i>definitivno/u svakom pogledu</i>	<i>nekolicina/nekoliko</i>
Točno	73,5 %	67,6 %	66,2 %	64,7 %
Netočno	26,5 %	32,4 %	33,8 %	35,3 %

Točnost studentskih odabira u priložnim parovima **pozadi/otruga**, **nepotrebno/bespotrebno**, **definitivno/u svakom pogledu** i **nekolicina/nekoliko** (Tablica 3)

Mjesni prilog *pozadi* prema Brodnjaku²⁶ tipičniji je za srpski jezik, a postoje dobre hrvatske zamjene kao što su *otruga* ili *odostraga*. Iz jezičnoga savjetnika Stjepka Težaka doznajemo da Brodnjak „navodi obilje tvorenic s prefiksom *bez* kao srbizme ili rusizme, a kao hrvatsku zamjenu nudi tvorenice s

²² Isto.

²³ OPAČIĆ, 2015. 179.

²⁴ Isto, 2015. 192.

²⁵ BRODNJAK, Vladimir: *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika*, Školske novine, Zagreb, 199. X, 417.

²⁶ Isto, 1992. X, 422.

ne“,²⁷ stoga je dobar dvotrećinski studentski odabir točnoga načinskoga priloga *nepotrebno* nasuprot netočnomu *bespotrebno*. Naime, Težak pojašnjava da se značenjski „prefiksi *ne* i *bez* zapravo ne razlikuju, osim što se prvim ističe nijekanje, a drugim odsutnost, izočnost, nepostojanje“²⁸ te navedenu razliku dodatno obilato oprimjeruje. Današnji velik utjecaj tuđica iz engleskoga jezika potvrđuje i trećinski studentski odabir načinskoga priloga *definitivno*, čije značenje u engleskome jeziku navodi Glušac:²⁹ *konačno, zaključno, završno*, pa prema tome zaključuje kako je prilog *definitivno* nepravilno upotrijebljen jer mu nikako ne može biti mjesto u surječju iz zadatka. Umjesto njega trebalo je odabrati priložni skup *u svakom pogledu* jer se njime pojačava iskaz. Glušac pojašnjava i zašto nije dobar odabir količinskoga priloga *nekolicina* u zadanom surječju: „jer *nekolicina* znači nekoliko osoba muškoga spola. Na tom je mjestu trebalo upotrijebiti prilog *nekoliko* koji znači neodređen broj čega – ljudi, godina, predmeta...“³⁰

Najslabiji studentski odabiri prikazani su u tablici 4., gdje je u većem postotku zabilježen netočan odabir priloga, što je suprotno svim prethodno prikazanim rezultatima. Riječ je dvama istovrsnim vremenskim priložnim parovima: *ranije/prije* i *poslije/kasnije*. Goranka Blagus Bartolec i suradnici³¹ objašnjavaju da je *ranije* komparativ priloga *rano* i označava ono što se zbiva prije uobičajenoga ili očekivanoga vremena ili roka, a prilog *prije* nije komparativ i znači ono što prethodi čemu. Ta dva priloga nisu istoznačna, stoga se prilog *ranije* ne može upotrebljavati u značenju priloga *prije*. Opačić ističe i da *prije* ima morfološki dvojaku prirodu – on može biti i prilog i prijedlog. „Kao prilog upotrebljava se u vremenskom značenju za onoga koji ili ono što dolazi prije drugih: to *prije* nisam znala itd. Kao prijedlog izriče neodređenu prošlost prema nekoj radnji, zbivanju ili stanju: *prije* večere, *prije* zore.“³²

Glušac pojašnjava da su „*ranije* i *kasnije* komparativi priloga *rano* i *kasno*, a *prije* i *poslije* označuju u kojem vremenskom slijedu koji događaj stoji prema kojemu drugom događaju, dakle odnos dvaju događaja u vremenu“.³³ Glušac zaključuje: „Jezični savjetnici najčešće ističu nepravilnu uporabu pojedinoga priloga na mjestu kojega drugoga – pravilnoga, a uzrok je tomu jednačenje njihova značenja.“³⁴ Upravo to i jest bilo razlogom lošim rezultatima u studentskim odabirima priložnih parova *ranije/prije* i *poslije/kasnije*, kao i snažan utjecaj razgovornoga jezika u kojem nije jasno razlučeno njihovo različito značenje.

²⁷ TEŽAK, Stjepko: *Hrvatski naš osebuji*, Školske novine, Zagreb, 1995. 222.

²⁸ Isto, 1995. 222.

²⁹ GLUŠAC, 2016. 304.

³⁰ Isto.

³¹ BLAGUS BARTOLEC, Goranka i sur.: *555 jezičnih savjeta*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016. 123.

³² OPAČIĆ, 2015. 172.

³³ GLUŠAC, 2016. 303.

³⁴ Isto.

Priložni par	<i>ranije/prije</i>	<i>poslije/kasnije</i>
Točno	42,6 %	29,4 %
Netočno	58,8 %	70,6 %

Točnost odabira u priložnim parovima ranije / **prije** i **poslije** / kasnije (Tablica 4)

U odabiru između komparativnoga oblika vremenskoga priloga *ranije* (od *rano*) i vremenskoga priloga *prije* može se uočiti približno polovična podijeljenost studentskih odgovora, s nešto manjim brojem točnih, a znatno je manji udio točnih odgovora u odnosu na netočne u primjeru para *poslije* i komparativnoga *kasnije* (od *kasno*). Surjeđe navedenih priložnih parova u zadatku tražilo je značenje vremenskoga slijeda u kojem neki događaj stoji prema kojemu drugom događaju, odnosno odnos dvaju događaja u vremenu, stoga je jedino odabir priloga *prije* i *poslije* bio točan.

Zaključak

Prilozi utječu na jasnoću, a i stil komunikacije. Oni mogu otežati ili olakšati razumijevanje jezičnih poruka, stoga nije svejedno koji će se prilog (ili koja sveza riječi s prilogom) uporabiti u kojem surjeđu. U suvremenom društvu u kojem živimo važno nam je svima pri služenju javnim jezikom pridržavati se hrvatske jezične norme, a posebno se to odnosi na medije. Pokazuje se da normativna nepravilnost i jezične pogreške u javnim glasilima mogu čitatelje zbuniti, pa i prenijeti im krive poruke. Jezičnim nepravilnostima zapravo unosimo nered u (prethodno već) uređen jezični sustav, a time i nesigurnost u jezičnu uporabu pojedinca kao govornika.

Normativna upotreba priloga i sveza riječi s prilogom opisana je u brojnim jezičnim savjetnicima jer su prilozi takva morfološka vrsta pri čijoj se uporabi upravo često griješi, što je pokazala i Maja Glušac³⁵ u svojem radu izdvojivši iz hrvatskih javnih glasila primjere nepravilne uporabe mnogih priloga, a isto je to pokazalo i ovo istraživanje na studentima. Ono je potvrdilo da postoji potreba za usvajanjem jezičnih savjeta o pravilnoj upotrebi priloga u hrvatskome javnom jeziku. U rezultatima istraživanja valja istaknuti nekoliko važnih točaka.

Ne možemo biti zadovoljni studentskim rezultatima iz prvoga dijela ispitivanja koje se odnosilo na znanja o priložima kao morfološkoj vrsti. Primjerice, 13 % studentica nije uopće definiralo priloge, a čak je trećina studentica dala netočan odgovor na prvo uvodno pitanje iz opće morfologije o svrstavanju priloga u promjenjive, odnosno nepromjenjive riječi. No iako se u tom prvom, teorijskom dijelu ispitivanja nije pokazao visok stupanj studentskoga znanja ni nakon njihova (najmanje) trinaestogodišnjega gramatičkoga obrazovanja, s druge strane, u drugom dijelu istraživanje gdje se tražila praktična primjena jezičnih savjeta o priložima, studentice su se bolje snašle pri odabiru točnih priloga i većim dijelom bile vrlo uspješne. Pokazuje to podatak da je od ukupno ispitivanih šesnaest priložnih parova za čak deset parova točna rješenja dalo od osamdeset

³⁵ GLUŠAC, 2016. 299–308.

do sto posto studentica (npr. sve su studentice bez iznimke odabrale točan količinski prilog u primjeru *par/nekoliko*), zatim za četiri priložna para točne su priloge prepoznale oko dvije trećine studentica, a samo je u dva priložna para rezultat bio znatno slabiji: u jednome je pola studenskih odgovora bilo netočno, a u drugome je navedeno čak dvije trećine netočnih odgovora.

U obrascu za provjeru znanja bile su uključene različite vrste priloga, no rezultati nisu pokazali da su studentice u nekoj određenoj vrsti griješile više ili pak manje nego u ostalim vrstama. Primjerice, u odabiru pravilnoga oblika vremenskih priloga *do podne* i *dopodne* studentice su ostvarile vrlo visok postotak točnih odgovora, ali su najviše poteškoća imale pri odabiru nekih također vremenskih priloga, gdje su gotovo dvije trećine studentica pogriješile pri odabiru pravilnoga oblika u parovima *ranije/prije*, *poslije/kasnije*.

Uzimajući u obzir sve navedene pogreške u upotrebi priloga (i sveza riječi s priložima), prije svega one u javnim glasilima, gdje je zapažen njihov povelik broj, može se zaključiti kako obilježja suvremenoga publicističkoga stila na žalost nisu više jezik „usklađen sa zahtjevima standardnojezičnih norma“ i svjesnost novinara i publicista o vlastitoj „odgovornosti koja je posljedica činjenice da čitatelji, slušatelji i gledatelji svakodnevno prate njihov jezik i da mnogi od njih tako oblikuju svoju jezičnu svijest“.³⁶ Još je prije trideset godina Stjepan Babić upozorio na sljedeće: „Ako novinari i spikeri nisu na vrhuncu svoga zanata i u jezičnome smislu, moraju potrebnom stimulacijom biti potaknuti da nauče što ne znaju, da usavrše ono što znaju. Jezični je savjetnik tu da im pomaže i da ih kontrolira. Nisu toliko teške pojedinačne pogreške, njih će uvijek biti, mučno je gledati kad se ponavljaju.“³⁷ Potom ističe kako u medijskim kućama nitko ne opominje da je nešto jezično nepravilno. „Da nije tako, već bi te pogreške odavno bile uklonjene. Ne bi trebali profesori upozoravati na to“, zaključuje Babić.³⁸

Pri današnjoj stalnoj, iznimno velikoj studentskoj izloženosti jeziku svih suvremenih medija u kojemu često odstupanje od općejezične norme postaje pojava koja uzima sve više maha, a gdje kada se čak smatra i poželjnom (?!), dade se zaključiti da su rezultati najvećega dijela ovoga istraživanja zadovoljavajući. Istraživanje je pokazalo da iako studenti ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja te učiteljskoga studija još uvijek nemaju visoku razinu teorijskih znanja o priložima, ipak su pokazali solidnu razinu znanja o pravilnoj upotrebi najvećega dijela priloga. Svijest da su upravo oni osobe koje se u svojem radu moraju pridržavati standardne norme hrvatskoga jezika jamstvo je koje ih vodi prema cilju da postanu kvalitetan jezični uzor djeci koju će oni prvi obrazovati.

³⁶ FRANČIĆ, Anđela-HUDEČEK, Lana-Mihaljević, Milica: *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006, 243.

³⁷ BABIĆ, Stjepan: *Hrvatski jučer i danas*, Školske novine, Zagreb, 1995, 226.

³⁸ Isto.

Literatura

- BABIĆ, Stjepan: *Hrvatski jučer i danas*, Školske novine, Zagreb, 1995.
- BABIĆ, Stjepan–HAM, Sanda–MOGUŠ, Milan: *Hrvatski školski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2008.
- BARIĆ, Eugenija i sur. *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- BLAGUS BARTOLEC, Goranka i sur.: *555 jezičnih savjeta*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2016.
- BRODNJAK, Vladimir: *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika*, Školske novine, Zagreb, 1992.
- FRANČIĆ, Anđela–HUDEČEK, Lana–Mihaljević, Milica: *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2006.
- GLUŠAC, Maja: *Prilozi kao vrsta riječi u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi*. In/U: Marija TURK i Ines SRDOČ-KONESTRA (ur.): *Peti hrvatski slavistički kongres, zbornik radova*, Filozofski fakultet, Rijeka, 2012. 405–414.
- GLUŠAC, Maja: *Prilozi u jezičnim savjetnicima*. In/U: Stipe BOTICA i sur. (ur.): *Šesti hrvatski slavistički kongres, zbornik radova*, Hrvatsko filološko društvo, Hrvatski slavistički odbor, Zagreb, 2016. 299–308.
- HAM, Sanda i sur.: *Hrvatski jezični savjeti*, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- HAM, Sanda: *Školska gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2017.
- OPACIĆ, Nives: *Reci mi to kratko i jasno : Hrvatski za normalne ljude*, Novi Liber, Zagreb, 2015.
- SILIĆ, Josip–PRANJKOVIĆ, Ivo: *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- TEŽAK, Stjepko: *Hrvatski naš osebujni*, Školske novine, Zagreb, 1995.
- TEŽAK, Stjepko–BABIĆ, Stjepan: *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- VULIĆ, Sanja: *Zvanica, uzvanik, služben*. In/U: Mihovil DULČIĆ (ur.): *Govorimo hrvatski : Jezični savjeti*, Hrvatski radio, Naklada d.d., Zagreb, 1997.
- URL 1: JOZIĆ, Željko i sur.: *Hrvatski pravopis*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, <http://pravopis.hr/pravilo/jednorjecnice/36/>
- URL 2: JOZIĆ, Željko i sur.: *Hrvatski pravopis*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, <http://pravopis.hr/pravilo/viserjecnice/37/>

Abstract

ADVERBS IN LANGUAGE ADVISORS AND IN THE LANGUAGE OF THE STUDENT POPULATION

This paper deals with the topic of adverbs as morphological types with an emphasis on their correct and incorrect use in Croatian public media and in the language of the student population. The research for this paper is based on the analysis of the professional work of Maja Glušac (2016.), who singled out examples of improperly used adverbs from various public media, which are represented in the language advice of numerous recent Croatian language advisors. For the purposes of this work, according to the examples on Google, a form was created to check students' knowledge of adverbs as a morphological type and their knowledge of the standard language, i.e. the correct version and form of these adverbs, determined on the basis of linguistic advice. After analyzing the obtained student results from the form for checking their knowledge about the use of adverbs, it was possible to conclude that most students know adverbs well as a morphological type. Regarding the language tips and the public use of adverbs according to them, the majority of students correctly chose the correct forms of adverbs of place, quantity and manner by two-thirds of the time, but they chose one part of time adverbs incorrectly by two-thirds.

The aim of this paper was to warn, based on adverbs as a morphological type, of the inconsistency of their use in the Croatian public language with its standard linguistic norm and how this is reflected in the knowledge of the student population about the correct forms of adverbs.

Dodatak

Prilog 1. Korpus surječja ispitivanih priloga preuzet iz stručnoga članka Maje Glušac kako su zabilježeni u javnim glasilima

1. *Par* savjeta za udaju prije četrdesete.
2. U Hrvatskoj ne postoji *zvanično*, niti jedno polje zasijano GM usjevom.
3. Na popisu emisija koje će se cenzurirati je *mega* popularna sapunica „Uga Uga.
4. Da nije tako, *masa* njih već se dugo ne bi bavila tim poslom.
5. *Prosto* rečeno, Miles je osvojila crnu kroniku i vratila dostojanstvo i optuženiku, a i žrtvi i osuđeniku.
6. Deset minuta *dopodne* došao je po mene.
7. Ja osobno bih *rađe* karakterizirao to naftno tržište kao: „visokosofisticirani organizirani kaos“.
8. Cijelo *do podne* igrali smo tenis.
9. Prednost Vinkoviću, liste *skoro* izjednačene.
10. Umiješajte brašno i *postepeno* dodajte zobene pahuljice.
11. Naprijed stol i stolci, iza njih pola kubika pijeska, a crni zidovi *pozadi* i postrance poduprti su lopatama.
12. Navijači *bespotrebno* selili.
13. Tinejdžeri danas *definitivno* čitaju manje nego što je to bio slučaj s našom generacijom.
14. *Nekolicina* pulskih tvrtki zatražila od Riječke banke da im omogući isplate plaća.
15. Dva dana *ranije* dva razbojstva dogodila su se u manje u 10 minuta razmaka.
16. Start kod Iktusa pa dva sata *kasnije* na Trgu Ante Starčevića.

Turza-Bogdan, Tamara—Cvikić, Lidija

HRVATSKI KAO MANJINSKI JEZIK U KONTEKSTU RAZVOJA PISMENOSTI U UŽEM I ŠIREM SMISLU

Uvod

Dinamičan razvoj društvenog okružja tijekom godina uzrokovao je promjene u pogledu na vještinu pismenosti. Pregled definicija u međunarodnim preporukama i dokumentima pokazuje da se pismenost može sagledati u širem i užem smislu. Pritom je u oba pristupa ovladanost jezikom temeljna pretpostavka za njezin razvoj.¹ Već Horton² uvodi pojam *pismenost za preživljavanje u društvu 21. stoljeća*, a dinamizam u proširenju definicija pismenosti uslijed promjena u društvenome okružju možemo pratiti i unutar posljednjih dvadesetak godina. Primjerice, UNESCO pismenost definira kao „set vještina i praksi koje obuhvaćaju čitanje, pisanje i uporabu brojeva posredovanih pisanim materijalima”,³ a petnaest godina kasnije Vijeće Europske unije definiciju proširuje na „sposobnost prepoznavanja, razumijevanja, izražavanja, stvaranja i tumačenja pojmova, osjećaja, činjenica i mišljenja u usmenom i pisanom obliku, koristeći se vizualnim, zvučnim/audio i digitalnim materijalima u različitim disciplinama i kontekstima.”⁴ Upravo se zbog svoje ključne uloge za život pojedinca i njegovo djelovanje u društvu, pismenost ubraja u jednu od osam ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje.⁵ I hrvatski se obrazovni dokumenti oslanjaju na međunarodne obrazovno-političke strateške dokumente, posebice europske, stoga pismenost i u njima zauzima ključno mjesto. U Strategiji znanosti, obrazovanja i tehnologije Republike Hrvatske,⁶ oslanjajući se na tadašnje poglede na ključne kompetencije za cjeloživotno učenje⁷ funkcionalna se pismenost opisuje kao *nova* pismenost koja uključuje sposobnost komuniciranja i sporazumijevanja na materinskom i

¹ Tamara TURZA-BOGDAN–Lidija CVIKIĆ: *Dijete, jezik, pismenost – Jezični temelji i poticanje pismenosti u odgojno-obrazovnom kontekstu*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2023.

² Forest Woody HORTON: *Understanding Information Literacy: A Primer*, UNESCO, 2008.

³ UNESCO: *Second Global Report on Adult Learning and Education. Rethinking Literacy*, UNESCO Institute for Lifelong Learning, 2003. 17.

⁴ VIJEĆE EUROPSKE UNIJE: *Preporuka Vijeća od 22. svibnja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje*, 2018/C 189/01, Bruxelles, 2018. 7.

[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01))

⁵ Ibid: VIJEĆE EUROPSKE UNIJE: *Preporuka Vijeća od 22. svibnja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje*, 2018/C 189/01, Bruxelles, 2018. 7.

[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01))

⁶ MINISTARSTVO ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I SPORTA: *Nove boje znanja. Strategija znanosti, obrazovanja i tehnologije Republike Hrvatske*, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Zagreb, 2015a: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/Strategija%20obrazovanja,%20znanosti%20i%20tehnologije.pdf>

⁷ Tamara TURZA-BOGDAN–Lidija CVIKIĆ: *Dijete, jezik, pismenost – Jezični temelji i poticanje pismenosti u odgojno-obrazovnom kontekstu*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2023.

stranom jeziku, digitalne kompetencije i kompetencije učenja.⁸ U nacionalnim dokumentima za rani i predškolski odgoj, kao i za osnovno obrazovanje, mogu se pratiti odrednice o pismenosti u užem i širem smislu s naglaskom na kompetencijama koje je potrebno razvijati.⁹ U kurikulumima pojedinih nastavnih predmeta također se ističe važnost razvoja pismenosti određenih područja, odnosno disciplinarnih pismenosti (npr. matematičke, prirodoslovne, digitalne i sl.). S obzirom na to da je jezik u osnovici svih odrednica o pismenosti kao medij kojim se prenose znanja, razvijaju vještine i iskazuju stavovi, može se zaključiti da se čitanje i pisanje, razumijevanje smisla napisanoga i vrednovanje posredovanih informacija te komunikacijska kompetencija, u odgojno-obrazovnom procesu razvijaju u svim područjima i u svim nastavnim predmetima. Stoga je razvoj pismenosti i u užem i u širem smislu, jedan od ciljeva svih nastavnih predmeta.

No, razvoj pismenosti podrazumijeva i određen stupanj ovladanosti jezikom i to ne samo jezikom za opću komunikaciju, već školskim jezikom. Školski jezik Turza-Bogdan i Cvikić definiraju kao „jezik koji se u obrazovanju rabi u pojedinim znanstvenim i umjetničkim područjima, a čije je ovladavanje sastavni dio razvoja pismenosti tih područja”.¹⁰ Istraživanja školskoga jezika pokazala su da je on samo jednim svojim dijelom univerzalan te da način na koji se služimo jezikom u različitim područjima znanosti i umjetnosti ima svoje posebnosti za svako područje. Tako se, primjerice, razlikuju školski jezik matematike od školskoga jezika kemije, biologije ili povijesti.¹¹ Stoga razvoj disciplinarnih pismenosti ujedno podrazumijeva i ovladavanje jezikom pojedine discipline. To je posebno važno za one učenike kojima jezik na kojemu se obrazuju nije dominantno sredstvo sporazumijevanja. No, i kod učenika koji se školuju na jeziku koji im je materinski, ali je u okruženju u kojemu žive on manjinski jezik pa je njegov jezični unos situacijski i kontekstualno ograničen samo na školu i obitelj, jezičnome temelju razvoja disciplinarnih pismenosti potrebno je posvetiti posebnu pozornost. U ovome se radu na primjeru razvoja prirodoslovne pismenosti u hrvatskome kao manjinskome jeziku pokazuje kako je primjerenim nastavnim materijalima uz primjerene metode poučavanja moguće učinkovito ovladavati školskim jezikom i razvijati disciplinarnu pismenost.

⁸ MINISTARSTVO ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I SPORTA: *Nove boje znanja. Strategija znanosti, obrazovanja i tehnologije Republike Hrvatske*, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Zagreb, 2015a: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/Strategija%20obrazovanja,%20znanosti%20i%20tehnologije.pdf>

⁹ MINISTARSTVO ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I SPORTA: *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje*, Narodne novine 05/15, Zagreb, 2015b.

¹⁰ Tamara TURZA-BOGDAN–Lidija CVIKIĆ: *Dijete, jezik, pismenost – Jezični temelji i poticanje pismenosti u odgojno-obrazovnom kontekstu*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2023. 84.

¹¹ Jean Claude BAECCO–Michael BYRAM–Marisa CAVALLI–Daniel COSTE–Miriam EGLI CUENAT–Francis GOUILLIER–Johanna PANTHIER: *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*, Council of Europe, Strasbourg, 2010. <http://www.coe.int/lang>.

Patricia A. DI CERBO–Kristina A. ANSTROM–Lottie L. BAKER Charlene RIVERA: *A Review of the Literature on Teaching Academic English to English Language Learners*, Review of Educational Research, 2014/3, 446–482.

Mary J. SCHLEPPGREGG: *The Language of Schooling*, Taylor and Francis, Kindle Edition, 2004.

Jezična sastavnica prirodoslovne pismenosti

Primjerene načine poticanja razvoja disciplinarne pismenosti i istovremenoga ovladavanja školskim jezikom pokazat ćemo na primjeru prirodoslovne pismenosti. Prirodoslovna je pismenost jedna od triju temeljnih pismenosti čiji se stupanj razvijenosti kod učenika na kraju obaveznoga obrazovanja ispituje u međunarodnome istraživanju PISA od 2000. godine. Isprva je definirana kao „sposobnost da se koristi znanstveno znanje, identificiraju pitanja i izvedu zaključci utemeljeni na dokazima radi razumijevanja i pomoći u donošenju odluka o svijetu prirode i promjenama koje su se dogodile ljudskom aktivnošću”¹², da bi u kasnijim istraživanjima PISA-e u kojima je naglasak bio na prirodoslovnoj pismenosti (2006. i 2015. godine) koncept prirodoslovne pismenosti dodatno djelomično mijenja, odnosno proširuje i razrađuje.¹³ Uspostavlja se odnos između sadržajnoga, proceduralnoga i epistemološkoga znanja kao triju jednakovrijednih sastavnica prirodoslovnoga znanja.¹⁴ No, prirodoslovna pismenost ima uvijek isti cilj, a to je razumijevanje pojava u prirodi i promjena koje u nju unosi čovjek. Sljedeći je cilj prirodoslovne pismenosti naučiti razmišljati na znanstveni način kako bi se mogle donositi informirane odluke.

Ukoliko prirodoslovnu pismenost promatramo kroz prizmu obrazovnoga procesa, možemo postaviti pitanje u kojim se sve predmetima razvija. Dakako, to su svi oni predmeti kojima je u središtu priroda (svijet oko nas) te promjene koje u nju unosi čovjek (tehnologija): biologija, kemija, fizika, geografija, tehnička kultura i informatika. Predmetni kurikuli i planirani ishodi nastave u svim navedenim predmetima doprinose (uz ostale) i razvoju prirodoslovne pismenosti što podrazumijeva razvijanje kompetencija iz područja prirodoslovlja. Te kompetencije čine znanja i stavovi. Znanje kao sastavnica prirodoslovne pismenosti uključuje sadržajnu, proceduralnu i epistemološku komponentu.¹⁵ Ukratko, pod znanjem sadržaja podrazumijeva se poznavanje činjenica, informacija, teorija, kao i poznavanje terminologije koja postoji u pojedinom području znanosti. Proceduralno je znanje poznavanje koncepata i postupaka (procesa) na kojima se temelje znanstvena istraživanja. Kao što sam termin govori, proceduralno znanje je ono kada se zna na koji se način dolazi do novih znanja. Epistemološka sastavnica znanja odnosi se na poznavanje prirode znanja u znanosti te odgovara na pitanja koja su osnovna obilježja prirodoslovnih znanja, što su teorije, hipoteze i podatci. U području prirodoslovlja znanje se stječe integracijom znanja iz različitih područja znanosti. Posebno je to važno sagledati u kontekstu

¹² OECD: *Knowledge and Skills for Life. First results from the OECD Programme for International Student Assessment PISA (2000)*, OECD, Paris, 2001. 23.

¹³ Više o tome u: Tamara TURZA-BOGDAN–Lidija CVIKIĆ: *Dijete, jezik, pismenost – Jezični temelji i poticanje pismenosti u odgojno-obrazovnom kontekstu*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2023.

¹⁴ OECD: *PISA 2006 Science Competencies for Tomorrow's World. Volume 1: Analysis*, OECD, 2007. Michelle BRAŠ ROTH–Ana MARKOČIĆ DEKANIĆ–Marina MARKUŠ SANDRIĆ, PISA 2015: *Prirodoslovne kompetencije za život*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, 2017.

¹⁵ Ibid. Michelle BRAŠ ROTH–Ana MARKOČIĆ DEKANIĆ–Marina MARKUŠ SANDRIĆ, PISA 2015: *Prirodoslovne kompetencije za život*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, 2017.

obrazovanja u kojemu se epistemološka i proceduralna sastavnica znanja iz područja prirodoslovlja razvija na temelju više nastavnih predmeta.

Kada je riječ o hrvatskome sustavu odgoja i obrazovanja, u nižim je razredima osnovne škole potrebno iskoristiti potencijal koji za razvoj prirodoslovne pismenosti pruža predmet *Priroda i društvo*, a u višim razredima osnovne škole potrebno je snažnije povezivanje svih nastavnih predmeta iz područja prirodoslovlja. Potencijal predmeta *Priroda i društvo* u nižim razredima osnovne škole vidi se upravo u pristupu nastavi koji vodi računa o kognitivnim, afektivnim i općenito razvojnim mogućnostima učenika. Učenici koji su u toj dobi na razvojnom stupnju konkretnih operacija¹⁶ najlakše će doći do sadržajnoga znanja uočavanjem procesa kojima se do njih dolazi.

Pritom je uporabni kontekst prirodoslovnoga znanja nezaobilazan jer upravo teme o uporabi prirodoslovnog znanja kontekstualiziraju i opimjeruju neke složene znanstvene činjenice te ih čine u dječjoj dobi prepoznatljivima i primjerima na učenikovoj osobnoj, lokalnoj i globalnoj razini. To konkretno znači da prirodoslovni sadržaji moraju biti dostupni učenicima tako da oni razumiju koja je dobrobit njihova utjecaja na njih, njihovu bližu okolinu i širu zajednicu.

Turza-Bogdan i Cvikić¹⁷ ističu kako je jezik temelj razvoja pismenosti u širem smislu. Ako se jezičnoj sastavnici u razvoju prirodoslovne pismenosti pridaje pozornost, obično je usmjerena na leksičku razinu jezika. Naime, učenici će lako uočiti nove (i nepoznate) riječi poput: *obzor*, *vazdazeleno*, *hranidbeni lanac*, *taljenje* i sl. te će ovladavanjem sadržajnom sastavnicom znanja (što je *obzor*, što je *taljenje*...) istovremeno ovladati novim riječima, odnosno terminima ili nazivima.

No, znatno je teže (učenicima i nastavnicima) uočiti i izdvojiti jezične elemente karakteristične za proceduralnu i epistemološku sastavnicu prirodoslovnoga znanja jer se oni uglavnom ostvaruju na morfološkoj, sintaktičkoj, diskursnoj i pragmatičnoj jezičnoj razini. Primjerice, prikazivanje podataka, kao element proceduralnoga znanja, podrazumijeva sposobnost organiziranja i usustavljivanja podataka te njihova prikaza na način uobičajen u prirodoslovlju. Pri tome verbalni iskazi trebaju usklađeni sa jezičnim funkcionalnim stilom i vrstom teksta. Stoga je učenike potrebno poučiti, na primjer, da se kaže: *slika prikazuje*, a ne: *na slici vidim*; *većina skupine*, a ne: *puno članova grupe* itd. Dakle, usmjeravanje učenika na jezik pojedinoga znanstvenoga područja ili discipline pozitivno će utjecati na razvoj disciplinarne pismenosti.

Pismenost u širem smislu i hrvatski kao manjinski jezik

U Republici Mađarskoj pripadnici hrvatske nacionalne manjine imaju mogućnost pohađanja osnovnoškolske nastave na hrvatskom kao materinskom jeziku. U okružju mađarskoga jezika, hrvatski postaje manjinskim jezikom. Nastavu hrvatskoga kao manjinskoga jezika valja sagledati u širem kontekstu, uvažavajući jezične i nejezične čimbenike koji utječu na njezine ishode. Organizacijski sustavi nastave djeluju na njezin formalni oblik, a to je oblikovanje nastavne jedinice. Šire

¹⁶ Vlasta VIZEK VIDOVIĆ et al.: *Psihologija obrazovanja*, IEP-VERN, Zagreb, 2003.

¹⁷ Tamara TURZA-BOGDAN–Lidija CVIKIĆ: *Dijete, jezik, pismenost – Jezični temelji i poticanje pismenosti u odgojno-obrazovnom kontekstu*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2023.

organizacijske okolnosti koje se mogu nazvati i nejezičnim okolnostima u kojima se održava nastava hrvatskoga kao manjinskoga jezika itekako će djelovati na učenikovo prihvaćanje određenih oblika učenja, a samim time se od nastavnika očekuju visoko razvijene kompetencije u oblikovanju nastave. Povezano je to i s dobi te općom i kognitivnom spremnošću djeteta na učenje. Kao što je ranije navedeno, funkcionalna je pismenost jedna od temeljnih kompetencija potrebna za djelovanje u društvu 21. stoljeća. Jezik se u obrazovnom procesu ne usvaja samo na nastavi jezika već u svim nastavnim predmetima i u svim komunikacijskim situacijama u kojima se informacija prenosi jezikom. Posebno je to važno isticati u kontekstu manjinskoga jezika, u kojemu je uporaba jezika školovanja (hrvatskoga jezika) ograničena samo na obitelj i užu zajednicu. Hrvatski kao jezik školovanja¹⁸ pritom se znatno razlikuje od obiteljskoga jezika, a upravo o njegovom ovladavanju ovise daljnja akademska postignuća.¹⁹

Ciljano ovladavanje školskim jezikom i razvoj funkcionalne pismenosti stoga valja posebno poticati u svim predmetima i oblicima nastave. Posebno je to važno upravo kod onih učenika čiji se jezik okoline razlikuje od materinskoga jezika, što je slučaj kod mnogih višejezičnih učenika, uključujući i govornike hrvatskoga kao manjinskoga jezika. U takvom će odgojno-obrazovnome kontekstu doći do prožimanja idioma na više razina: različiti funkcionalni idiomi (opći komunikacijski jezik, opći školski jezik, školski jezik pojedinoga nastavnoga područja/predmeta) ispreplitat će se s različitim sociolingvističkim idiomima (zavičajni idiom okolinskoga jezika, zavičajni idiom manjinskoga jezika, standardni idiom okolininskoga jezika, standardni idiom manjinskoga jezika...) čineći jedinstveni jezični repertoar kao temelj za razvoj pismenosti u užem i širem smislu. Integracija različitih jezika, kulture i svih ostalih predmetnih disciplina prožima se u različitim disciplinama koje čine nastavne predmete: prirodi, društvu, matematici, umjetnostima i tjelesnoj kulturi. Pritom udžbenik kao nastavno sredstvo ima nezaobilaznu ulogu u usvajanju hrvatskoga školskoga jezika.

Udžbenik kao poticaj u razvoju pismenosti

U školama na hrvatskome jeziku u Mađarskoj, u nastavi predmeta iz područja prirodoslovlja koriste se udžbenici prevedeni s mađarskoga jezika. Kako bismo istaknuli izazove i mogućnosti u poticanju razvoja pismenosti, poslužiti će nam kao primjer dijelovi hrvatskoga izdanja udžbenika autorice Eve Rieder-Hartdégén *Upoznavanje prirode* za 4. razred osnovne škole u Republici

¹⁸ Jezik školovanja (eng. *language of schooling*) pojam je koji se odnosi općenito na jezik na kojemu se odvija nastavni proces i koji se rabi u administrativnome djelovanju odgojno-obrazovne ustanove. Školski jezik (eng. *academic language*) pojam je koji se odnosi na idiom jezika kojim se u nastavi služimo s ciljem prijenosa, usvajanja i vrednovanja znanja. On se na svim jezičnim razinama u većoj ili manjoj mjeri razlikuje od jezika kojim se služimo za opću komunikaciju.

¹⁹ CM/Rec(2014)5 (2005): *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the importance of competences in the language(s) of schooling for equity and quality in education and for educational success*, Council of Europe, Strasbourg, 2005. <https://search.coe.int/cm?i=09000016805c6105>

Lidija CVIKIĆ: *Udžbenik kao izvor školskog jezika*, Dijete i jezik danas, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, 2023. Izlaganje.

Mađarskoj.²⁰ S mađarskoga jezika udžbenik je preveden na hrvatski, a urednica hrvatskog izdanja je Ibolya Pezenhoffer. Udžbenik *Upoznavanje prirode* sastoji se od šest cjelina: *Uvod*, *Živa priroda*, *Naše tijelo i životne funkcije*, *Lutanje u prirodi*, *Osnovna znanja iz zemljopisa, orijentiranje, poznavanje zemlje* i *Neživi okoliš*. Navedeni sadržaj pripada znanstvenim disciplinama geografije i biologije.

Za potrebe ovoga rada metodom analize sadržaja prikazat će se neke osnovne odrednice koje djeluju na razvoj funkcionalne pismenosti, kao i povezivanja opće i disciplinarne pismenosti. Udžbenik započinje pjesmom Nikole Miličevića *Potok*. Već ovaj izbor pjesme hrvatskoga pjesnika pokazuje primjer prilagodbe hrvatskom jeziku i kulturi u integraciji s prirodoslovljem. U uvodnome obraćanju autora najavljuje se gradivo koje udžbenik sadrži i dodatni materijali kojima će se služiti u nastavi. Jezik je svojim stilom obraćanja prilagođen dječjoj dobi: prisnost u direktnom obraćanju (Draga djeco!); metaforičnost iskaza (*obući ćemo čizme od sedam milja*), pitanja (*Znate li...*) i poticaji (*Tražite, otkrijte...*).

Slijedi glavni sadržajni dio udžbenika koji se sastoji od verbalnih (tekstova) i neverbalnih elemenata (fotografija, grafova i ilustracija) te time zadovoljava sve karakteristike suvremeno oblikovanog udžbenika.²¹ Prema vrsti udžbenika ovo je cjelovit, razgranat i programiran udžbenik²² jer u sebi sadrži komponente za cjelovito usvajanje gradiva, uz udžbenik postoji radna bilježnica i nastavni listići, a sadržaj je prilagođen samostalnom učenju. Svaka nastavna jedinica prati osnovne faze nastavnoga sata koje uključuju uvođenje učenika u nove sadržaje, obradu, vježbanje i ponavljanje sadržaja.²³ S obzirom na vrstu tekstova, ovaj udžbenik funkcionalno prati odnos autora prema svijetu te sadrži sve vrste tekstova: opisne (deskriptivne), pripovjedne (narativne), izlagачke (ekspozicijske), analitičke, raspravljačke (argumentativne) i upućivačke (instruktivne) tekstove.²⁴ Različite se vrste tekstova ponekad izmjenjuju unutar iste teme, a ponekad su označeni podnaslovima, primjerice *Život u šumi, štivo*. Pritom tekst ima osobine subjektivnosti u načinu obraćanja učenicima, izmjenjuju se subjektivni i objektivni dijelovi, a znanstvene su činjenice didaktički i jezično pojednostavljene, kao u primjeru (1):

Primjer (1)

„Život u šumi
(Štivo)

²⁰ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022.

²¹ Melita KOVAČEVIĆ: *Jezik udžbenika kao poticatelj jezične komunikacije*, U: Dunja PAVLIČEVIĆ-FRANIĆ–Melita KOVAČEVIĆ (ur.), *Komunikacijska kompetencija u višjejezičnoj sredini 2: teorijska razmatranja, promjena*, 41-49, Školska knjiga, Zagreb, 2003.

Josip MALIĆ: *Koncepcija suvremenog udžbenika*, Školska knjiga, Zagreb, 1986. Milan MATIJEVIĆ: *Udžbenik u novom medijskom okruženju*, U: S. HALAČEV (ur.), *Udžbenik i virtualno okruženje: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa*, Školska knjiga, Zagreb, 2002. 73-82.

Ante ŽUŽUL: *Udžbenik – definiranje*, U: Stanislava HALAČEV (ur.), *Udžbenik i virtualno okruženje - Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa*, Školska knjiga, Zagreb, 2004. 27-37.

²² Ladislav BOGNAR–Milan MATIJEVIĆ: *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

²³ Vladimir POLJAK: *Didaktičko oblikovanje udžbenika i priručnika*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.

²⁴ Michelle BRAŠ ROTH–Ana MARKOČIĆ DEKANIĆ–Marina MARKUŠ SANDRIĆ, PISA 2015: *Prirodoslovne kompetencije za život*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, 2017.; Egon WERLICH: *Typologie der Texte*, Quelle und Meyer, Heidelberg, 1979.

Što za tebe znači šuma? Voliš li u šumi šetati, ići na ture ili voziti se biciklom? Koje su razlike između tih djelatnosti?

Ivičin djed je šumar. Već je i djetinjstvo proveo u šumarskoj kući, jer mu je i tata bio šumar. S puno poštovanja i odanosti govori o šumi.

Prouči sliku, pa krenimo na jednu šumsku turu!”²⁵

Unutar cjelina nalaze se sadržaji koji su označeni kao raspravljajući nastavni sati, primjerice: *Djeca i odrasli, sat razmjene mišljenja*. Unutar nastavnih tema nalaze se i pripovjedni tekstovi, didaktičke priče čiji je cilj ukazati na štetnost određenog ponašanja ili navika. Primjerice, takva je priča o pretjeranom konzumiranju alkohola, F. Morea *Raspoloženi ubojica* ili priča zamišljenog lika Ivičinog tate o šumi i njenim stanovnicima. Naslovi poglavlja također su prilagođeni dobi učenika ili problemski najavljuju sadržaj: *Kako će iz tlocrta postati zemljovid?*, *Vjeverica je zračni akrobat šuma*, *Puž vinogradnjak je šampion sporosti*. *Kako će od ružne gusjenice postati čudesan leptir?*, *Poljski zec je u rodbinskoj vezi sa domaćim zecom*.

Svim se navedenim odrednicama ostvaruje dominantna komunikacijska funkcija teksta, a to je prilagodba sadržaja recipijentu - učeniku 4. razreda osnovne škole.²⁶

Izdvajamo još neke značajke i jezične posebnosti udžbenika s obzirom na način oblikovanja predmetnog sadržaja. Analiza je provedena na primjerima sadržaja u cjelini *Neživi okoliš*.

CJELINA: NEŽIVI OKOLIŠ (str. 143 – 157)				
Naslovi	Podnaslovi	Funkcija nastavne teme	Fotografije (N = 15)	Ilustracije (N = 6)
Zašto je rijeka „bolesna”?		Uvod u temu	1	2
Čistoća našeg okoliša	Što služi našoj udobnosti, može nanijeti štetu prirodi	Glavni dio: prikaz teme		2
Kako čuvati naš prirodni okoliš?		Glavni dio: prikaz teme	5	2
Okoliš mog naselja: ispitivanja, pokusi		Glavni dio: prikaz teme	6	-
Moje naselje i njegova okolica	Studijski izlet	Glavni dio: prikaz teme	2	-
Neživi okoliš	Ponavljanje	Vježbanje i ponavljanje	1	-

Prikaz strukture udžbeničke cjeline *Neživi okoliš* (Tablica 1.)

U tablici 1 vidljivo je da već sama jezična struktura sadržaja prema naslovima pokazuje dva upitna i pet izjavnih iskaza. Iz jezične strukture pitanja, a i iz njihova sadržaja upućuje se učenika na problemsko i interaktivno učenje. U prikazu nastavne teme rabljeno je mnogo vizualnih poticaja koji se nalaze

²⁵ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 28.

²⁶ Klaus BRINKER: *Linguistische Textanalyse*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1985.

umetnuti u tekstu. U uvodnome i glavnome dijelu prevladavaju ilustracije koje dopunjuju tekstualno iznošenje sadržaja te djeluju na vizualno pamćenje, a fotografije u nastavku prikazuju djelovanje ljudi u očuvanju prirode i zbrinjavanju otpada. Ukupno je 21 fotografija i ilustracija unutar dvadeset četiri stranica (koliko ih obuhvaća tema *Neživi okoliš*) pa to možemo okarakterizirati kao visoku razinu multimodalnosti. Sadržaj tekstova unutar pojedinih naslova organiziran je interaktivno i komunikacijski, što ćemo prikazati u nastavku teksta.

Tijek izlaganja sadržaja prirodan je i prilagođen učeniku zbog toga što teče poput priče koja se sastoji od teksta, fotografija i ilustrativnih prikaza, što je posebno važno za učenike mlađe školske dobi. Naime, istraživanja²⁷ su pokazala kako učenici čije je predmetno znanje manje (dotadašnje stečeno znanje iz područja o kojemu čitaju/uče) uspješnije uče ako su izloženi narativnim tekstovima, dok učenici s višom razinom predmetnoga znanja uspješnije uče iz objasnidbenih tekstova. Uz to, multimodalnost u prikazu sadržaja vodi k učenju izražavanja različitog razmišljanja putem različitih kanala/modova: riječi, slika i ilustracija.²⁸ Takva organizacija udžbeničkih sadržaja uključuje aktivni interdisciplinarni pristup učenju u multimodalnom okruženju. Multi-modalni prikaz sadržaja omogućit će njegovo lakše razmišljanje, a posljedično i učinkovitiji razvoj disciplinarnosti pismenosti. Metodičke upute prilagođene su učeniku i služe za njegovo lakše snalaženje u tekstu (*Zapamti! Pitanja*). Na taj način oblikovani udžbenik pokazuje ranije spomenutu programiranost nastavnoga sadržaja koja je ponajprije prilagođena učeniku.

Metodičko oblikovanje sadržaja prikazat ćemo u oblikovanju prvog naslova *Zašto je rijeka "bolesna"?*. Taj naslov već pitanjem i personifikacijom pobuđuje zanimanje i otvara problem u pristupu temi onečišćenja. Početna pitanja i obraćanje učeniku također potiču zanimanje i vode u interakciju, kao što je vidljivo u primjeru (2). Usmjerena su na djecu poznati okoliš, dovode problem u područje interesa učenika i najavljuju priču rijeke koja će slijediti u nastavku.

Primjer (2)

„Ima li u okolici vašeg naselja neki potok, rijeka ili jezero? Kakva im je voda? Može li se u njima kupati, pecati? Kakav je njihov okoliš?
Moguće je da u okolici vašeg naselja teče potok ili rijeka. Sudbina vašeg potoka ili rijeka može biti slična sudbini rječice u priči.
Budite „liječnici” rijeke! Potražite izvore nevolja i izliječite rijeku!
Na što se tuži rijeka?”²⁹

I na razini analize sadržaja vidljivo je da je interakcija postignuta izmjenom vrsta pitanja i poticaja za samostalno i zajedničko istraživanje u okolišu, na fotografijama i ilustriranome sadržaju. Pitanja potiču učenika na analitičnost, sustavnost i zaključivanje, odnosno poticaj su razvoju proceduralne sastavnice znanja koje čini prirodoslovnu pismenost.

²⁷ Michael B. WOLFE–Joseph MIENKO: *Learning and memory of factual content from a narrative and expository text*, British Journal of Educational Psychological Society, 2007/77. 541–564,

²⁸ Gunter KRESS: *Learning to Write*. Routledge, London i New York, 2005.

²⁹ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 143.

Nakon uvodnoga dijela, osnovni je problem zagađenja predstavljen pričom koju priča rijeka u 1. licu, kao što je prikazano u primjeru (3). Pripovjedna subjektivna vrsta teksta u prikazivanju objektivnoga sadržaja primjerena je djeci u 4. razredu i u potpunosti je u skladu sa suvremenim komunikacijskim pristupom nastavi. Osim toga, u komunikacijski prikladan i dječjim komunikacijskim sposobnostima primjeren tekst, uvršteni su termini prirodoslovnoga područja (*onečišćenje, pjeniti se, izmiješati, tvari*) kojima je potrebno ovladati kako bi se razvijala sadržajna sastavnica prirodoslovnoga znanja.

Primjer (3)

„Moje se stanje sve više pogoršavalo. Moja je voda postajala sve onečišćenija. Odjednom mi je postalo vrućina. Voda mi se pjenila i s njom su se izmiješale bijele, a zatim žute i sive tvari. Osjećala sam se veoma loše.”³⁰

Obraćanje rijeke učenicima prekidano je i pitanjima koja traže njihova predviđanja o sadržaju koji će uslijediti: *Može li se rijeka nadati?*³¹ S jedne strane, pitanje potiče emocionalnost i doživljajnost u skladu s humanističkim pristupom edukaciji.³² S druge strane, takva pitanja potiču učenike na predviđanja na temelju dostupnih informacija, odnosno na znanstveni način razmišljanja, što je temeljna sastavnica prirodoslovne pismenosti.

Kao što je već navedeno, u priči koju rijeka priča u 1. licu nalaze se pojmovi (i nazivi) koje bi učenici morali usvojiti. Donosimo primjere sintaktičkoga oblikovanja pojmova iz prirode unutar pripovjednog diskursa. U primjeru (4) pojmove su dodatno podebljani zbog preglednosti.

Primjer (4)

„Osjećala sam se nešto bolje, jer je voda nabujalih potoka sada ublažila moju onečišćenost. Ali na žalost već ni kiša nije takva kao što je bila nekada. Stručnjaci je nazivaju *kiselom kišom*. Navodno nju uzrokuju *ispušni plinovi* automobila i dim iz *tvorničkih dimnjaka*”.³³

Priča rijeke uvodna je priča kojom se učenike uvodi u sadržaj onečišćenja i očuvanja okoliša. Kao što je prikazano u prethodnoj analizi sadržaja, priča ima funkciju najave i uvoda u nastavnu cjelinu, a zanimanje učenika pobuđuje se pozivom na pomoć, suradnju i zajedničko otkrivanje novih činjenica, odnosno, sadržaja koji valja usvojiti. To pokazuje i završni ulomak pod naslovom *Zašto je rijeka "bolesna"* koji ima dvostruku funkciju: prva je završetak priče i uvoda u širu temu koja slijedi (*Čistoća našega okoliša*), a druga je najava novoga sadržaja i poziv na njegovo zajedničko otkrivanje, kao što je vidljivo u primjeru (5).

³⁰ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 145.

³¹ Ibid: 145.

³² Dunja PAVLIČEVIĆ-FRANIĆ: *Komunikacijom do gramatike*, Alfa, Zagreb, 2005.

³³ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 145.

Primjer (5)

„Doznaj kako iz čiste vodene pare nastaju kisele kiše!
Tako sam stigla do ušća. Moju sestru rijeku zarazila sam svojom vodom. Djeco!
Pomozite mi! Potražite izvore nevolja! Kako bi se moglo izmijeniti to stanje?
Znam da je za to potrebna i pomoć odraslih, ali i ti možeš puno učiniti za čistoću
svoga okoliša!”³⁴

Nakon pripovijedanja rijeke u 1. licu slijedi analitički tekst *Čistoća našeg okoliša*, kao što je prikazano u primjeru (6). Zbog izmjene izjavnih i upitnih rečenica te izravnog obraćanja učeniku, ovaj tekst ima osobine subjektivnog prikaza teme po uzoru na popularno predavanje.³⁵ Na taj se način učenike izlaže tekstu koji ima obilježja znanstvenoga funkcionalnoga stila, stila kojim se iznose znanstvene spoznaje i činjenice. Upravo je ovladavanje obilježjima jezika i stila kojim se pojedino znanstveno područje služi temeljni preduvjet razumijevanja tekstova toga područja, a time i razvoja disciplinarne pismenosti.³⁶

Primjer (6)

„Ljepila i boje lako ishlapljuju. Udišeš li ih, mogu oštetiti tvoj organizam.
Dopiju li u tlo ili vodu, oni truju živa bića.”³⁷

Prohodnost sadržaja o kojima smo prethodno raspravljali pokazuje i jezična analiza. U tekstu su česti dijelovi upućivačkoga diskursa što dokazuje česta uporaba imperativa, kao u primjeru (7)

Primjer (7)

„Za proizvodnju papira potrebno je mnogo vode. Nepročišćena voda onečišćuje rijeku. Štedljivo troši papir!”³⁸

Na gramatičkoj razini posebno valja promotriti primjere glagola i glagolske oblike kojima autor uspostavlja vezu s čitateljima, što se naziva interakcijskim metadiskursnim obilježjima.³⁹ To su, primjerice, izravna obraćanja

³⁴ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 146.

³⁵ Stjepko TEŽAK: *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.

³⁶ Jean Claude BAECCO–Michael BYRAM–Marisa CAVALLI–Daniel COSTE–Miriam EGLI CUENAT –Francis GOUILIER–Johanna PANTHIER: *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*, Council of Europe, Strasbourg, 2010. <http://www.coe.int/lang>.

Patricia A. DI CERBO–Kristina A. ANSTROM–Lottie L. BAKER–Charlene RIVERA: *A Review of the Literature on Teaching Academic English to English Language Learners*, Review of Educational Research, 2014/3. 446–482.

Tarja NIKULA et al.: *Towards an initial operationalisation of Disciplinary Literacies*, University of Vienna, 2024. <https://phaidra.univie.ac.at/o:2050621>

³⁷ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 146.

³⁸ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 147.

³⁹ Ken HYLAND: *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*, Continuum, London, New York, 2005.

u 2. licu jednine ili množine glagola te imperativima, kao u primjeru (8): *potražite, tražite, doznaj, otkrijmo, pogledajmo, pogledaj, usporedi, uoči, nabroji, reci, dogovorite itd.*

Primjer (8)

„Usporedi crteže!

Koja sredstva i kemikalije su u kućanstvu upotrebljavali nekada, a kojima se koriste danas?

Zašto se promijenila boja vode? Tražite uzrok.

Pogledajte crtež i dogovorite se o pravilnom rješenju!

Napravi plakat o tome što si na današnjem satu učio!

Pripremite se za sljedeći sat. Dogovorite se s nastavnikom, tko će što donijeti!”⁴⁰

Interakcijsko metadiskursno obilježje jest i uključivanje autora u tekst uporabom 1. lica jednine ili 1. lica množine glagola. Cvikić i Dobravac⁴¹ ističu kako interakcijskim metadiskursnim oznakama autor stvara vezu između sebe i učenika, uključuje ga u tekst te ga time čini aktivnim sudionikom učenja.

Zaključak

Prikazani primjeri odabranih dijelova udžbenika pokazuju da je *Upoznavanje prirode* udžbenik koji poticajno djeluje na razvoj funkcionalne pismenosti djece koja hrvatski jezik usvajaju kao manjinski jezik istovremeno potičući i razvoj pismenosti u užem i širem smislu. Udžbenik obiluje pojmovima koji pripadaju području prirodoslovlja, a oni su prenijeti vrlo jednostavnim jezičnim strukturama. Djelovanje na razvoj funkcionalne pismenosti prikazuju analizirani primjeri na sadržajnoj, diskursnoj i jezičnoj razini. Cjelovitost usvajanja hrvatskoga jezika postiže se dobnim primjerenim udžbeničkim (akademskim) diskursom i metodičkim oblikovanjem sadržaja nastavnog predmeta Priroda iz područja zemljopisa i biologije. Izmjenom vrsta tekstova postignuta je dinamičnost u prikazivanju sadržaja, a pomno odabranim leksikom potiče se dječje zanimanje za otkrivanje novih činjenica. Primjerenim lingvističkim izričajem koji je prilagođen dobnim i kognitivnim mogućnostima djece u 4. razredu, razvijaju se sve vrste prirodoslovnoga znanja: sadržajno, proceduralno i epistemološko. Pritom upravo jezično oblikovanje udžbenika vodi učenika u proceduralnu komponentu znanja prirodoslovlja. Ciljanim ovladavanjem školskoga jezika razvijaju se kompetencije iz područja prirodoslovne pismenosti.

Naravno, krajnja će prilagodba sadržaja i jezičnoga prijenosa uvijek ovisiti o učenikovom poznavanju hrvatskoga jezika, suodnosu hrvatskog i mađarskog jezika i kulture te umješnosti nastavnike prilagodbe jezičnih sadržaja.

⁴⁰ Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*. Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022. 146.

⁴¹ Lidija CVIKIĆ–Gordana DOBRAC: *Udžbenički tekst kao sastavnica znanstvenoga i pedagoškoga diskursa*, Riječki filološki dan (u tisku), 2022.

Literatura

- Jean Claude BAECCO–Michael BYRAM–Marisa CAVALLI–Daniel COSTE–Miriam EGLI CUENAT–Francis GOUILLIER–Johanna PANTHIER: *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education*, Council of Europe, Strasbourg, 2010. <http://www.coe.int/lang>.
- Ladislav BOGNAR–Milan MATIJEVIĆ: *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Milan BOŠNJAK–Sanja SÜTO: *Sustav hrvatske nastave u inozemstvu*, U: A. BEŽEN–M. BOŠNJAK (ur.), *Hrvatska nastava u inozemstvu, priručnik za učiteljice i učitelje*, MZOS – UF, Zagreb, 2012.
- Michelle BRAŠ ROTH–Ana MARKOČIĆ DEKANIĆ–Marina MARKUŠ SANDRIĆ, PISA 2015: *Prirodoslovne kompetencije za život*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, 2017.
- Klaus BRINKER: *Linguistische Textanalyse*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1985.
- CM/Rec(2014)5 (2005): *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the importance of competences in the language(s) of schooling for equity and quality in education and for educational success*, Council of Europe, Strasbourg, 2005.
<https://search.coe.int/cm?i=09000016805c6105>
- Lidija CVIKIĆ: *Udžbenik kao izvor školskog jezika*, Dijete i jezik danas, Sveučilište J. J. Strossmayera, Osijek, 2023. Izlaganje.
- Lidija CVIKIĆ–Gordana DOBRAVAC: *Udžbenički tekst kao sastavnica znanstvenoga i pedagoškoga diskursa*, Riječki filološki dan (u tisku), 2022.
- Patricia A. DI CERBO–Kristina A. ANSTROM–Lottie L. BAKER–Charlene RIVERA: *A Review of the Literature on Teaching Academic English to English Language Learners*, Review of Educational Research, 2014/3. 446–482.
- Ken HYLAND: *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*, Continuum, London, New York, 2005. Forest Woody HORTON: *Understanding Information Literacy: A Primer*, UNESCO, 2008.
- Melita KOVAČEVIĆ: *Jezik udžbenika kao poticatelj jezične komunikacije*, U: Dunja PAVLIČEVIĆ–FRANIĆ–Melita KOVAČEVIĆ (ur.): *Komunikacijska kompetencija u višejezičnoj sredini 2: teorijska razmatranja, promjena* Školska knjiga, Zagreb, 2003. 41–49.
- Gunter KRESS: *Learning to Write*. Routledge, London i New York, 2005.
- Josip MALIĆ: *Koncepcija suvremenog udžbenika*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- Milan MATIJEVIĆ: *Udžbenik u novom medijskom okruženju*. U: S. HALAČEV (ur.): *Udžbenik i virtualno okruženje: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa*, Školska knjiga, Zagreb, 2002. 73–82.
- MINISTARSTVO ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I SPORTA: *Nove boje znanja. Strategija znanosti, obrazovanja i tehnologije Republike Hrvatske*, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Zagreb, 2015a. Dostupno na: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/Strategija%20obrazovanja.%20oznanosti%20i%20tehnologije.pdf>
- MINISTARSTVO ZNANOSTI, OBRAZOVANJA I SPORTA: *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje*, Narodne novine 05/15, Zagreb, 2015b.

- Tarja NIKULA et al.: *Towards an initial operationalisation of Disciplinary Literacies*, University of Vienna, 2024.
<https://phaidra.univie.ac.at/o:2050621>
- OECD: *Knowledge and Skills for Life. First results from the OECD Programme for International Student Assessment PISA (2000)*, OECD, Paris, 2001.
- OECD: *PISA 2006 Science Competencies for Tomorrow's World. Volume 1: Analysis*, OECD, 2007.
- OECD: *Students, Computers and Learning: Making the Connection*, PISA, OECD Publishing, 2015.
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264239555-en>
- Dunja PAVLIČEVIĆ-FRANIĆ: *Komunikacijom do gramatike*, Alfa, Zagreb, 2005.
- Vladimir POLJAK: *Didaktičko oblikovanje udžbenika i priručnika*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
- Éva RIEDER-HARTDÉGEN: *Upoznavanje prirode za 4. razred osnovne škole u Republici Mađarskoj*, Oktatási Hivatal, Budimpešta, 2022.
- Mary J. SCHLEPPGREGG: *The Language of Schooling*, Taylor and Francis, Kindle Edition, 2004.
- Stjepko TEŽAK: *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika 1*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
- Tamara TURZA-BOGDAN–Lidija CVIKIĆ: *Dijete, jezik, pismenost – Jezični temelji i poticanje pismenosti u odgojno-obrazovnom kontekstu*, Učiteljski fakultet, Zagreb, 2023.
- UNESCO: *Second Global Report on Adult Learning and Education. Rethinking Literacy*, UNESCO Institute for Lifelong Learning, 2003.
- VIJEĆE EUROPSKE UNIJE: *Preporuka Vijeća od 22. svibnja 2018. o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje*, 2018/C 189/01, Bruxelles, 2018.
[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01))
- Vlasta VIZEK VIDOVIĆ et al.: *Psihologija obrazovanja*, IEP-VERN, Zagreb, 2003.
- Egon WERLICH: *Typologie der Texte*, Quelle und Meyer, Heidelberg, 1979.
- Michael B. WOLFE – Joseph MIENKO: *Learning and memory of factual content from a narrative and expository text*, British Journal of Educational Psychological Society, 77, 541–564, 2007.
- Ante ŽUŽUL: *Udžbenik – definiranje*, U: Stanislava HALAČEV (ur.), *Udžbenik i virtualno okruženje – Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa*, Školska knjiga, Zagreb, 2004, 27–37.

Abstract

CROATIAN AS A MINORITY LANGUAGE IN THE CONTEXT OF MULTILITERACY

Functional literacy is defined in international recommendations as a fundamental competence for functioning in 21st-century society (UNESCO, 2013; Council of the EU, 2018). An overview and analysis of literacy in broader and narrower sense show that language proficiency is a fundamental prerequisite for literacy development. European policy documents emphasize that proficiency in a specific linguistic register – the school, i.e. academic language – is important for literacy development and educational achievement. Acquisition of the academic language should be particularly fostered among students whose communication language differs from the language of schooling, as is the case with many multilingual students, including speakers of Croatian as a minority language.

This study explores challenges for literacy development in a broader sense (disciplinary literacies) among students who speak Croatian as a minority language. Based on analysis conducted on the textbook on nature, possible directions for promoting literacy and acquiring Croatian as a minority language are proposed, starting from the fact that language is acquired holistically and literacy develops across all subjects.

Keywords: Croatian as a minority language, literacy in a broader sense, Croatian as a school language

Krunoslav, Mikulan

MOTIVI MITSKO-DEMONOLOŠKIH I ESHATOLOŠKIH PREDAJA MEĐIMURSKOGA KRAJA

Uvod

Jedno od još uvijek nedovoljno istraženih područja usmene književnosti Međimurja jesu predaje o nadnaravnim bićima i pojavama, koje su stoljećima predstavljale kulturno vezivno tkivo seoskoga stanovništva. Iako bi usmena književnost mogla biti predmetom književno-teorijskih istraživanja, obično se navedenom temom bave etnolozi i folkloristi, koji su predložili i određenu terminologiju. Međutim, klasifikacija predaja i ostalih vrsta usmenih priča predmet je rasprave kako u nas, tako i u inozemstvu, te namjera ovoga rada nije da ulazi u teorijske rasprave, već da prikaže motivski spektar predaja s fantastičnim elementima u Međimurju. Tek ćemo ukratko opisati uobičajenu podjelu predaja na nekoliko kategorija te je prilagoditi u skladu s motivima prikupljenih međimurskih predaja. Nadalje, ovdje prikazani motivi nikako ne predstavljaju potpunu sliku međimurskih predaja, već jedan isječak; za potpuniji prikaz trebalo bi provesti opsežnije istraživanje.

Za razliku od etnološkog, književno-teorijski pristup usmjeren je na motive, tematiku i jezik kojim se određene teme predstavljaju, povezuje predaje s tradicionalnim temama poput moralnosti, borbe dobra i zla, ili tvorbe identiteta protagonista, analizira predaje u pogledu njihove umjetničke vrijednosti, te nastoji smjestiti predaje u okvir književnoga kanona ili utvrditi utjecaj predaja na suvremeno pripovijedanje.

Predaja je vrst usmenih priča koje se temelje na vjerovanju u istinitost onoga o čemu se kazuje,¹ a nadnaravno u predajama je „jednostrana i predočena [...] kao prodor nadnaravnog u realni, stvarni svijet“.² Predaje se razlikuju od bajki jer ih karakterizira konkretna lokacija ili vrijeme, te povijesnost, nadalje jednostavnost i emocionalna angažiranost, te naglašena povezanost s određenom sredinom, pri čemu kazivači jamče da je priča istinita,³ dok „pripovjedači bajki i njihovi slušatelji pristaju na konvenciju da bajku čini izmišljeni sadržaj“,⁴ a radnja se uvijek događa na nepoznatom mjestu u nepoznato davno vrijeme.

M. Bošković-Stulli nastavlja se na Proppovu podjelu narodnih predaja na etiološka pričanja, demonološke i mitološke predaje, legende, povijesne predaje i pričanja iz života, te smatra da predaje valja grupirati u etiološke, povijesne i demonološke, te legende.⁵ Ne slaže se s mišljenjem nekih teoretičara da su

¹ PREDOJEVIĆ, Željko: *Usmene priče Hrvata iz južne Baranje*, Ogranak Matice hrvatske u Belom Manastiru, Beli Manastir, 2018. 70. (U nastavku: PREDOJEVIĆ, 2018.)

² VEKIĆ, Denis: *Poetika mitskih i demonoloških predaja donjoneeretvanskoga kraja* (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2016. 114. (U nastavku: VEKIĆ, 2016.)

³ PREDOJEVIĆ, 2018. 70.

⁴ VEKIĆ, 2016. 114.

⁵ BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Mladost, Zagreb, 1975. 128–129.

predaje samo one priče koje su istinite ili realno moguće, dok priče s elementima fantastičnoga valja nazivati legendama.⁶ Legende smatra „kao vjerske legende, kao pričanja nastala prema apokrifima ili srednjovjekovnim svetačkim hagiografijama, vezanim uz crkve i svetišta, po podrijetlu, dakle, knjiške, ali folklorizirane usmenim prenošenjem. [...] Njihove nadnaravne pojave nisu magijski-stravične, one ne izazivaju jezu i ne unose disharmoniju u život, nego naprotiv vjerovanjem u božja i svetačka čuda nastoje uz pomoć svojih fantastičnih iluzija, ... uspostaviti red i harmoniju, riješiti nadnaravnim putem životne nesklade i nepravde, donijeti skrušeno smirenje.“⁷

M. Dragić uočava da u navedenim podjelama nedostaju eshatološke predaje te predlaže podjelu predaja na povijesne, etiološke, eshatološke, mitske (mitološke), demonske (demonološke) predaje, te pričanja iz života.⁸ Predojević pak dijeli predaje na povijesne, etiološke, mitske, demonološke i eshatološke, pri čemu ističe da se mnoge predaje mogu klasificirati kao mješavina navedenih tipova predaja.⁹

Povijesne predaje su priče o povijesnim ličnostima, o nastanku pojedinih naselja, te o ostalim povijesnim događajima (koji su zapravo istiniti ili se barem temelje na istinitom događaju) te ih u ovome radu ne uzimamo u obzir jer ih ne možemo ubrojiti u fantastične predaje. Slično je s etiološkim predajama, odnosno pričama koje govore o podrijetlu imena (uglavnom) toponima u nekom kraju.¹⁰

Mitske i demonološke predaje neki autori razdvajaju, a neki ih smatraju jedno te istim tipom predaja. Vekić navodi da ih M. Bošković-Stulli izjednačava,¹¹ dok ih M. Dragić razlikuje, s time da u mitske predaje uvrštava i povijesne osobe „kojima je narod pripisao nadnaravnu moć“. ¹² Prema Predojeviću mitske su predaje priče koje govore o mitskim bićima i koje donose opise nadnaravnih bića i pojava te dodaje da neki autori vile navode kao tipičan motiv mitskih predaja te zmajevе kao primjer mitskih bića.¹³ Demonološke predaje su, prema Vekiću, one koje „pripovijedaju o susretu pojedinca s nadnaravnim, događaju kojeg obilježava odnos prema strahu i nadnaravnom“, ¹⁴ a prema Predojeviću priče „koje opisuju neko svjedočanstvo ili susret s onostranim bićima“. ¹⁵ Uočavamo da podjela nadnaravnih bića u kategorije ovisi o autoru. Vile i zmajevi uvijek se uvrštavaju u mitske predaje, a sva ostala bića, bez obzira jesu li nastala od ljudi ili imaju neko drugo nadnaravno podrijetlo, uvrštavaju se u demonološke predaje; primjerice,

⁶ Isto.

⁷ Isto, str. 130–131.

⁸ DRAGIĆ, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2007. 273.

⁹ PREDOJEVIĆ, 2018.

¹⁰ Isto, str. 71, 83.

¹¹ VEKIĆ, 2016. 116.

¹² DRAGIĆ, 2007. 429.

¹³ PREDOJEVIĆ, 2018. 85.

¹⁴ VEKIĆ, 2016. 12.

¹⁵ PREDOJEVIĆ, 2018. 88.

J. Širić navodi vještice, vukodlake, sotonu i zloguke ptice,¹⁶ dok Predojević navodi vraga, vještice i more.¹⁷

Vekić naročito inzistira na razlikovanju između mitskih i demonoloških predaja te navodi da su vile uzvišenijega postanka, božanskoga ili đavolskoga podrijetla, da su se vile „razdijelile od ljudi u samim počecima svijeta“;¹⁸ dakle, mitska bića potječu iz davnih, božanskih vremena i obično nemaju veze s ljudima. Jezik predaja o vilama „oblikovan /je/ odmjerenim rečenicama, atributima ljepote, deskriptivnim i 'čistim govorom'“,¹⁹ dok demonološke predaje odlikuje jednostavnost izraza, pripovijedanje u prvom licu, te „hiperboličnost, pretjerivanje, komentar distanciranja, podrugljivost i 'nečisti' jezik koji ponekad uključuje prostote i psovke, kao i humor“.²⁰

Eshatološke predaje su one koje kao temeljni motiv imaju duhove, „mrtve duše“, odnosno mrve ljude koji se na neki način vraćaju na naš svijet. M. Dragić koji navodi da su eshatološke predaje one „koje pripovijedaju o potresnom pojavljivanju ubijene tek rođene vanbračne djece, umrle nekrštene djece i ubijenih odraslih osoba“.²¹ Prema istome autoru, „eshatološke predaje ne mogu se svrstati u mitološke (mitske) predaje jer su se eshatološka bića, po predaji, iz groba ustajala kako bi ukazala na zločin počinjen na njima. Demonološka bića su uvijek zla i razlikuju se od eshatoloških kao i od mitskih koja su uglavnom dobra i rijetko čine zlo“.²² Bez obzira na način umiranja, naglašava se motiv „vraćanja“ umrle osobe. Među eshatološke predaje ubrajamo i priče o duhovima i svečarima te sličnim nadnaravnim pojavama.

Mitske, demonološke i eshatološke predaje karakterizira „istinitost“: pripovjedač je svjedok događaja, ili se poziva na nekoga drugoga koga osobno poznaje; obično se radi o bakama i djedovima, rodbini, kumovima i prijateljima; u mnogim se slučajevima radi o događajima koji su „svima poznati“ i o kojima se priča „oduvijek“.

Međimurske fantastične predaje relativno se rijetko zapisuju i objavljuju; prve se pak hrvatske fantastične predaje povremeno objavljuju u Danici ilirskoj još u prvoj polovici 19. stoljeća, a na širem hrvatskom prostoru objavljuju se zatim i zbirke priča (predaja, bajki, basni...), od kojih nam je od naročita značaja zbirka M. Valjavca Kračmanova iz 1858. godine u kojoj je sakupio 72 priče (mahom bajke), od kojih neke potječu iz Međimuja, i 32 narodne pjesme; u čak 26 priča pojavljuju se vile, a u 2 pozoji (zmajevi), pri čemu se navodi da je jedna od priča o zmajevima međimurska, uz još četiri druge tematike (jedna o vilama, jedna o oživjelom mrtvacu, jedna bajka i jedna basna).²³ R. Katičić kroz seriju od pet knjiga koje sve nose podnaslov „Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske

¹⁶ ŠIRIĆ, Josipa: Motivski svijet demonoloških predaja u suvremenoj etnografiji posušškoga kraja, *Croatia et Slavica Iadertina*, 2014/X/II, 388.

¹⁷ PREDOJEVIĆ, 2018. 88.

¹⁸ VEKIĆ, 2016. 130.

¹⁹ Isto, str. 115.

²⁰ Isto.

²¹ DRAGIĆ, 2007. 426.

²² Isto, str. 273.

²³ VALJAVEC, Matija-Kračmanov, *Narodne pripovjedke (u i oko Varaždina)*, Tiskara Josip pl. Platzer, Varaždin, 1858.

starine“²⁴ naročitu pozornost posvećuje staroslavenskoj pretkršćanskoj podlozi vjerovanja u mitove i mitska bića te njihovom prijenosu u suvremenije oblike te amalgamaciju s kršćanskim vjerovanjima. U knjizi *Vilinska vrata* prikazuje nekoliko predaja o pozaju u Međimurju,²⁵ te navodi pretpostavku da je najviši vrh u Međimurju, Mohokos, ime dobio po staroslavenskoj boginji Mokoš.²⁶

Određeni broj jezično obrađenih i dorađenih međimurskih fantastičnih predaja objavljen je u tek nekoliko publikacija, od kojih su nam od osobita značaja turistički vodič M. Purić Hranjec,²⁷ brošura uz CD L. Bajuk²⁸ i knjiga M. Novak.²⁹

Korpus

Korpus koji smo upotrijebili za analizu i utvrđivanje poetike međimurske fantastične predaje sastoji se od 104 predaje:

a) 80 predaja snimio je osobno autor, ili pak su ih snimili studenti i studentice Učiteljskoga fakulteta u Zagrebu, Odsjeka u Čakovcu, u razdoblju od 2006. do 2023. godine; od toga broja 47 predaja je „istinitih“, u smislu da su kazivači izričito istaknuli da se događaj koji prepričavaju dogodio upravo njima ili nekome koga osobno poznaju, dok većina ostalih predaja (njih 32) sadrže značajku „opće-poznatih događaja“ koje ljudi „pričaju od davnih vremena“;

b) 7 predaja potječe iz tiska ili s interneta;

c) 17 predaja potječe iz knjiga o narodnim običajima ili poglavlja posvećenih predajama.

Nisu korištene predaje iz zbirke koje su bile umjetnički preoblikovane (koje su bile temelj za suvremena književna djela). Tri predaje ispričala je osoba iz Legrada koji se danas zbog promjene toka rijeke Drave ne nalazi u Međimurju.³⁰ Korpus nije, dakako, iscrpan, ali je dovoljan za temeljnu analizu motiva fantastičnih predaja u Međimurju.

Motivi

U tablici broj 1 navodimo mitske, demonološke i eshatološke motive, broj predaja prema motivima te broj „istinitih“ predaja u smislu izričitoga isticanja njihove „istinitosti“. Budući da je podjela na mitske, demonološke i eshatološke predaju raznih autora nedostatna i neujednačena,³¹ motive predaja u daljnjoj razradi

²⁴ Božanski boj (2008), *Zeleni lug* (2010), *Gazdarica na vratima* (2011), *Vilinska vrata* (2014) i *Naša stara vjera* (2017).

²⁵ KATIČIĆ, Radoslav: *Vilinska vrata*, Ibis grafika i Matica hrvatska, Zagreb, 2014. 122–125.

²⁶ Isto, str. 119.

²⁷ PURIĆ HRANJEC, Marija: *Međimurje. Turistički vodič Međimurske županije*, Međimurska županija i Turistička zajednica Međimurske županije, Čakovec, 2016.

²⁸ BAJUK, Lidija: *Matapur: hrvatska prirodna i kulturna baština Međimurja*, Udruga Matapur, Lopatinec, 2012. U brošuri L. Bajuk predaje su združene iz više izvora i dorađene.

²⁹ NOVAK, Marija: *Priče iz življeja međimorskoga čoveka*, vlastita naklada, Čakovec-Turčišće, 2018.

³⁰ Politički je Legrad je prestao biti dijelom Međimurja (odnosno tadašnjega Preloškoga sreza) godine 1931., a geografski još 1710. kad je Drava promijenila tok.

³¹ Primjerice, Predojević detaljno analizira predaje Baranje, a Vekić predaje donjoneeretvanskoga kraja; navedeni autori u motive mitske predaje uvrštavaju vile i zmajeve, a u demonološke vještice; Predojević u demonološke motive ubraja vraga/đavla, a Vekić more, vukodlake, štrigune i „moćne

primarno grupiramo na mitsko-demonološke i eshatološke, a unutar prve kategorije činimo razliku između ljudi (ili natprirodnih bića nastalih od ljudi) i stvorenja neljudskoga podrijetla, u posebnu kategoriju stavljamo individualne „istinite“ predaje (koje su se kazivačima dogodile samo jednom); predaje o magičnim predmetima te predaju o magičnoj biljci također stavljamo u posebnu kategoriju.

Motiv (središnji natprirodni lik, predmet, događaj)	Broj predaja prema motivima u korpusu	Broj „istinitih“ predaja
vile (pozitivne)	1	
vile (negativne ili opasne), murske dekle, dravske vile	4	1
sojenice (vile suđenice)	1	
pozoj	10	
kača s devet repova (varijanta pozoja?)	1	
veliki ljudi	1	
dopljenik, vtopenik (vodanoj), vodenjak (čovečec), untata	4	1
mraki, (ponekad imaju ulogu mora)	2	1
mrakeci (ujedno svečari)	1	
pesjanek (jedan je ujedno svečar)	2	
sloti	2	
središćanski tuljci, cimeri	1	
bauk	1	
smrt, kuga	3	1
čovjek z jognja	1	
straha	1	1
coprnica, veštica, vračara	14	5
vrač, vračar, vračitelj, vještac, coprnjak, čovek	10	7
črnoškolci	1 (2) ³²	
svečari	9	8
svečari-merniki	3	
duhovi, mrtve duše	15	9
mrtvac	2	
dravski svati	1	
istinita priča s neuobičajenim likom ili događajem	9	9
magični predmeti	3	3
magične biljke – loka trava	1	1

Motivi, broj pojavnosti motiva u korpusu i broj predaja koje su kazivači označili kao istinite (Tablica 1)

ljude“ (vračeve ili iscjelitelje). Vekić, nadalje, predaje o duhovima i oživjelim mrtvacima smješta u eshatološke, ali ujedno i u demonološke predaje (usp. VEKIĆ 2016, 226, 236, 241 i drugdje).

³² U jednoj predaji o svečarima (v. kasnije u tekstu) kaže se da je svećenik bio *crnoškolac*.

Mitsko-demonoške predaje – neljudska bića

Vile

U šest predaja nalazimo vile kao središnji motiv. Samo jedna predaja govori o vilama kao o pozitivnim bićima: vile su ljudima pomagale tako što su čupale korov i omogućavale im da što lakše održavaju zemlju, a noću su plele pletenice od konjskih griva; dolazile su samo onim ljudima koji su se molilo Bogu i u čijim je kućama vladala ljubav i blagostanje.³³

U ostalim predajama prikazane su kao negativna ili barem opasna bića koja se nikako ne smiju uvrijediti. U dvije pedaje vile se nalaze u šumi, a u dvije na rijekama Muri ili Dravi te ih stoga zovu „murskim deklama“ ili „dravskim deklama“. Uvijek su opisane kao mlade djevojke duge kose koje lijepo i umiljato pjevaju, ali ujedno utapljaju ljude ili ih barem preplaše.³⁴

Samo jedna od predaja u ovoj skupini je „istinita“, odnosno kazivačica ističe da je vile u šumi vidio njen pradjed. U obje predaje o vodenim vilama navodi se da se od njih može obraniti molitvom ili psomkom. U jednoj predaji govori se o „sojenicama“, odnosno vilama suđenicama koje su određivale djetetovu sudbinu i bile su vrlo uvredljive.³⁵

Kod vila se radi o mitskim bićima koja su nastala u davnim vremenima i koje nemaju veze s ljudima (ne potječu od ljudi), no u jezičnom pogledu nema naročitih razlika između predaja o vilama i predaja o ostalim nadnaravnim bićima, moguće zbog toga što se kod međimurskih predaja mahom radi o negativnim likovima.³⁶ Budući da su većinom zle, teško je predaje o vilama u Međimurju smjestiti među mitske predaje – njihove ih karakteristike označavaju kao demonološke predaje.

Pozoj (zmaj)

Motiv *pozolja* javlja se u deset predaja i nijedna nema obilježje „istinitosti“ u smislu osobnoga susreta kazivača s tim bićem. Moguće je da je to zbog toga što se radi o golemim bićima, dugačkim više stotina metara ili čak i više kilometara, pa je nemoguće da bi susret s njima doživio samo kazivač i nitko drugi. *Pozoj* se redovito nalazi ispod zemlje i tamo „spava“. Predaja često kaže da mu je glava ispod nekog poznatog i zamjetnog objekta (crkve, dvorca...), a rep ispod drugog sličnog objekta. Primjerice, glava čakovečkoga *pozolja* nalazi se ispod Staroga grada Zrinskih, a rep mu je ispod Franjevačke crkve u centru grada (a može biti i

³³ MALAŠIĆ, Marija (kazivačica). Uz pojedinu predaju uvijek navodimo prezime i ime kazivača, a na kraju članka u posebnom popisu dodajemo još mjesto stanovanja ili podrijetla kazivača te prezime i ime zapisivača.

³⁴ ŠTENGLIN, Rozalija–SRČEK, Ivan–NOVINŠČAK, David (kazivači)–KLIČEK, Dragutin: *Međimurski misterij: kako prepoznati vješticu? Međimurje*, 2021.

<https://emedjimurje.net.hr/vijesti/drustvo/4050516/sveti-martin-na-muri-medjimurski-misterij-kako-prepoznati-vjesticu> [20. 10. 2024.]; KOVAČ, Janja: Kolumna Ve – iz pera znatizeljnih umova: Murske dekle i magla? *Regionalni tjednik*, 17. 9. 2020. <https://regionalni.com/kolumna-ve-iz-pera-znatizeljnih-umova-murske-dekle-i-magla> [20. 10. 2024.]; NOVAK, 2018. 52

³⁵ NOVAK, 2018. 52.

³⁶ VEKIĆ, 2016. 115.

obrnuto);³⁷ Katičić (temeljem dopisivanja s L. Bajuk)³⁸ navodi da je *pozoj* iz Vražje jame kod Nedelišća toliko dugačak da mu je kod Vražje jame glava, a rep pod crkvom u Svetom Jurju na Bregu; prema drugoj varijanti rep mu seže sve do Štrigove.

U Donjoj Dubravi *pozoj* „spava“ u jednoj jami nedaleko sela, a predaja ima tri varijante: u prvoj se jama naziva Vražjom jamom,³⁹ a u druge dvije Pijajiškom jamom;⁴⁰ budući da je područje o kojem se radi nekad bilo močvarno, jama je naziv vjerojatno dobila prema pijavicama. Točna pozicija jame bila je predmet rasprave među govornicima, kao i njena točna veličina. Kad je *pozoj* izletio, nastalo je veliko nevrijeme i padala je tolika tuča da iza njega ništa nije ostalo. D. Feletar dodaje da je *pozoj* tako mahao repom da je nastala Legradska gora (danas u Mađarskoj, na nadmorskoj visini od 206 m).

Purić Hranjec navodi predaju iz sela Oporovec o šaranu bez repa, *šarkanju*, koji je bio *pozoj* boga Peruna; vjeruje se da ribiči ne smiju loviti ribu u podne jer bi mogli uloviti šarana bez repa, a to je ustvari mali zmaj.⁴¹

Kao i u slučaju vila, *pozoji* su mahom zla i opasna bića. S tematskoga i jezičkoga motrišta ove predaje nisu ni po čemu različite od onih demonoloških. Međutim, za razliku od demonoloških priča, *pozoji* po svojim značajkama ne predstavljaju inherentno zlo, već su sila prirode (ili možda božanske ili vražje) s kojom se ne smije poigravati.

Kača s devet repova

M. Purić Hranjec spominje jednu naročitu predaju iz Donje Dubrave koja je možda maštovitija varijanta predaje o *pozoi*. U gore spominjanoj Vražjoj jami u kojoj živi *pozoj*, živi *kača* (zmija) s devet repova i više glava, a u nekim pričama (možda bajkama) one se pretvaraju u kraljeviće ako im se ispune želje.⁴² Valja napomenuti da staroslavenski *pozoj* nije imao krila (dodana su kasnije), već je izgledao kao golema zmija (zvana *črt*) pa bi se moglo raditi o *pozoi*.

Veliki ljudi

„Veliki i strašni ljudi“ javljaju se samo u jednoj predaji. Lutali su šumom zajedno s vilama i zvijerima, a moglo ih se vidjeti samo na Ivanje u pola noći. Hranili su se zvijerima i šumskim cvijećem magičnih svojstava koje su brali i seljani kad su htjeli nekom nanijeti zlo. Mladići bi na Ivanjsku noć u ponoć odlazili u šumu u nadi da će vidjeti velike strašne ljude.⁴³

Moguće je da se radi o varijanti predaje o divovima koje se mogu čuti u drugim dijelovima Hrvatske. Iako se kaže da se radi o „ljudima“, uvrstavamo ih u kategoriju natprirodnih bića – neljudi, jer nam ništa ne govori o njihovom ljudskom podrijetlu.

³⁷ PURIĆ HRANJEC, 2006. 202.

³⁸ KATIČIĆ, 2014. 124

³⁹ MIKULAN, Joisip (kazivač)

⁴⁰ MIKULAN, Drago; FELETAR, Dragutin (kazivači)

⁴¹ PURIĆ HRANJEC, 2006. 205

⁴² Isto, str. 203.

⁴³ ŠTENGLIN, Rozalija (kazivačica)

Dopljenik, vtoplenik, vodanoj, untata (vodenjak)

„Dopljenik“ je kosmato stvorenje koje živi u Dravi i utaplja neoprezne. Uvijek više „hojdi-hojd!“ i tako priziva ljude da uđu u vodu, a zatim ih pograbi i odvuče na dno rijeke. Najčešće se javljao noću, a sretali su ga obično ribari i zlatari. Čuli bi kako nešto lupa po vodi i zaziva ih, a mreže koje su po danu bile lijepo složene, ujutro bi bile pokidane i zapletene. Neki pak pričaju da su bliže Legradu vidjeli neobičnoga „čovečeca sa škrljakom“ koji je lebdio na površini Drave. Nije nikoga prizivao ili utapljao, ali predviđao je neku nesreću – posljednji put viđen je neposredno prije Domovinskoga rata.⁴⁴

U susjednome Legradu, koji je nekad bio dijelom Međimurja, postoji donekle slična predaja, ali se stvorenje zove „untata“. Neki se čovjek utopio u rijeci točno u podne i od tada svakoga dana, baš u podne, izranja i k sebi doziva žrtve uzvicima „untata, untata!“. Zbog njegova zova, mnogi su se u Dravi utopili.⁴⁵

U Svetom Martinu na Muri postoji predaja o „vtopleniku“ ili „vodanoju“ kojeg bi ribiči mogli upecati, a imao je oblik bezrepog šarana. Zapravo je „vtoplenik“ bio strašan i kosmat i napadao je svakoga tko se u podne našao u rijeci. Ako bi se netko približio Muri nakon ponoći, čudovište bi ga odvuklo u svoje podzemne dvore gdje bi služio kao rob. Često su snagom vode pokušavali razbiti mlinska kola da bi oslobodili vodu.⁴⁶

Mrak

Mrak je opasno i zlo biće koje se javljalo nakon što bi odzvonilo večernje Zdravomarijo. Mraci bi se skrivali ispod strehe i tada se nije smjelo izlaziti iz kuće, inače bi ih mraci „napastovali“ cijelu noć. Najviše su voljeli krasti malu djecu. Mnogi su ljudi pričali da su ih mraci „napastovali“ po noći. Jedna je žena pričala da ju je mrak pohodio svaku noć, a jednom se probudila i zgrabila ga za nogu koja je bila debela i kosmata.⁴⁷

Druga pak je pričala da je bila u polusnu te da je čula da škripe vrata; neka spodoba joj je prišla i počela je gušiti. Nije mogla ni govoriti ni zazvati u pomoć. Neka su joj žene kasnije rekle da se to događa roditeljama kad su iscrpljene.⁴⁸

U drugim krajevima Hrvatske ulogu mraka imaju more.

Jedna neobična predaja govori o tome da su coprnicice imale „svečare ili mrakece“ kao pomoćnike. Radilo se o malim ljudima obučenim u frakove i cilindre; bili su manji od pola metra, imali su šiljaste zube i velike buljave oči; vrebali su u grabi pored ceste pa bi zarobljavali ljude i čuvali ih dok ih ne bi predali coprnicama koje bi ljude omađijale te bi oni zaboravili da su išta vidjeli.⁴⁹ Kao što vidimo, „mrakeci“ nisu imali ništa od značajki mraka, a ni svečara o kojima govorimo nešto kasnije u tekstu.

⁴⁴ KLARIĆ, Margareta; MIKULAN, Drago; MIKULAN, Elizabeta; MIKULAN, Jacinta; MIKULAN, Katarina (kazivači)

⁴⁵ SRČEK, Ivan (kazivač)

⁴⁶ KLIČEK, 2021. prema kazivanju Davida Novinščaka iz Sv. Martina na Muri

⁴⁷ GROŠANIĆ, Katarina (kazivačica); NOVAK, 2018. 50.

⁴⁸ GROŠANIĆ, Katarina (kazivačica)

⁴⁹ STRAHLJA, Anica (kazivačica)

Pesjanek

Pesjanek se, ovisno o mjestu, opisuje izuzetno raznoliko. Preloška predaja kaže da je to čudovište koje živi u Dravi, ima zeleno tijelo, dugačak gušterski rep, noge poput žabljih krakova, na leđima ima veliku riblju peraju, a prsa obrasla dlakom dugačkom kao konjska griva. Prsti su mu dugački poput grana, ima jedno veliko oko i izrazito veliku muškost. Ovisno o varijanti predaje, pesjanek je otimao djecu i djevojke i utapljao ih, ili pak je silovao žene i djevojke, tako da bi ga uvijek okrivile kad bi slučajno izvanbračno začele.⁵⁰

Purić Hranjec pak navodi da se u Donjem Mihaljevcu priča da su pesjaneki zle mrtve duše i po nekim značajkama isti su kao drugdje svečari: noću se ne smije voziti kola jer bi ih zaustavljali pesjaneki i krave ili volovi ne bi mogli povući kola s mjesta. Autorica dodaje da postoji jedna povijesna predaja koja govori o provali Tatara u Međimurje preko smrznute Mure i Drave u 13. stoljeću; budući da su uništavali sve pred sobom, narod ih se bojao i nazvao „psoglavcima“.⁵¹

Slota

Prema M. Novak predaje o „slotama“ raširene su po cijelom Međimurju. Slota je bila prikaza koja je navještavala nečiju smrt.⁵² Tako je u doba španjolske gripe, nakon završetka 1. svjetskog rata, mladoženja vozio na kolima svoju zaručnicu, a onda su na kući na krovu ugledali slotu koja se ukazala u obliku bijeloga teleta koje je bilo toliko mršavo da su mu se sve kosti vidjele. Kad se vraćao kući, pozlilo mu je i srušio se mrtav. Kasnije su mladenki rekli da je mladoženji malo pozlilo, a umjesto lijepe haljine i crvenoga rupca, obukli su joj crninu.⁵³

U Domašincu i Dekanovcu govori se da se slota pojavljivala isključivo noću i kad se nekome prikazala to je značilo da će nekoga iz obitelji zadesiti teška bolest ili smrt.⁵⁴ Osim u obliku bijeloga teleta, slotu se mogla pojaviti u obliku neke druge životinje, recimo psa, uvijek je bila jako mršava, kost i koža, velikih buljavih očiju i uvijek je imala bijelu dlaku. Ponekad je prikaza uzimala oblik čovjeka, također mršavoga i vrlo blijedoga.

Tuljci

U Murskom Središću postoji jedinstvena predaja o „tuljcima“, crnim patuljastim spodobama koje jedna iza druge izlaze iz zemlje i zakriljeni maglom nestaju u daljini; u rukama nose štapove i koplja, a na glavi tuljce; pogrbljeno hodaju, a kad je snijeg, iza njih ostaje crni trag ugljene prašine.⁵⁵ Budući je u M. Središću bilo razvijeno rudarstvo (vadio se ugljen), predaja se očito razvila pod njegovim utjecajem.

⁵⁰ NOVAK, 2018. 46; LESINGER, Maja (kazivačica)

⁵¹ PURIĆ HRANJEC, 2006. 204

⁵² NOVAK, 2018. 52.

⁵³ KLARIĆ, Margareta (kazivačica)

⁵⁴ NOVAK, 2018. 52

⁵⁵ emedjimurje.net.hr: Znate li tajnu Murskog Središća? Crne spodobe izlaze iz utrobe zemlje. <https://emedjimurje.net.hr/vijesti/drustvo/4067740/znaite-li-tajnu-murskog-sredisca-crne-spodobe-izlaze-iz-utrobe-zemlje/> [20. 10. 2024.]

Bauk

Bauk je prema predaji iz Sv. Martina na Muri bilo zlo biće naročito opasno za novorođenčad; kad se noću izlazilo izvan kuće, lice djeteta moralo se pokriti bijelom gazom; ukoliko bi bauk ugledao lice, sjeo je na dijete i ugušio ga.⁵⁶

Smrt ili kuga

Pronašli smo dvije predaje o smrti u obliku žene koja dolazi po ljude na samrti. Jedna od predaja je „istinita“, dok je druga općenitije naravi. U prvoj predaji smrt je opisana kao „velika žena“ koja je pokušavala ući u kuću; idućega dana preminula je beba (čije se ime izričito navodi kao Micika).⁵⁷

Prema drugoj predaji, smrt se naziva i kugom; bila je to visoka spodoba prekrivena bijelim haljama, vidjelo joj se lice u obliku lubanje, bijele kao papir, s iskeženim zubima, a u ruci je držala kosu. Mogla se vidjeti samo po mraku, s vanjske strane prozora.⁵⁸

Čovjek od plamena

U Donjoj Dubravi postoji predaja o „čovjeku z jognja“, odnosno čovjeku od plamena, ali se „radnja“ događa na potezu od Draškovca do Cirkovljana. Neki kočijaš je po noći došao do groblja u Draškovcu, a tada se pojavio čovjek od plamena i sjeo na gredu na kraju kola. Bio je toliko težak, da konji jedva da su mogli vući, ma koliko ih je kočijaš šibao. Vrlo polako stigli su do groblja u Cirkovljanu, a tada je čovjek od plamena sišao s kola i otišao na groblje.⁵⁹ Nejasno je radi li se o nekom posebnom natprirodnom biću ili možda varijanti duha.

Straha

O „strahama“ se priča po čitavom Međimurju, a vjerojatno se radilo o nekoj vrsti prikaze. Jedan je momak krunio kukuruz, a kad je završio išao je do kuće gdje su bile djevojke „na čehari“ da posjeti djevojku; ispred kuće stajao je golemi pas pa se nije usudio ući u dvorište; odlučio je otići kući, no i na ulazu u dvorište njegove kuće stajao je takav pas; zbog toga je morao u dvorište ući preskačući susjedovu ogradu. Pripovjedačica zaključuje da je to bila „straha“, a ne pas.⁶⁰

Mitsko-demonološke predaje – ljudska bića

Coprnice

Vještice se u Međimurju redovito nazivaju coprnicama, s rijetkim iznimkama (od 14 predaja samo se u jednoj koristi izraz veštica, a u jednoj vračara). Pet priča je „istinito“.

⁵⁶ KLIČEK, 2021.

⁵⁷ ŠTENGLIN, Rozalija (kazivačica)

⁵⁸ NOVAK, 2018. 53.

⁵⁹ KLARIĆ, Ivan (kazivač)

⁶⁰ TOPOLNJAK, Katarina; KOLARIĆ, Elizabeta (kazivačice)

Predaje o coprnica svi autori koji čine razliku između mitskih i demonoloških predaja ubrajaju u demonološke. Prema Dragiću demonološka bića su uvijek zla i razlikuju se od eshatoloških kao i od mitskih „koja su uglavnom dobra“.⁶¹ Doista, u svim međimurskim pričama coprnice su bića s izrazito negativnim karakteristikama.

Prema predajama, coprnice su bile obučene u crno i „coprale“ su s napitcima koje su pripremale od biljaka i životinja, a „lameje“ su postavljale po cesti i kad bi netko na to stao, bio bi „pocopran“.⁶² U pet predaja, coprnice su skrivile neku nesreću povezanu s kravama.⁶³

U jednoj predaji coprnice čine upravo ono što u drugim pričama čine more i mraci („jašu“ ljude po noći).⁶⁴

U jednoj predaji spominje se vračara, i to je jedina predaja u kojoj je žena s moćima coprnice opisana u pozitivnom svjetlu (no i dalje prilično zastrašujuće), kao netko tko proriče budućnost.⁶⁵

Apotropijski postupci (zaštita od coprnica) spominju se u nekoliko predaja: u proljeće, večer prije Đurđeva (Jurjevo, 23 travnja), na ograde su se vješale mlade grančice divlje ruže koje su bile pune trnja, a trnje je imalo ulogu izbosti coprnicu koja bi htjela preletjeti ogradu i ući u dvorište;⁶⁶ polijevalo ih se i hladnom vodom ako bi došle na dvorište ili se na njih bacalo željezo kako bi se spriječili uroci.⁶⁷

Nije bilo lako razlikovati coprnice od običnih žena, ali smišljen je način koji je redovito „djelovao“: valjalo je o Sv. Luciji u prosincu započeti s izradom stolčića od trešnjina drva, svaki dan do Badnjaka trebalo je upotrijebiti jednu daščicu i jedan čavlić, stolčić je trebalo donijeti na polnoćku, ostati pri ulazu u crkvu i popeti se na njega. Svi ljudi bili su okrenuti k oltaru, osim coprnica koje su bile okrenute u suprotnom smjeru.⁶⁸ Još dvije predaje govore o istome, uz poneku razliku.⁶⁹

Vrač

Vrač (ponekad zvan vračar, vračitelj, veštac, coprnjak ili jednostavno „čovjek“) je uvijek pozitivna osoba koja ljudima pomaže da se riješe uroka, prokletstva i bolesti ili pak da pronađu nekoga tko je nestao; u samo jednoj predji uz dobroga vrača spominje se i loš vrač.⁷⁰ Prikupili smo deset predaja, od kojih je čak sedam „istinito“. Vračevi nemaju značajke ni zlih, ni onostranih, ni mitskih bića, ali ipak posjeduju nadnaravna svojstva.

⁶¹ DRAGIĆ, 2007. 273.

⁶² STRAHLJA, Ana (kazivačica)

⁶³ NOVAK, Marija; RADIKOVIĆ, Valent; ŠTENGLIN, Rozalija; TOPOLNJAK, Katarina; KOLARIĆ, Elizabeta; OREŠKI, Štefani (kazivači)

⁶⁴ KOLAČKO, Anica (kazivačica)

⁶⁵ ŠTENGLIN, Rozalija (kazivačica)

⁶⁶ NOVAK, 2018. 51.

⁶⁷ KLIČEK, 2021.

⁶⁸ STRAHLJA, Ana (kazivačica)

⁶⁹ KLIČEK, 2021. NOVAK, 2018. 51.

⁷⁰ RADIKOVIĆ, Valent (kazivač)

Čak u tri predaje spominje se vlač u Totovcu,⁷¹ a u tri se točno navodi da je vlačovo ime bilo Leskovar: jedan je živio u Donjem Vidovcu,⁷² jedan u Totovcu,⁷³ a za jednog nije točno rečeno gdje je živio.⁷⁴ Još je jedan vlač živio u Novom Selu na Dravi.⁷⁵

Jedan se spominje kao vlačitelj i coprnjak istodobno,⁷⁶ ali ipak pozitivna osoba, a u jednoj pak se predaji navodi da je postojao svećenik koji je ujedno bio i vlač.⁷⁷

Analizom predaja o coprnicama i vlačovima, potvrđuje se tvrdnja D. Vekića o inherentnoj mizoginiji u prikazu vlačica:⁷⁸ u svim predajama osim jedne, coprnice su zle žene koje čine razna nedjela, a vlačevi su pozitivni likovi koji pomažu ljudima.

Črnoškölci

Črnoškölci su bili ljudi koji su zazivali vlača. Negdje u Orehovici okupljali su se na „škednju“, a jedne noći po ljestvama se do njih popeo crni pas. Svi su se preplašili i razbjegli jer je to bio znak da su uspjeli dozvati vlača.⁷⁹

U jednoj predaji o mrtvim dušama spominje se „velečasni gvardijan črnoškölac“, koji je, međutim, imao pozitivnu ulogu jer je ljudima objašnjavao kako se ponašati u susretu s onostranim.⁸⁰

Eshatološke predaje

U eshatološke predaje ubrajamo one o duhovima, dušama i oživjelim mrtvacima. U Međimurju se najčešće kaže da su svečari mrtve duše te i njih ubrajamo u ovu kategoriju. Prema svojim značajkama, ove se predaje posve uklapaju u kategorizaciju već spominjanih autora.

Svečari (svečari)

Svečari su zapravo opći naziv kojima ljudi opisuju niz sličnih pojava, obično u obliku tajanstvenoga svjetla, plamena ili svijeća koje lebde u zraku, pri čemu se svi slažu da se radi o umrlim dušama. Istodobno, predaje se od mjesta do mjesta poprilično razlikuju u nizu detalja. Od ukupno 9 predaja koje smo skupili, čak 8 ih je „istinito“, odnosno kazivači tvrde da su se opisani događaji doista dogodili njima ili njihovim bližnjima.

Prema jednoj predaji, u Donjoj Dubravi bilo je mnogo čizmara koji su morali rano ustati jer su sa svojim kolima išli čak do Bjelovara. Na putu se znao

⁷¹ OREŠKI, Zlata; TOPOLNJAK, Nevenka; TOPOLNJAK, Katarina; KOLARIĆ, Elizabeta (kazivačice)

⁷² DŽEPINA, Antonija (kazivačica)

⁷³ OREŠKI, Zlata (kazivačica)

⁷⁴ OREŠKI, Štefanija (kazivačica)

⁷⁵ RADIKOVIĆ, Valent (kazivač)

⁷⁶ KOLARIĆ, Elizabeta; TOPOLNJAK, Katarina (kazivačice)

⁷⁷ RADIKOVIĆ, Valent (kazivač)

⁷⁸ VEKIĆ, 2016. 170.

⁷⁹ HORVAT, Slavica (kazivačica)

⁸⁰ KOZJAK, Marija (kazivačica)

pojavit i plamićak, nekad iza kola, a nekad ispred ili iza glave konja, koji ih je dugo pratio i s dolaskom zore se ugasio.⁸¹

Svećari su se naročito često javljali na Krbulji (u D. Dubravi). Jedna predaja govori o tome da su ljudi tamo vidjeli tri svijeće koje su lebdjele u zraku; jedna druga pak smješta tri svijeće na put od općinskoga mlina do Donje Dubrave.⁸² Nekad se pak radilo samo o svjetlu koje je slijedilo ljude.⁸³

U nekim predajama svećari u obliku svjetla ili krijsenica otežavaju kretanje kola, baš kao već gore navedene varijante predaje o pesjanekima i o čovjeku od plamena. Tako su se svećari-krijsenice mogli objesiti na sijeno na kolima i krave više nisu mogle vući,⁸⁴ ili pak bi svećari u obliku svjetla ili plamena stali pred kola koja se zbog toga nisu više mogla kretati, sve dok ljudi nisu počeli glasno moliti, na što bi svećar nestao.⁸⁵

Prema jednoj „istinitoj“ priči iz Orehovice, dvije su žene išle i Orehovice u Malu Suboticu u crkvu; putem su ugledale svjetlo koje im se približavalo, a kad im se približilo, vidjele su da se radi o križu u plamenu. Pobjegle su kući, a svećar je došao za njima – imao je oblik čovjeka, ali bez lica, a iznad glave mu je gorio križ. Naslonio se na ogradu i neko ih vrijeme promatrao, a zatim je otišao.⁸⁶

Ponegdje se vjerovalo da se svećari mogu otjerati ako se psuje, a ako se moli da će ih doći više; zbog toga su ljudi kad su se noću vozili cestom psovali.⁸⁷

Svećari-merniki

Posebna kategorija svećara su „merniki“, odnosno duše ljudi koji su bili pohlepni i mijenjali su međe svojih susjeda na njihovu štetu. U jednoj se predaji kaže da njihove duše žele ispraviti zlo i dolaze popraviti međe,⁸⁸ u drugoj da ti svećari ne mogu pronaći mir i spokoj te zbog toga lutaju poljima i ostavljaju svijetleći trag,⁸⁹ a u trećoj da su zbog svojih grijeha osuđeni da ostanu na zemljama koje su pogrešno mjerili.⁹⁰

Duhovi i mrtve duše

Predaje o duhovima i mrtvim dušama također su raznolike, a od njih petnaest, čak za devet kazivači tvrde da su se dogodile njima ili nekome koga dobro poznaju. Neke od predaja vrlo su slične onima o svećarima, što nije neobično jer se za svećare vjerovalo da su duhovi ili duše. Ponekad se radi tek o neobičnim zvukovima, kucanju po vratima ili prozoru, tajanstvenom pomicanju predmeta, ili pak prikazama koje navještaju nesreću (slično kao slote, ali u ljudskom obliku),

⁸¹ MIKULAN, Drago (kazivač)

⁸² GROŠANIĆ, Katarina (kazivačica)

⁸³ VUK, Antun (kazivač)

⁸⁴ OREŠKI, Štefanija (kazivačica)

⁸⁵ ČERPINKO, Zora (kazivačica)

⁸⁶ HORVAT, Slavica (kazivačica)

⁸⁷ PUKLAVEC, Nada; NOVAK, Anđela (kazivačice)

⁸⁸ KOZJAK, Marija (kazivačica)

⁸⁹ ŠTENGLIN, Rozalija (kazivačica)

⁹⁰ HORVAT, Slavica (kazivačica)

a za koje govornici izričito tvrde da su bili duhovi.⁹¹ Ponekad se radilo o povratku netom preminulih članova obitelji, što se moglo spriječiti ili prekinuti tako da se u crkvi dala služiti misa.⁹²

Dvije predaje govore o mrtvim dušama koje se ponašaju poput svečara: jedan kočijaš vozio je kola iz Podturna do Sivice, a putem je običavao tiho moliti; najednom konji su naglo stali i nisu htjeli krenuti dalje; na to je kočijaš opsovao i konji su krenuli. Prestrašeni kočijaš otišao je k „velečasnom gvardijanu crnoškolcu“ i pitao ga o tome, a ovaj mu je odgovorio da je sreo mrtvu dušu i da je samo još jednu molitvu izmolio, duša bi se vinula u nebo, ali budući da je opsovao, osudio je dušu da i dalje luta svijetom.⁹³ Druga slična predaja govori o čovjeku koji je s kolima išao pored groblja; kola su sve teže i teže išla, a on se sjetio da se sigurno radi o dušama jer su ljudi pričali o tome kako mrtve duše opsjedaju ljude; započeo je s molitvom, ali konji su još teže vukli kola pa je opsovao; čim je opsovao, čuo je iza sebe glas koji mu je rekao da je samo još jednom izmolio Oče naš, oslobodio bi duše od smrti.⁹⁴

Neodređeni „ljudi u crnom“ (svakako duhovi) javljaju se u dvije predaje – u jednoj se nenadano na kolima pojave ljudi u crnim „odorama“, s kapuljačama; ništa nisu govorili, samo su sjedili, a krave nisu više mogle vući; što je kočijaš više molio, to je više tih prilika došlo na kola, zatim je počeo psovati i sve su nestale.⁹⁵

Jedna je žena pješačila po noći od Svete Marije do Donjeg Vidovca; dostigla ju je kočija s bijelim konjima, a u njoj dva muškarca u crnim odijelima i šeširima; ponudili su da je povezu jer idu prema Donjoj Dubravi; kad je žena sišla u Donjem Vidovcu, zahvalila im je s „Bog vam plati!“, na što joj se jedan od muškaraca zahvali i objasni da oni putuju po svijetu, a nitko im nikad nije rekao „Bog vam plati!“ i da ih je time žena spasila. Čim se žena okrenula, kočija je nestala bez traga.⁹⁶

U Ivanovcu neki su ljudi na Dušni dan išli na groblje i te su tamo ugledali neke druge ljude, ali što su im se više približavali, ovi su se sami od sebe sve više udaljavali; kad su stigli do kraja groblja, tajanstveni su ljudi nestali.⁹⁷

U Macincu postoji vjerovanje da ako žena umre mlada i ostavi malo djeteta iza sebe, ona noću dolazi njegovati dijete; ako pak dijete umre malo, majka treba izbjegavati jesti grožđe jer tada dijete na drugom svijetu plače.⁹⁸

Spomenut ćemo još predaju od dravskim svatovima koju smo dobili iz Legrada: tijekom velike zime Drava se zaledila pa su svatovi krenuli na vjenčanje na saonicama koje su vukli konji na drugu obalu, gdje se nalazila crkva; kad su došli do sredine rijeke, led je puknuo te su se pjesma i smijeh pretvorili u krikove; od tada se na dan vjenčanja iz dubine rijeke Drave uvijek čuje njištanje konja i pjev vesele povorke dravskih svatova.⁹⁹

⁹¹ TOPOLNJAK, Katarina; KOLARIĆ, Elizabeta; MIKULAN, Katica; MALAŠIĆ, Marija (kazivačice)

⁹² GROŠANIĆ, Katarina; PANIĆ, Ana (kazivačice)

⁹³ KOZJAK, Marija (kazivačica)

⁹⁴ KOLAČKO, Ana (kazivačica)

⁹⁵ PANIĆ, Ana (kazivačica)

⁹⁶ GROŠANIĆ, Katarina (kazivačica)

⁹⁷ HORVAT, Slaveica (kazivačica)

⁹⁸ PUKLAVEC, Nada; NOVAK, Anđela (kazivačice)

⁹⁹ SRČEK, Ivan (kazivač)

Mrtvac

U dvije predaje javljaju se mrtvac koji, za razliku od duhova i mrtvih duša, imaju čvrstinu i mogu stupiti u direktnu interakciju s ljudima. U prvoj je priči djevojka Mara s križa ukrala grofovski šešir, pa je svaku večer čula povike da neka vrati šešir; mislila je da je zadirkuju prijateljice, ali kad je utvrdila da to nije istina, odlučila je vratiti šešir na groblje, no tamo ju je grof zgrabio i povukao u grob. U drugoj priči neki je momak umro u vojsci, a čekala ga je njegova djevojka koja je bila jako zaljubljena u njega; iznenada se pojavio i pozvao je da ide s njim, a ona je, iako je znala da je mrtav, pristala; ipak, slijedeći savjete starijih žena obukla je više slojeva odjeće pa kad ju je mrtvac htio odvesti u grob, grabio je gornje dijelove odjeće i nije uspio u svom naumu.¹⁰⁰

Jedinstvene „istinite“ predaje

Prikupili smo određeni broj „istinitih“ priča s likovima (bićima ili pojavama) koje se javljaju samo jednom te smo ih uvrstili u posebnu kategoriju; neke od njih možda bismo mogli uvrstiti i u neku drugu kategoriju, no ovdje nam je glavna razlikovna značajka njihova jedinstvenost i „istinitost“.

Dvije su djevojke na prvi petak mjeseca rujna išle kući u Mihovljan. Ugledale su veliku vatru oko crnog velikog spomenika, a u vatri su ugledale ljude. Prestrašile su se, ali su sutradan ipak pošle vidjeti to mjesto, no na njemu nije bilo nikakvih tragova plamena. Jedna im je stara baka objasnila da se radi o ljudima koji su u „prve kvaterne petke“ jeli meso, odnosno nisu postili, te ih je Bog kaznio tako da zauvijek hodaju po vatri.¹⁰¹

U Donjoj Dubravi, ljudima se često događalo nešto neobjašnjivo na putu od konjare. Prema jednom kazivanju, po noći se mogla vidjeti vatrena kočija,¹⁰² a prema drugom konji su se ponekad panično bojali, a da se ništa nije vidjelo i odbijali su ići u mjesto pa su se ljudi morali vratiti bez njih.¹⁰³ Jednom je jedan mladić išao po konje i kad je prešao *mostečka pijajškoga*, čuo je da netko ide za njim. Okrenuo se i ugledao čovjeka koji je ostao stajati na mostu. Kad je pokušao konje prevesti preko, oni su se stali propinjati i njištati pa se kući vratio okolnim putem, kroz šikaru, bez konja.¹⁰⁴

U Peklenici se priča da su Međimurjem hodali vidoviti prosjaci koji su se usrdno molili Bogu te bi im on poslao vizije pomoću kojih su upozoravali ljude na nesreću koja bi ih mogla snaći.¹⁰⁵

Otac i sin iz Vularije bili su lovočuvari i u zimi su nosili hranu da nahrane životinje; sin je odjednom ugledao čovjeka obučenoga u jarko-crveno odijelo i šešir; kad se okrenuo prema ocu da ga zazove, neobična je prilika iščezla, a na snijegu nije bilo nikakvih tragova.¹⁰⁶

¹⁰⁰ KIŠIĆ, Sanja (kazivačica)

¹⁰¹ KOZJAK, Marija (kazivačica)

¹⁰² MIKULAN, Josip (kazivač)

¹⁰³ GROŠANIĆ, Katarina; MIKULAN, Katarina (kazivačice)

¹⁰⁴ GROŠANIĆ, Katarina (kazivačica)

¹⁰⁵ RADIKOVIĆ, Valent (kazivač)

¹⁰⁶ HORVAT, Slavica (kazivačica)

U krčmi u Orehovici grupa muškaraca je kartala; netko je kao izazov otišao na groblje po križ čovjeka koji je netom bio pokopan; s tim su se križem šegačili i plesali, a u trenutku kad su ga odbacili u kut, začuo se snažan prasak, a na stolu na kojem su se kartali pojavio se otisak ruke, kao spaljen plamenom.¹⁰⁷

Jedan je čovjek kad je išao u vojsku pretukao nevinoga slijepca i gurnuo ga u grabu; nakon nekog vremena oženio se i imao dva sina, i obojica su se rodila slijepi; snašla ga je Božja kazna za nedjelo koje je počinio.¹⁰⁸

Neka je žena bila švelja, ali je uvijek previše zaračunavala; duge su se žene na nju naljutile te su je proklele riječima „dao Bog da joj nikad ne bude dovoljno“; od toga se dana švelja uvijek žalila da nema dovoljno novaca.¹⁰⁹

Sve navedene predaje temelje se na iskustvu pripovjedača koji ističu da su se opisani događaji doista dogodili njima ili njihovim bližnjima.

Predaje o magičnim predmetima

Pronašli smo tri predaje o predmetima s magičnim svojstvima: lijes koji lebdi, pil s Isusom i zlatni medaljon.

Jedna je žena u zimi vrlo rano ujutro išla pješke od Vratišinca do Čakovca; odjednom se pred njom pojavio lijes na kojem su bili vijenci; žena se prepala i stala te pustila lijes da prođe; nakon što je prošao lijes, nešto pored nje reklo joj je da je pametno učinila što lijesu nije presjekla put, jer da jest, tada bi nastradala; čim je lijes prešao cestu, nestao je.¹¹⁰

Na ulazu mnogih sela nalazi se „pilek“, odnosno skulptura Isusa razapetoga na križu; njemu su se pripisivale razne moći pa su se tako u jednom selu nakon dugotrajne suše pred „pilekom“ okupili svi stanovnici sela i dogovorili su se da će tako dugo moliti dok im Bog ne pošalje kišu; nakon deset večeri, kiša je počela i padala je punih deset dana.¹¹¹

Prilikom povlačenja njemačke vojske pri kraju 2. svjetskog rata, skupina vojnika stradala je u golemoj eksploziji u blizini Palovca; ljudi su među ostacima pronašli razne opljačkane stvari, a jedna je žena uzela zlatni medaljon, u nadi da će joj poslužiti u teškim vremenima; međutim, svake noći u pola noći vrata njene sobe počela bi se sama od sebe otvarati i zatvarati; zaključila je da je kriv medaljon te ga je bacila u Trnavu i od tada je u kući vladao mir.¹¹²

Predaje o magičnim biljkama

Iako se često spominje da coprnice koriste razno bilje za spravljanje magičnih napitaka, pronašli smo samo jednu predaju o samostalnom utjecaju nepoznate magične biljke na ljude – predaju o tzv. „lokoj travi“.

Prije mnogo godina, jedna je obitelj čekala sina i njegove prijatelje, sve mlade dečke, da se vrate kući. Čekali su ih i čekali, već je otkucalo pola noći, a njih

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ TOPOLNJAK, Katarina; KOLARIĆ, Elizabeta (kazivačice)

¹⁰⁹ BENKO, Jelena (kazivačica)

¹¹⁰ RADIKOVIĆ, Valent (kazivač)

¹¹¹ ČERPINKO, Zorka (kazivačica)

¹¹² Isto.

još nije bilo. Kad su se napokon pojavili bili su prestrašeni. Pričali su da su bili na Krbulji i da su stali na „loku travu“, a to je bila zla i magična biljka koja bi ljudima uvijek pomutila um. Tako ni oni nikako nisu mogli pronaći put i nisu mogli izaći s Krbulje. Na koju god stranu su krenuli, naišli su na ogradu koju nisu mogli preći.¹¹³

Zaključak

a) Podjela fantastičnih predaja na mitske, demonološke i eshatološke neprikladna je za međimursku regiju; posve je moguće da će se kategorizacija predaja razlikovati od regije do regije. Demonološke predaje povezujemo s mračnim silama, no u Međimurju je ponekad teško razlučiti radi li se o inherentnom zlu ili ne (ili vlasti mračnih sila), nadalje, vile i *pozoji* u Međimurju su opasni i zli, dok, recimo *slote* nisu same po sebi ni zle ni opasne, već samo najavljuju smrt, a vodenjaci (raznih naziva) su zli, ali djeluju samostalno (ne predstavljaju nikomu zlu silu); neka su bića neutralna (*tuljci*) i ne saobraćaju s ljudima, a neka imaju vrlo ograničen dodir s ljudima i nisu zla (čovjek od plamena); teško je reći da smrt predstavlja zlu silu ili da se nalazi pod njenim utjecajem; crnoškolci mogu biti negativni (zazivaju vraga) ali i pozitivni (svećenik); vračevi su mahom pozitivni likovi, samo natprirodnih sposobnosti (pa nikako ne mogu spadati u demonološke likove, ali ni u mitske, barem prema ustaljenim značajkama); Vekić vračeve ubraja u demonološke predaje, ali oni u Međimurju nisu oličenje zla niti mu služe, već naprotiv pomažu ljudima, pa tako ni ne mogu biti u toj kategoriji.¹¹⁴

Analizom međimurskih fantastičnih predaja pokazali smo da je uobičajena klasifikacija koju primjenjuju etnolozi neprecizna. Zbog toga smo fantastične predaje razdijelili na sljedeće kategorije:

- mitsko-demonološke predaje – neljudski likovi
- mitsko-demonološke predaje – ljudski likovi
- eshatološke predaje
- jedinstvene „istine“ predaje
- predaje o magičnim predmetima
- predaje o magičnim biljkama

Ni ova kategorizacija nije savršena i bez sumnje će za neku drugu hrvatsku regiju biti nedostatna, ali je dovoljno precizna za međimursku regiju.

b) Uočavamo vrlo velik broj predaja za koje ljudi tvrde da su se dogodile njima ili njihovim bližnjima, a gotovo sve ostale predaje u sebi sadrže naznake da se radi o nečemu što je opće poznato, što se ljudima oduvijek događa, i slično. Ovo je u skladu s predajama u drugim hrvatskim krajevima. Ponekad su kazivači svoje predaje ublažavali smijehom ili šalama i tako stavljali do znanja da oni, zapravo, u to ne vjeruju. Zanimljivo je da se u više navrata specifično imenuje jedna osoba, „Leskovar“, kao vrač koji pomaže ljudima, ali ga se smješta u razna mjesta. Valjalo bi istražiti je li doista postojala osoba pod tim imenom koja je liječila ljude pa je s vremenom stekla status osobe koja posjeduje natprirodne moći.

¹¹³ KLARIĆ, Ivan; MIKULAN, Josip (kazivači)

¹¹⁴ VEKIĆ, 2016.

c) Potvrđuje se mizoginija u pogledu spolne/rodne uvjetovanosti dobra i zla: coprnice su redovito zle (osim u jednom slučaju), smrt se također smatra ženskim likom, u nekoliko slučajeva duhovi u ženskom obliku najavljuju smrt, vile su također zle (osim u jednom slučaju). S druge strane, vračevi (muškarci) u svim slučajevima (osim u jednom) pozitivni su likovi, iako zbog svojih moći donekle zastrašujući.

d) Ponekad dolazi do neobičnog spajanja dobra i zla: u jednoj priči svećenik je crnoškolac, a u drugoj surađuje s vragom, no u oba slučaja radi se o pozitivnom liku. Ne možemo objasniti ovaj pripovjedni postupak.

e) Osim mitsko-demonoloških i eshatoloških „bića“ nalazimo i predaje o predmetima koji posjeduju moć i jednu predaju o magičnoj biljci, što ne spada ni u koju od uobičajenih kategorija te smo njih smjestili u posebne kategorije.

f) Književnu teoriju zanima postoji li utjecaj predaja na suvremenu književnu produkciju. Ukoliko sagledamo čitavu Hrvatsku, književna djela koja uključuju predaje i bića koja se u njima javljaju sve su češća, a počinju se naročito razvijati u posljednjih desetak godina. Morea Baničević objavila je seriju od tri romana za mlade (*Demon u školskoj knjižnici*, 2015., *Dvojnici iz tame*, 2019., *Tragovima Crnog Petra*, 2019.) u kojima rabi niz općehrvatskih motiva predaja. Romani Ane Cerovac regionalno su orijentirani povijesno-fantastični romani utemeljeni na predajama iz Istre (*Krsnik*, 2019., *Krasna zemlja*, 2021.), točnije na predajama o krsnicima, natprirodno moćnim ljudima koji se bore protiv zlih bića. Igor Rendić osim općih hrvatskih motiva koristi i regionalne motive predaja iz Rijeke i okolice (*A Town Called River*, 2021., *Seasons of the River*, 2023., *A River in the Dark*, 2024.). Vesna Kurilić i Antonija Mežnarić uredile su zbirku pod naslovom *Slavic Supernatural: An Anthology of Slavic-Inspired Speculative Fiction* (2023.) s jedanaest priča o staroslavenskim božanstvima i inim natprirodnim bićima. Na međimurskim predajama, o kojima govorimo u ovom članku, utemeljeni su samo romani za djecu i mlade Krunoslava Mikulana, naročito na predajama o pozaju, pesjaneku i vilama (*Zmaj ispod Staroga grada*, 2019., *Škola u opasnosti*, 2021., *Noć crnoga Sunca*, 2023., serija romana o pekinezeru Princu, 2022., 2024.).

Neki autori navode da su predajama i mitologijom bili tek inspirirani te ih ovdje ne navodimo jer je gotovo nemoguće utvrditi motivske poveznice.

Budući da mnoge predaje nisu zapisane, ili pak se značajno razlikuju ovisno o kraju, a ni staroslavenska mitologija nije ujednačena ni čvrsto formirana, autori prilično slobodno koriste i interpretiraju motive fantastičnih predaja, tako da jedno te isto biće u dvoje ili više autora može imati posve različite značajke. Ipak, razvidno je da svi romani u svom temelju iskazuju tradicionalnu dihotomiju između dobra i zla, bave se s pitanjima moralnosti i stavljaju snažan naglasak na osobni razvoj glavnih likova, naročito u pravcu psihički snažnih osoba koje se stavljaju u službu opće dobrobiti zajednice, pri čemu se ponekad poigravaju s ustaljenim prikazom pojedinih vrsta natprirodnih bića iz predaja.

Rezultati analize međimurskih predaja upućuju nas na potrebu usporedbe međimurskih fantastičnih predaja s onima u okolnim regijama u kojima se govore kajkavski dijalekti, naročito u Varaždinskoj i Koprivničko-križevačkoj županiji, zbog niza sličnih geografskih (rijeka) i životnih okolnosti, a zatim i s predajama na općehrvatskom prostoru. Nadalje, valjalo bi pobliže analizirati književna djela

utemeljena na predajama i utvrditi u kojoj mjeri autori ostaju vjerni izvornim predajama, kakve promjene unose u djela, kao i moguće razloge za takav postupak.

Kazivači i zapisivači predaja

(Ime i prezime kazivača; mjesto stanovanja i/ili podrijetla; ime i prezime zapisivača predaje)

Jelena Benko; Varaždin; Tea Horvatić
Zorka Čerpinko; nepoznato; Tina Čerpinko
Dragutin Feletar; Koprivnica/Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Antonija Džepina; Pribislavec; Lucija Džepina
Katarina Grošanić; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Slavica Horvat; Orehovica; Daniel Ciglarić
Ivan Klarić; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Margareta Klarić; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Anica Kolačko; Žabnik; Ena Anđel
Elizabeta Kolarić; (nepoznato); Mihaela Nemčić i Maja Vidrač
Marija Kozjak; Šenkovec; Dunja Sabol
Maja Lesinger; Prelog
Marija Malašić; Lopatinec/Ivanovec; Magdalena Koren
Drago Mikulan; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Elizabeta Mikulan; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Jacinta Mikulan; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Josip Mikulan; Čakovec/Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Katarina Mikulan; Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Katica Mikulan; Čakovec/Donja Dubrava; Krunoslav Mikulan
Anđela Novak; Macinec; Neda Puklavec
Štefanija Oreški; Macinec; Dunja Oreški
Zlata Oreški; nepoznato; Marina Topolnjak
Ana Panić; Slemenice/Štrukovec; Karla Kosmačin
Nada Puklavec; Macinec; Neda Puklavec
Valent Radiković; Peklenica; Sandra Žnidarić
Ivan Srček; Legrad; Ivana Srček
Anica Strahija; Donji Kraljevec; Helena Strahija
Rozalija Štenglin; Novo Selo na Dravi; Ina Štenglin
Katarina Topolnjak; (nepoznato); Mihaela Nemčić i Maja Vidrač
Nevenka Topolnjak; nepoznato; Marina Topolnjak
Antun Vuk; Prelog; Lucija Vuk
Nepoznata govornica; Sveti Juraj na Bregu; Lea Črnčec

Literatura

BAJUK, Lidija: *Matapur: hrvatska prirodna i kulturna baština Međimurja*, Udruga Matapur, Lopatinec, 2012.
BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Mladost, Zagreb, 1975.

- DRAGIĆ, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2007.
- Emedjimurje.net.hr: Zna li tajna Murskog Središća? Crne spodobe izlaze iz utrobe zemlje. <https://emedjimurje.net.hr/vijesti/drustvo/4067740/zna-li-tajnu-murskog-sredisca-crne-spodobe-izlaze-iz-utrobe-zemlje/>
- KATIČIĆ, Radoslav: *Vilinska vrata*, Ibis grafika i Matica hrvatska, Zagreb, 2014.
- KLIČEK, Dragutin: Međimurski misterij: kako prepoznati vješticu? *Međimurje*, 2021. <https://emedjimurje.net.hr/vijesti/drustvo/4050516/sveti-martin-na-muri-medjimurski-misterij-kako-prepoznati-vjesticu/>
- KOVAČ, Janja: Kolumna Ve – iz pera znatiželjnih umova: Murske dekle i magla? *Regionalni tjednik*, 17. 9. 2020. <https://regionalni.com/kolumna-ve-iz-pera-znazeljnih-umova-murske-dekle-i-magla/>
- NOVAK, Marija: *Priče iz življeja međimorskoga čoveka*, vlastita naklada, Čakovec-Turčišće, 2018.
- PREDOJEVIĆ, Željko: *Usmene priče Hrvata iz južne Baranje*, Ogranak Matice hrvatske u Belom Manastiru, Beli Manastir, 2018.
- PURIĆ HRANJEC, Marija: *Međimurje. Turistički vodič Međimurske županije*, Međimurska županija i Turistička zajednica Međimurske županije, Čakovec, 2016.
- ŠIRIĆ, Josipa: Motivski svijet demonoloških predaja u suvremenoj etnografiji posuškoga kraja, *Croatia et Slavica Iadertina*, 2014/X/II.
- VALJAVEC, Matija–Kračmanov: *Narodne pripovjedke (u i oko Varaždina)*, Tiskara Josip pl. Platzer, Varaždin, 1858.
- VEKIĆ, Denis: *Poetika mitskih i demonoloških predaja donjoneeretvanskoga kraja* (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2016.

Abstract

MOTIFS OF MYTHICAL-DEMONOLOGICAL AND ESCHATOLOGICAL LEGENDS FROM THE MEĐIMURJE REGION

This paper analyzes eighty collected mythical-demonological and eschatological legends (audio recordings) from native speakers of the Međimurje region, focusing on the motifs that appear in them. The usual classification of legends based on fantastic motifs is insufficient for this area, as there are clear differences compared to other Croatian regions, both in terms of motifs and the characteristics exhibited by certain supernatural beings. In Međimurje, the most significant motifs include non-human creatures such as the pozoj (dragon), fairies, several variants of water spirits (vodenjak), darkness (mrak), pesjanek (a dog-like creature), and slota (a foreboding spirit). Among human beings, the most common are witches and sorcerers. In eschatological legends, we find svečari (dead souls in the form of light), ghosts, and reanimated corpses. An additional category could be formed by legends about magical plants and objects. The influences and use of the analyzed motifs in the literary works in Croatia are presented at the end.

Tomić, Draženko

**LIBERALIZAM I LIBERALNA FILOZOFIJA PREMA
IZVJEŠĆIMA ČASOPISA „KRŠĆANSKA OBITELJ“**

Liberalizam (lat. liberalis = slobodouman...) jest, kako piše Filipović „... politička i općekulturna doktrina i pokret mlade građanske klase, nastao u borbi protiv ograničenja (prvenstveno ekonomsko-trgovačkih, a zatim i religiozno-moralnih) feudalnog društvenog uređenja. (...) Prosvjetiteljstvo, racionalizam, i individualizam mislilaca 17. i 18. st. (osobito Spinoze, Grotiusa, Montesquieua i francuskih enciklopedista) idejna su i filozofska osnova kasnijih liberalnih stremljenja koja su se očitovala u različitim revolucionarnim pokretima. (...) Kao politička doktrina i praksa historijski je liberalizam vezan i ograničen jednom fazom u razvitku buržoaskog društva, u kojoj je jedno vrijeme predstavljao progresivni duhovni borbeni pokret, a kasnije poprimio (u obliku pojedinih liberalnih partija) i konzervativne karakteristike.“¹ Novija faza liberalizma u 19. i početkom 20. st. naglašava važnost materijalnih preduvjeta kako bi pojedinac djelovao u skladu sa svojom autonomijom (*socijalni liberalizam*).²

„Kršćanska obitelj“ (1900.-1920. – 1938.-1944.) je mostarski mjesečnik. U tijeku izlaza u časopisu je na ukupno 6.751 stranici objavljeno cca 10 tisuća naslova i 576 ilustracija. Građa objavljena u časopisu pretežno se svrstava u dva znanstvena područja: humanističko (¾) i društveno područje (¼).³

U prvom dijelu ovog članka ukazano je na to koje društvene grupacije promoviraju liberalne stavove, kako u svjetovnim tako i u klerikalnim krugovima. U drugom dijelu sugerirano je to kako autori u časopisu „Kršćanska obitelj“ upravo tiskovine smatraju najjačim sredstvom širenja liberalnih ideja te i sami autori zagovaraju sličan način organiziranja i u katoličkim krugovima. U trećem poglavlju nabrojene su incidentne situacije koje su direktno ili indirektno izazvali liberali i drugi zagovornici slobodarskih pogleda na svijet, posebno na sveučilištima i u političkom životu. U predzadnjem dijelu rada predloženo je što to autori u časopisu „Kršćanska obitelj“ preporučuju svojim sljedbenicima obzirom na liberale ideje, u najkraće maknuti se od njih („in fuga salus“). Rad završava zaključkom. Tekst je rezultat istraživanja na projektu *Nove teme u hrvatskoj filozofiji od 1874. do 1945. godine*, IP-2022-10-5438 koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Liberalne stanove zastupaju antikatolički elementi

Početkom 20. st. autori koji spominju liberalne stavove i liberalnu filozofiju u časopisu „Kršćanska obitelj“ većinom ih povezuju s ateistima i s djelovanjem pripadnika tajnog udruženja masona, oznake čijeg su djelovanja mržnja protiv katoličke Crkve i izraziti antiklerikalizam. U jednom napisu iz 1901. godine stoji: „Današnje bozvjerstvo i framazunstvo, koje se svom paklenom mržnjom urotilo

¹ Vladimir FILIPOVIĆ: *Filozofijski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1989. 188.

² Stipe KUTLEŠA: *Filozofski leksikon*, LZMK, Zagreb, 2012. 676.

³ Draženko TOMIĆ: *Kršćanska obitelj*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2001–2002., sv. 1 i 2.

proti vjeri katoličkoj, da ju uništi... (...) Da slobodno zidarstvo opravda pred naobraženim svijetom svoje zvijsko nastojanje, izmišlja sve moguće laži i potvore, a i najnedužnije činjenice izvrće i svijetu ih u krivoj slici prikazuje.“⁴ Na drugom mjestu u sličnom kontekstu piše Nakić: „Zasjede i himbene prievare danomice kidišu na stalnost vjere i na poglaviti temelj ćudoredja“.⁵ Drugdje: „Framazunstvo je svagdje isto, ono svagdje jednako i dosljedno radi proti crkvi Isusovoj i njezinim svetinjama.“⁶ U osvrtu na djelatnost dalmatinskog ogranka talijanskog društva „Dante Alighieri“: „Ovo je društvo posvema u framazunskim t. j. bezvjerskim rukama, a uz glavnu svrhu širenja talijanštine prava je širenje i gojenje bezvjerja u svim školama, koje ono pomaže.“⁷

Liberali su sluge vraga, piše drugdje: „Ali vrag po svojim slugama, koji se zovu liberalci (slobodnjaci) ili se rese drugim kićenim imenima, hoće svuda da potkopaju temelj vjeri da joj zametnu trag u srcu i djelovanju ljudskom.“⁸ U članku stanovitog Pierre nalazi se ista teza: „Početak je njezin [slobodarstva] još u glavi Adamovoj, kada ju je gospodar tmine potakao u njegovu mozgu. Pošto se 'slobodna misao' pokazivala u raznim oblicima kao n. pr. u krivovjerju, u naspanoj filozofiji, kojoj počese davati današnju formu (oblik) vrljudavci Kartezije i Locke. Njima je ona pomagala, da razviju one misli, koje kasnije uništiše modernu filozofiju, zavedavši je od puta istine. Nu, u Kartezija, Locke-a, Bacona, Darwina, Spencera pa Herbarta, Schopenhauera, Hartmana – u opće kod svih novijih filozofa, slobodna je misao sredstvo, kojim su nastojali svoje nauke popularizirati, raširiti, a istom u posljednjim decenijama devetnaestog vjeka poče ona dobivati onaj praktično bezvjerski smjer, koji ju je učinio najvećom neprijateljicom svake pozitivne vjere. Slobodnu misao naime znadoše upotrijebiti slobodni zidari, da im ona bude glavnom polugom u njihovoj borbi proti katolicizmu.“⁹

Pierre u prilog svojoj tvrdnji navodi neke postavke iz društvenih pravila rimskog ogranka udruženja „Slobodne misli“: borba za pobjedu razuma bilo vjerom, prihvaćanje istina koje su dokazive znanošću i razumom, život izvan bilo kakve vjerske zajednice, propagiranje slobodne misli. Autor tvrdi da su članovi ovakvih udruženja najčešće ljudi ekstremnih stavova, ponajviše socijaldemokrati i „naprednjaci“. Tvrdi da je udruženje „Slobodna misao“ u najtješnjoj vezi s „ložom“. Ima svoje filijale, kao „Freie Schule“. „Čitava je djelatnost 'Slobodne misli' naperena proti katolicizmu, a najprije proti Rimu kao srcu kršćanstva. Žele školu bez vjeronauka, žele državu bez vjere, žele svemir bez Boga, žele sve, što se ni s kojom, a kamo li s kršćanskom religijom, [ne] može složiti. A ako kogod ne pristaje uz njih, onda je natražnjak, mračnjak, ultramontanac itd. (upravo kao kod nekog lista, što izlazi u Zagrebu). Katoličkoj misli ne daju, da razmahne krila, a uzprkos tomu uvijek propovijedaju slobodu misli.“¹⁰ „Naši sitni liberalni umovi“, piše Wilson, „ne mogu to [ulogu crkve u društvu] naravno da shvate, pak radi toga svako naglašavanje vjerskih, katoličkih vrednota u političkom životu i u

⁴ ***: *Graja proti redovnicim*, Kršćanska obitelj, 1901/3. 58.

⁵ ***: *Korizmena poslanica biskupa spljetsko-makarskoga*, Kršćanska obitelj, 1905/4. 66.

⁶ ***: *Graja proti križim*, Kršćanska obitelj, 1901/4. 86–87.

⁷ ***: Društvo "Dante Alighieri" i framazumstvo, Kršćanska obitelj, 1902/10. 179.

⁸ ***: *Hrvatska Katolički Narodni Savez*, Kršćanska obitelj, 1919/5–7. 86–87.

⁹ PIERRE: *Slobodna misao*, Kršćanska obitelj, 1907/11. 172. (U nastavku: PIERRE: *Slobodna misao*.)

¹⁰ PIERRE: *Slobodna misao*, 174.

državnom društvu jednostavno proglašuju klerikalizmom i protudržavnom crnom internacionalom...“¹¹ Uredništvo je 1907. god. članak „Duša – Liberalizam“ objavljen u „Hrvatskoj straži“ popratilo riječima „vrlo umno i krasno gradivo“.¹²

Uz liberalne pojedince i skupine u građanskoj državi, spominju se i liberalni pokreti među katoličkim klerom. U Peccijevom (Lav XIII., 1810.-1903.) životopisu uz ostalo nalazi se i tvrdnja da je 1883. god. napisao okružnicu o „sljedbi slobodnih zidara“, a zatim i pismo o „katoličkom liberalizmu“ protiv isusovca o. Curicia i njegovih napisa.¹³ Isti je uputio pismo engleskim biskupima i na „najodlučniji način“ osudio liberalni katolicizam i racionalizam.¹⁴ S druge strane, engleski primas Bourne 1903. tvrdi da engleski katolik može biti „tory“, konzervativac, „whig“, liberalac, radikalac, nacionalist ili laburist ali njegov glas uvijek mora osiguravati postojanje katoličkih konfesionalnih škola i prava katoličke Crkve.¹⁵ „O liberalizmu i liberalnom katolicizmu“ piše i Horman 1903. u prvom broju časopisa „Hrvatska straža“.¹⁶

Liberalni tisak kao glavni promotor liberalnih ideja

Promotor liberalnih stavova je liberalni tisak, temeljna je teza većine napisa u „Kršćanskoj školi“ koji se dotiču te tematike: „Današnji svijet upro iz svih sila da ruši sve, što je vjersko i božje. U tu svrhu rek bi sve mu dobro dolazi: i škola i novinstvo i znanost i umjetnost. (...) Najuspješnije oružje protivnika jest štampa, koja danas stvara javno mnijenje.“¹⁷ I Nakić konstatira kako je upravo tisak najjače sredstvo kojim se služi liberalizam.¹⁸ U osvrtu na praški kongres češkog ogranka „Slobodne misli“ 1907. piše kako sve „socijalno-demokratske, sve narodno socijalne i naprednjačke, sve liberalne novine udariše u slavonspeve slobodi (!) misli i zbušnjase – 3000 ljudi – ponajviše stanovnika Praga, da javno manifestiraju, kako je 'slobodna misao' uhvatila dubok korjen u današnjem naobraženom civilizovanom svijetu“, dok je sam skup imao zadatak pokazati stranom svijetu „kako češki narod ne stežu 'klerikalni' okovi, kako on slobodno (?) misli“.¹⁹ Druga teza koja se provlači kroz časopis „Kršćanska obitelj“ je pristranost liberalnog tiska. Npr. liberalne tiskovine nisu izvijestile 1907. o posjetu Lourdesu španjolskog kralja Alfonza XIII. i kraljice („šuti [o tom] liberalna štampa“)²⁰, niti o ubojstvu dvjestotinjak biskupa, svećenika, sjemeništara i dobročinitelja biskupije u Barceloni u vrijeme revolucionarne vlade: „Kad su ovi nevini ljudi ginuli liberalne su novine šutile, a [sada] kada uhvate po kojeg od tih razbojnika i osude ga kako je zaslužio, sve liberalne novine dignu graju...“²¹

Treća teza obzirom na liberalni tisak jest da je on promotor nemorala:

¹¹ ***: *Wilson o katoličkoj Crkvi*, Kršćanska obitelj, 1919/5–7. 103.

¹² ***: *Hrvatska straža*, Kršćanska obitelj, 1907/12. 192.

¹³ O-. R-: *25 godina rada [Lav XIII.]*, Kršćanska obitelj, 1903/3. 34.

¹⁴ ***: *Život + Lava XIII.*, Kršćanska obitelj, 1903/8. 116–123.

¹⁵ ***: *Politička pravila za katolike*, Kršćanska obitelj, 1907/11. 175.

¹⁶ ***: *Hrvatska straža*, Kršćanska obitelj, 1903/3. 47.

¹⁷ Ser. PER.: *Na obranu vjere*, Kršćanska obitelj, 1903/5. 80.

¹⁸ ***: *Korizmena poslanica biskupa spljetsko-makarskoga*, Kršćanska obitelj, 1905/4. 66.

¹⁹ PIERRE: *Slobodna misao*, Kršćanska obitelj, 1907/11. 172.

²⁰ ***: *Kralj i kraljica u Lourdesu*, Kršćanska obitelj, 1907/9. 143.

²¹ ***: *Žrtve komunističkog terora u Barceloni*, Kršćanska obitelj, 1939/9. 284.

„Ona [pokvarena štampa] ide za tim, da sruši svetu vjeru, a onda da ljudsko društvo potisne u glib najgore pokvarenosti. I kod nas na žalost vidi se, veli biskup, – a kamo sreće, da bi bio malen broj takovih – neka vrsta knjiga materijalističnih i ateističnih, koje ne će da poznaju ni boga ni Krista njegovu, niti išta, što je nad osjetilima ili vrhunaravno. Koje onda čudo, ako je čitanje ma bilo koje izopačene štampe bezuvjetno zabranjeno svakom kršćaninu. Zabranjuje takovu štampu čitati naravski i crkveni zakon. Ali nije dosta samo odbiti zločestu štampu, protureligiozne i ogavne listove, te im pripomoć zaniekati.“²²

Nakić se zalaže za to da se tiska, raspačava i čita poćudni tisak, što i uredništvo „Kršćanske obitelji“ toplo preporuča svojim čitateljima.²³ U članku koji je prenijet iz „Serafskog perivoja“ 1903. stoji: „Zato i katolik valja da se u obrani lati istoga oružja, hoće li da uspješno radi. U katoličkome svijetu velikih naroda tako se sbilja i počelo raditi, a izkustvo dokazuje, da takav rad donosi ploda.“ Navodi se kako veliki narodi imaju knjige i knjižnice koje promoviraju kršćanska načela. „Evo kako su toliki katolički narodi uprli, da se opru neprijateljskoj štampi. I mi Hrvati već do sada osjetismo dovoljno napadaja liberalne štampe, a što možemo pokazati, da smo joj suprotstavili?“²⁴ S ciljem objedinjavanja i osnaživanja katoličkog tiska osnovano je kasnije „Pijevo društvo“ o kojem se 1914. piše: „Naše Pijevo društvo, upravo je i osnovano, da od sadanje katoličke štampe materijalno slabe i rascjepkane, učini jaku i moćnu štampu, koja će u svakom pogledu dorasti liberalnoj štampi, koja danomice na stotine vjernika lišava uvjeta prave sreće: vjere njihove. U tu svrhu imadu se držati sastanci, narodne skupštine i proslave za dobru štampu, a imadu se osnivati i mjesni zborovi te svuda sabirati novac za katoličku štampu i t. d.“²⁵

Nastojanje za uklanjanjem katoličkih simbola iz javnog života

Navodno djelovanje „liberala i framazona“ preko francuske vlade u manjoj ili većoj mjeri predmet je pisanja mnogih katoličkih tiskovina s početka 20. stoljeća, pa tako i „Kršćanske obitelji“. „Francuzka framazunska vlada natjerana od loža“²⁶ donijela je niz zakona koji su se ticali redovničkih odgojnih zavoda, posebno udruženja „Školska braća“ koji su u svojim školama imali više desetaka tisuća učenika, o čemu piše „Kršćanska obitelj“: „Svakim danom tako zvani liberali u Franceskoj spremaju po koji novi udar katoličkoj crkvi i njezinim sljedbenicim. (...) Naredbe proti katoličkim kongregacijama uzvitalale su silnu prašinu u Franceskoj, te i mnogi liberali viču proti tim odredbama, jer da su u protuslovlju sa duhom vremena ovog vieka. Ove su naredbe izazvale silan odpor medju pukom, te je u više mjesta palo i mrtvih u obrani čč. sestara, a republikanci i socijalisti izazivaju protudemonstracije.“²⁷ Izvještaj o prosvjedima u Parizu 1902. prenijet je i u „Kršćanskoj obitelji“: „Na 27. pr. mj. [rujna] skupilo se do 1600 ljudi na trgu Concordia u Parizu, da u ime vjere prosvjeduju proti

²² ***: *Korizmena poslanica biskupa spljetsko-makarskoga*, Kršćanska obitelj, 1905/4. 66.

²³ ***: *Korizmena poslanica biskupa spljetsko-makarskoga*, Kršćanska obitelj, 1905/4. 66.

²⁴ Ser. PER.: *Na obranu vjere*, Kršćanska obitelj, 1903/5. 80.

²⁵ ***: *Program Pijeva društva*, Kršćanska obitelj, 1914/7. 167.

²⁶ ***: *Graja proti redovnicim*, Kršćanska obitelj, 1901/3. 58.

²⁷ ***: *Progon katoličkih kongregacija u Franceskoj*, Kršćanska obitelj, 1902/9. 167.

drakonskim odredbama ministra Combesa, ali to nису mogli trpiti socijalisti, te su navalili na mirne gradjane, te ih mnoge ranili i usmrtili, pa i same gospodje pale su pod nožem njihove protuvjerske mržnje. Zaludu prosvjedi, zaludu molbe, jer ministarstvo ne odustaje od svoje naredbe, te je danas do 60.000 katoličke siromašne djece bez škole i prehrane.“²⁸ Francuski biskupi u svom dopisu 1902. zagovaraju redovnike u francuskoj i pišu o liberalnoj francuskoj vladi.²⁹ Nasuprot stanju u Francuskoj uvršćuju se u izvješća „Kršćanske obitelji“ utješni primjeri s drugih strana svijeta: „Dok u Francezkoj liberalna vlada gazi svake kršćanske osjećaje i proganja samog Boga iz katoličke Francezke, tješi nas primjer, kog su učinile sjedinjene države u Americi za štovanje Boga.“³⁰

Uredništvo „Kršćanske obitelji“ prenijelo je vijest o nekim uklanjanjima kršćanskih simbola iz javnog života. Istom nakon što je na budimpeštanskom sveučilištu profesorski zbor izglasao uklanjanje križeva iz sveučilišnih učionica, prosvjedovali su katolički sveučilištarci. Protiv ovih su prosvjedovali „liberalci“. Dne. 20. 3. 1901. na sveučilištu je između tih grupacija izbila tuča. Međusobno su se potukle i studentice.³¹ U časopisu se tvrdi da su „čehoslovački liberalni vlastodršci izbacili križeve iz škola protiv volje naroda“, a kad su Slovaci dobili svoju samostalnost u škole su opet postavili križeve jer „Slovaci hoće, da im se omladina odgaja u djedovskoj vjeri katoličkoj“.³² Već spomenuti praški kongres češkog ogranka „Slobodne misli“ okončan je linčovanjem nekih katolika, tako da se i policija morala umiješati.³³ Kad je bečki gradonačelnik Karl Lueger (1844.-1910.) ustvrdio kako su na austrijskim sveučilištima katolički studenti progonjeni i kako na profesorske pozicije većinom dolaze Židovi, prosvjedovali su liberalni krugovi te ponaosob praški profesor Tomáš Masaryk (1850.-1937.) koji je dokazivao kako je katolička vjera protivnica moderne znanosti. Uključio se i ljubljanski profesor Janez Krek (1865.-1917.).³⁴

U skupštini grada Rima, tijekom rasprave o mogućnosti ukidanja vjeronauka u osnovnim školama 1901., katolički zastupnici su u znak prosvjeda napustili vijećnicu. Liberali i antiklerikalci su taj čin iskoristili kao povod za demonstracije: „Nemoguće vam je opisati sve one brutalne izraze, kojima se je biesna i neuka rulja nabacivala na svetu stolicu i Petrova nasljednika, kao i sve one sramote, što su morali doživjeti čestiti zastupnici. Glasovitomu kršćanskomu arkeologu prof. Marucchi-u pljuvali su u lice, a ravnatelja Banca di Roma, Ruggeri-a, nemilice su izbatinjali. Nu, ipak najkarakterističnije je to, da je redarstvo i oružništvo mirne duše gledalo, kako tuku katolike i ruglu ih izvrgavaju. Nema po tom sumnje, da je ciela stvar učinjena inicijativom talijanske vlade.“³⁵ Talijanske škole koje vode redovnici također su pod pritiskom: „Gotovo sve ženske škole drže u Italiji čč. sestre, ali to nije po čefu nekoj liberalnoj gospodi, te digoše hajku [1903.] na samostanske škole, klevećuć da su samostanske škole leglo nemorala i da se u njima ništa ne uči. Osobito je to pisala

²⁸ Isto.

²⁹ ***: *Pismo francezkih biskupa*, Kršćanska obitelj, 1902/10. 182.

³⁰ ***: *Blagdan u slavu Bogu*, Kršćanska obitelj, 1903/12. 191.

³¹ ***: *Graja proti križim*, Kršćanska obitelj, 1901/4. 86–87.

³² ***: *Opet križevi u školi*, Kršćanska obitelj, 1939/5. 156.

³³ PIERRE: *Slobodna misao*, 172.

³⁴ ***: *Sloboda znanosti*, Kršćanska obitelj, 1908/1. 13–14.

³⁵ ***: *Napadaji na katolike u Rimu*, Kršćanska obitelj, 1901/4. 87.

i huškala 'Gazzetta del Popolo', koja izlazi u Torinu. " Nakon nadzora i zaključka da su škole u redu, nastavlja se: „Koliko čuška šarlatanima oko 'Gazzette', a možda bi osviestila i kod nas neke zanešenjake, koji iz tobožnjeg principa tog slobodoumlja viču i kleveću na samostanske škole!“³⁶

U Španjolskoj je nekom zgodom 1901. isusovac Montana, odgojitelj španjolskog kralja Alfonsa XIII. (1886.-1941.), izjavio da je ondašnji liberalizam grijeh. „To je bilo dosta, da framazunstvo digne kuku i motiku proti redovniku, koji je samo svoju svetu dužnost vršio, a jedan liberalni ministar javno je u saboru nazvao o. Montanu mahnitim! Montana bude skinut sa svoga mjesta, a slobodno zidarstvo diglo po svoj Španjolskoj graju i hajku proti redovnicima, a osobito Isusovcima. U Madridu, kao i drugdje, svjetina bacala se kamenjem na samostane i na redovnike te i na samoga papina nuncija u Madridu.“³⁷

U Belgiji, prigodom parlamentarnih izbora 1902., bili su nemiri, koje su prema pisanju „Kršćanske obitelji“, izazvali socijalisti s kojima su „ruku pod ruku“ nastupali i liberali: „I one krvave izgrede, po ulici izazvali su vodje socialista, jer su nahuškali pustu svjetinu proti katolicima, te je mnogo nevine krvi proteklo radi njih... (...) mitili [su] puk svim i svačim, huškali ga na demonstracije i klevetali vladu, da ne će da radnicima ide na ruku.“³⁸

U bavorskoj skupštini iznijeta je 1903. optužba protiv bolničkih sestra milosrdnica koje navodno ne pozivaju protestantskog svećenika protestantskim bolesnicima. U tijeku istrage utvrđeno da se radi o objedi, što je i predloženo „liberalnomu protestantu dru Deinhardu“.³⁹ Narodno-liberalna stranka u njemačkom saveznom vijeću 1904. bila je protiv tog da se u Njemačkoj može obnoviti rad isusovaca.⁴⁰

Uoči trodnevnog slovenskog katoličkog sastanka 26. 8. 1906. uočeno je kako: „Razni liberalci i socijaliste kane uzburniti narod, iztrći ga iz vjere i povjesti u bezvjerje, ali nema govora o tome. Narod je katolički pretežan, odan vjeri, štuje i poštiva svoje rodoljubno i valjano svećenstvo, pa je svaki pokušaj gospode bezvjeraca uzaludan.“⁴¹ Apropos istog, neki autor na drugom mjestu problematizira: „Zavrijeguju li slični učitelji, prenapredni i liberalni, da ih narod poštuje, i da ih uzdržaje otigavajući od svoga grla!“⁴²

U više navrata u „Kršćanskoj obitelji“ popraćeni su rezultati izbora u Belgiji. God. 1902. na izborima su se natjecali socijalisti, liberali i katolici. „Socialisti su upregli sve sile, da pred narodom ocrne rad katoličke vlade u Belgiji, te su upotrebljavali i najogavnija sredstva proti katoličkim zastupnikom. (...) Socialisti su držali kao u ruci, da će srušiti katoličku vladu, i da će oni doći na kormilo... (...) Liberali radili su s njima rukom pod ruku – ali sve zahman, jer su pobijedjeni od katol. zastave.“⁴³ Istom, 1906. na parlamentarnim izborima pobijedile su opet prokatoličke frakcije. Liberali, socijalisti i neopredijeljeni su

³⁶ ***: *Zavodi kod čč. Sestara u Italiji*, Kršćanska obitelj, 1903/10. 160.

³⁷ ***: *Graja proti redovnicima*, Kršćanska obitelj, 1901/3. 58.

³⁸ ***: *Pobjeda katolika*, Kršćanska obitelj, 1902/6. 107.

³⁹ ***: *Častne sestre milosrdnice*, Kršćanska obitelj, 1903/12. 189.

⁴⁰ ***: *Ukinut zakon proti Isusovcima*, Kršćanska obitelj, 1904/65. 65.

⁴¹ ***: *Slovenski katolički sastanak*, Kršćanska obitelj, 1906/143. 143.

⁴² ***: *Koliko je zamašit i potrebit rad na polju pučke prosvjete?*, Kršćanska obitelj, 1914/8. 175.

⁴³ ***: *Pobjeda katolika*, Kršćanska obitelj, 1902/6. 107.

se udružili da im ospore izbornu pobjedu.⁴⁴ O pobjedi na izborima 1912. piše Matišin: „Socijalisti, liberalci i druge protukatoličke stranke, neumorno su radili, da sruše katoličku većinu na vladi. Prošlih dana imali se obaviti izbori. Premda se protivnici međusobno bore, ipak kada se boj bije sa katolicima, oni se svi slože i jurišaju složnim silama proti ovima. Tako je bilo i ovoga puta. Već su pred izbore bili rastrubili po svojim novinama, da je njihova pobjeda sigurna, a katolicima da je odzvonilo za uvijeke. Katolici su radili i šutili, te prema tome mnogi mislili, da će uistinu tako se i dogoditi. Prevarili se: katolici opet pobijedili i to u znatnijem broju nego prije. Do sada su imali 6 glasova većine, a sada ih imaju 16! Poraženi ujedinjeni neprijatelji počeli se iza toga bosti među sobom, svaljujući krivnju jedni na druge, a onda počeli buniti radništvo na otpor i druge kojekakve neupalive izgrede činiti.“⁴⁵ Matišin se obraća na istom mjestu svojim sunarodnjacima: „Dragi hrvatski narode, ugledaj se u onaj belgijski. Ako ti je stalo do sreće i napredka tvoje domaje, a to bez dvojbe jest, onda se ugledaj u Belgijance. Složi se, ne galami, baci na stranu kojekakvu pogubnu politiku, prihvati za prosvjetu i gospodarstveni napredak. (...) Pod živu glavu, ne daj svoga glasa za onoga, koji vrijegja katoličke svetinje i koji ti svojim kućnim i javnim življenjem ne jamči da je pravi katolik.“⁴⁶

U Beču je oporbena stranka 1901. „izmakla bečku obćinu iz ruku lažiliberala i Židova“, pa je upriličena procesija ulicama Beča: „Ovo se prije deset godina ne bi dalo ni zamisliti u Beču.“⁴⁷ U Rimu na općinskim izborima 1902. „prošli su“ svi katolički kandidati, njih 17: „Bilo je izabrano još 25 liberalaca i 1 kandidat tako zvanih pučkih stranaka.“⁴⁸ U Bavarskoj na parlamentarnim izborima 1905. je „...zadan težki udarac t. zv. liberalizmu“ pobjedom konzervativne stranke. Navodeći podatke o broju skupštinskih mandata, konstatira se: „To je u istinu krasna pobjeda, koja će Bavarskoj donieti obilnih plodova u svakom pogledu“.⁴⁹

Liberalne ideje su posebno pogubne za djecu i mlade

Nužno je čuvati djecu i mlade od ljudi i tiskovina „zaraženih“ liberalizmom, a za one koji su u postali njihove žrtve piše se ovako: „Takova unesrećena djeca, izložena mrežama i varkama lukavih mudrijaša, mogućnika, okrutnih vukova i ovijanih lisica, današnjih liberalaca i prepredenih nazovi naprednjaka, socijaldemokrata, upropašćena duhovno i tjelesno, bit će na zazor osobni i prijekor čitavoga plemena.“⁵⁰ Rečeno podupire svjedočanstvo nekog starca koji je kao mladić zašao u „zločesto društvo“ i „zapadao u ponor bezvjerstva“. Postao je „voltarijanac, materijalista, liberalac, ama sve što god ne treba“ tako da ga je „sotona svega obuzeo i na svoju stranu preokrenuo“. Zazirao je od crkve: „mene kao 'prosvjetljena' liberalca stid [je] bilo pokazati se među onom mračnjačkom

⁴⁴ ***: *Pobjeda katoličke stranke*. Kršćanska obitelj, 1906/7. 111–112.

⁴⁵ Ilija MATIŠIN: *Belgija neka nas uči!*, Kršćanska obitelj, 1912/7. 150.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ ***: *Katolički život*, Kršćanska obitelj, 1901/5. 108.

⁴⁸ ***: *Općinski izbori u Rimu*, Kršćanska obitelj, 1902/7. 132.

⁴⁹ ***: *Pobjeda katolika*, Kršćanska obitelj, 1905/9. 146.

⁵⁰ ***: *Koliko je zamašit i potrebit rad na polju pučke prosvjete?*, Kršćanska obitelj, 1914/8. 174.

ruľjom. Uh, to nije mogao podnieti moj liberalni i moderno dotjerani ponos“. ⁵¹ Imajući pred očima navedeno, piše Jeričević na drugom mjestu, „svaka majka mora paziti i na najmanje djetešće, s kojim se njezin sin druži, jer je sve pokvareno“ i to zato što „u današnjim kobnim vremenima“ ide se za tim da se „u mladosti svaki ideal dobra i poštenja ubije“. ⁵²

Mladima se u jednom prilogu sugerira da se u raspravi s liberalima mogu poslužiti i ovom misaonom konstrukcijom: „Vaše misli, što ih propovijedate tamo od god. 1789. ako su u čemu dobre i valjane, onda su mnogo starije, jer je baš Crkva donijela slobodu svijetu. Crkva ne uči ropstvo, nego propovijeda slobodu; svaki dobar katolik prijatelj je slobodi, ali se zato ipak ne zove liberalan, jer bi to danas bila uvreda Crkvi, kao da ona do danas nije poznavala slobode. (...) Priznaj im, da su [misli] nove, pa ako uzbudeš znao pritisnuti svoga neprijatelja tvrdim i jasnim dokazima, dovest ćeš ga po susljednosti događaja do prevrata, od prevrata na socijalizam, t. j. do porušenja svega: društva, obitelji, vlasništva.“ ⁵³ Osim mladih, ugrožena je i obitelj. Gruber piše: „Bezvjerski ili moderni liberalizam izjeo nam je i sve to većma izjeda obitelj (...) pa ako u istinu hoćemo, da nam hrvatska obitelj u svojoj srčici opet ozdravi, nema druge, sa zlosrećnim modernizmom napolje, a prigriliti treba iznova pravo zdravi i životni duh katoličkoga kršćanstva, u kojem nam svako dobro leži.“ ⁵⁴

Hrvatski katolički pokret je nastao kao reakcija na „navalu bezbožnog liberalizma importiranog krivim naprednjačkim idejama“ tvrdi u svom predavanju Mihovil Vlašić. ⁵⁵ To se može donekle razaznati i u pozivu na osnivanje Hrvatskog katoličkog narodnog saveza: „Nama je sveta dužnost, da junački stupimo u borbu proti, paklenim službenicima. Svim sredstvima valja im zapriječiti njihov otrovni i smrtonosni rad. Naše vjersko uvjerenje treba da odsijeva u svakom našem privatnom i javnom radu. To ćemo lakše postići, ako društveno uređeni istupamo.“ ⁵⁶ Slično i Nakić u zaključku korizmene poslanice: „Vi pak svi, predragi sinci naši, uzplamtite svetim žarom, uvrstajte se u svete redove, na obranu naše svete vjere i naše svete majke crkve, da u ovom ratu proti poslovačima i sljedbenicima 'liberalizma', proti zločestoj štampi, uzmognemo sačuvati netaknutu najdragocjeniju baštinu, koju smo primili od naših otaca, naime vjeru, čudorednost i pobožnost.“ ⁵⁷

Zaključak

Iako je svjetonazorska usmjerenost časopisa „Kršćanska obitelj“ oprečna liberalnom svjetonazoru, imajući u vidu opseg časopisa „Kršćanska obitelj“, na osnovu ovdje izloženog može se konstatirati kako se pojam „liberal“ sa svojim izvedenicama rijetko spominje. Tom u prilog ide i relativno skroman popis napisa u kojima se spominje sam pojam „liberal“. Kad se spominje, taj pojam nerijetko dolazi zajedno s pojmovima „socijalist“ i „socijaldemokrat“, pa i

⁵¹ PLACID: *Stara Obiteljska [!] klupa*, Kršćanska obitelj, 1905/12. 180.

⁵² JERIČEVIĆ: *Djeca*, Kršćanska obitelj, 1908/11. 63.

⁵³ Ivša MIJO: *Prijateljska pisma hrvatskom mladiću*, Kršćanska obitelj, 1903/3. 52.

⁵⁴ Cvjetko GRUBER: *Prva osnova povjesti čovječtva i naše doba*, Kršćanska obitelj, 1914/2. 34.

⁵⁵ Ž. C.: *Svečana proslava Gjačkog dana u Mostaru*, Kršćanska obitelj, 1939/1. 21–22.

⁵⁶ ***: *Katolički Narodni Savez*, Kršćanska obitelj, 1919/5–7. 86–87.

⁵⁷ ***: *Korizmena poslanica biskupa spljetsko-makarskoga*, Kršćanska obitelj, 1905/4. 66.

„mason“. Može se steći dojam da su za većinu autora u časopisu navedeni pojmovi sadržajno identični. Razlika se pojavljuje onda kad se priopćuju izborni rezultati gdje se razlikuje pripadnost stranci od slobodarske ideologije.

Slika koja o liberalima dominira u časopisu „Kršćanska obitelj“, pa i o socijalistima i drugima, jest ta da se radi o osvjedočenim antiklerikalcima i protivnicima katoličke tradicije koji otvoreno idu za tim da katolike i njihove simbole uklone iz javnog života; anonimni su, organizirani i podmukli, lažu i kleveću, viču i organiziraju demonstracije. Liberali su glasnogovornici masona. Njihovo djelovanje je produženo djelovanje samog vraga. Pojam liberalna filozofija ne spominje se izrijeком. Na jednom mjestu, u jednom preuzetom članku autora Pierre, aludira se na „slobodnjačku filozofiju“.

Korisno je ovdje uočiti kako su napisi u kojima se nalaze pojmovi „liberal“, „socijalist“ i drugi svrstani pretežno u rubriku „Vjesnik“. To može značiti samo jedno: napisi su preuzeti iz drugih glasila. U prilog rečenom ide činjenica da niti jedan događaj u kojem se piše o liberalima nije vezan uz Bosnu i Hercegovinu, a tek nekoliko njih nastoji se dovesti u svezu sa stanjem u Hrvatskoj i Dalmaciji i to najviše zahvaljujući uredničkim komentarima pri kraju priloga koji se referiraju na mjesne prilike, npr. Zagreb. Vjerojatno je da su urednici „Kršćanske obitelji“ preuzimali priloge zajedno s tim komentarima iz drugih (hrvatskih) vjerskih tiskovina.

Pretpostavivši da liberalizam i liberalna filozofija početkom 20. stoljeća u Hercegovini nisu nešto od čeg bi trebale izravno strahovati kršćanske obitelji kako zbog prevladavajuće nepismenosti tako i zbog sveopćeg siromaštva i izrazito agrarne strukture stanovništva te imajući u vidu i to da su urednici časopisa „Kršćanska obitelj“ studirali u inozemstvu i tamo se vjerojatno upoznali s liberalizmom, proučavali literaturu i pratili druge časopise koji su se tom tematikom možda više bavili (u tuzemstvu npr. „Hrvatska straža“), može se ustvrditi da su urednici pripuštajući ili preuzimajući napise o liberalima u časopisu „Kršćanska obitelj“ više išli za tim da prate vatikanske pobudnice o liberalizmu i tajnim udruženjima te druge europske vjerske i protuvjerske trendove koncem 19. i početkom 20. st. nego li što su se u vlastitom dvorištu susretali s liberalnim i sličnim izazovima.

Literatura

- Ž. C.: *Svečana proslava Gjačkog dana u Mostaru*, Kršćanska obitelj, 1939/1. 21–22.
 Vladimir FILIPOVIĆ: *Filozofijski rječnik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1989, 188.
 Cvjetko GRUBER: *Prva osnova povjesti čovječtva i naše doba*, Kršćanska obitelj, 1914/2. 33–35.
 JERIČEVIĆ: *Djeca*, Kršćanska obitelj, 1908/11. 62–64.
 Stipe KUTLEŠA: *Filozofski leksikon*, LZMK, Zagreb, 2012.
 Ilija MATIŠIN: *Belgija neka nas uči!*, Kršćanska obitelj, 1912/7. 149–51.
 Ivša MIJOV: *Prijateljska pisma hrvatskom mladiću*, Kršćanska obitelj, 1903/3. 51–53.
 PIERRE: *Slobodna misao*, Kršćanska obitelj, 1907/11. 172–174.
 PLACID: *Stara Obiteljska [!] klupa*, Kršćanska obitelj, 1905/12. 180.
 O-. R-: *25 godina rada [Lav XIII.]*, Kršćanska obitelj, 1903/3. 33–36.
 Ser. PER. [Serafski perivoj]: *Na obranu vjere*, Kršćanska obitelj, 1903/5.

Draženko TOMIĆ: *Kršćanska obitelj*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2001–2002., sv. 1 i 2.

- ***: *Blagdan u slavu Bogu*, Kršćanska obitelj, 1903/12.
- ***: *Častne sestre milosrdnice*, Kršćanska obitelj, 1903./12. 188–189.
- ***: Društvo „Dante Alighieri“ i framazumnstvo, Kršćanska obitelj, 1902./10. 179–180.
- ***: *Graja proti križim*, Kršćanska obitelj, 1901/4. 86–87.
- ***: *Graja proti redovnicim*, Kršćanska obitelj, 1901/3.
- ***: *Hrvatska straža*, Kršćanska obitelj, 1903/3.; 1907/12.
- ***: *Katolički Narodni Savez*, Kršćanska obitelj, 1919/5–7. 86–88.
- ***: *Katolički život*, Kršćanska obitelj, 1901/5.
- ***: *Koliko je zamašit i potrebit rad na polju pučke prosvjete?*, Kršćanska obitelj, 1914/8. 173–175.
- ***: *Korizmena poslanica biskupa spljetsko-makarskoga*, Kršćanska obitelj, 1905/4.
- ***: *Kralj i kraljica u Lourdesu*, Kršćanska obitelj, 1907/9.
- ***: *Napadaji na katolike u Rimu*, Kršćanska obitelj, 1901/4.
- ***: *Obćinski izbori u Rimu*, Kršćanska obitelj, 1902/7.
- ***: *Opet križevi u školi*, Kršćanska obitelj, 1939/5.
- ***: *Pismo francezkih biskupa*, Kršćanska obitelj, 1902/10. 180–182.
- ***: *Pobjeda katoličke stranke*, Kršćanska obitelj, 1906/7. 111–112.
- ***: *Pobjeda katolika*, Kršćanska obitelj, 1902/6. 106–107.
- ***: *Politička pravila za katolike*, Kršćanska obitelj, 1907/11.
- ***: *Progon katoličkih kongregacija u Franceskoj*, Kršćanska obitelj, 1902/9.
- ***: *Program Pijeva društva*, Kršćanska obitelj, 1914/7. 166–167.
- ***: *Sloboda znanosti*, Kršćanska obitelj, 1908/1. 13–14.
- ***: *Slovenski katolički sastanak*, Kršćanska obitelj, 1906/143.
- ***: *Ukinut zakon proti Isusovcim*, Kršćanska obitelj, 1904/65. 65.
- ***: *Wilson o katoličkoj Crkvi*, Kršćanska obitelj, 1919/5–7. 102–103.
- ***: *Zavodi kod čč. Sestara u Italiji*, Kršćanska obitelj, 1903./10. 160.
- ***: *Život +Lava XIII.*, Kršćanska obitelj, 1903/8. 116–123.
- ***: *Žrtve komunističkog terora u Barceloni*, Kršćanska obitelj, 1939/9.

Abstract

LIBERALISM AND LIBERAL PHILOSOPHY, ACCORDING TO THE REPORTS OF THE MAGAZINE „KRŠĆANSKA OBITELJ (CHRISTIAN FAMILY)“

The magazine „Christian Family“ (Mostar, 1900-1920 and 1938-1944) occasionally mentions liberalism and liberal philosophy in addition to other topics it deals with. The frequency of these terms is higher in analyses of some social phenomena and conditions and the news. The authors approach the term liberalism exclusively from their worldview and their (religious) orientation. They often see liberalism as a hallmark of modernity, permeating all layers of society, especially in morality. Some authors identify the terms liberal and modern. Liberalism is usually associated with members of some nations, some (secret) associations, and Christian denominations. The most common objection to liberalism and liberal philosophy is the overemphasis on human autonomy, the emphasis on absolute freedom and the denial of Christian dogmas and morals. The economic consequences of liberalism are also occasionally mentioned. The text results from research on the project *New Themes in Croatian Philosophy from 1874 to 1945*, IP-2022-10-5438, funded by the Croatian Science Foundation.

Jurčević, Zorica

KORELACIJSKO-UMJETNIČKE MOGUĆNOSTI
NAZOROVE PJESME CVRČAK

Uvod

Kako bi se napravio određeni odmak od tradicionalne nastave u kojoj je pažnja dominantno usmjerena na učitelja, razvila se ideja o projektu *Cvrčak* čija je namjera staviti u središte upravo učenika, njegovu individualnost, kreativnost i vlastiti tempo, u skladu s ciljevima suvremene nastave. Prema Šusteku,¹ zadatak je suvremene nastave da učenici razvijaju svoje sposobnosti usvajajući nove spoznaje kritičkim prosuđivanjem, ali i povezivanjem ranije usvojenih znanja s novim spoznajama, zbog čega lakše i brže uče te su usvojena znanja trajnija. Iz takvih se polazišta krenulo u realizaciju navedenoga projekta, gdje je uloga učitelja svedena na davanje smjernica, a učeniku je pretpostavljena uloga aktivnoga istraživača koji istražujući zadanu tematiku kombinira svoje postojeće znanje i sposobnosti te ih upotpunjuje, nadograđuje novim spoznajama. Krenuvši od percepcije obrazovanja kao „jedinoga puta kojim čovjek postaje čovjekom u punom smislu te riječi“,² projektom *Cvrčak* težilo se učenicima stvoriti „obrazovni prostor“ koji bi samostalno ispunjavali vlastitim idejama, vještinama, znanjima i sposobnostima, a unutar kojega bi ostvarili osobni i akademski napredak te bili aktivni istraživači, ne pasivni sudionici. Nadalje, kako ističe i Rašić³, učenje temeljeno na projektu povećava motivaciju učenika, stvara bolje komunikacijske vještine te izvlači učenike izvan njihove uobičajene rutine, stoga se projektnim pristupom Nazorovoj pjesmi pokušala promijeniti upravo rutina nastavnoga procesa stavljanjem učenika u fokus i glavnu ulogu. U svemu se tome slijedilo i načelo interdisciplinarnosti, tj. integracije povezanih sadržaja različitih znanstvenih disciplina, kao i načelo korelacije u povezivanju nastavnih sadržaja različitih predmeta (npr. filmske, likovne, kazališne umjetnosti itd.), ali i sadržaja unutar istoga nastavnoga predmeta. Takvim se pristupom učenicima pokušalo omogućiti smišljeno povezivanje prethodnih znanja s navedenom tematikom te, posljedično, stvaranje cjelovitije slike o Nazorovoj pjesmi i mogućim porukama, problematici, aktualnostima koje donosi. Slijedom navedenoga, projektom *Cvrčak* težilo se, u konačnici, učenicima predati obrazovno „kormilo“ u osmišljavanju sadržaja o ključnim motivima Nazorova ditiramba, u čemu su se, kako će rad demonstrirati, pokazali vrlo uspješnima.

¹ Ivana ŠUSTEK: *Utjecaj projektne nastave na socijalnu kompetenciju učenika*. Doktorski rad. Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera, 2020.

² Ružica JURČEVIĆ: *Suvremeno sveučilište između humanističkih ideala i tržišnih interesa*. Doktorski rad. Zagreb: filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

³ Marija RAŠIĆ: Projektna nastava u suvremenoj školi – stara inovacija, *Časopis za odgojne i obrazovne znanosti Foozrama*, 2022/6. 89–99.

Projekt Cvrčak

Projekt *Cvrčak* provodi se od 2018. godine u prvom razredu gimnazijskoga odjeljenja gdje bi, nakon dvosata interpretacije Nazorove pjesme *Cvrčak*⁴, učenici dobili projektni zadatak prikazati (pojedinačno ili u paru) ključne poruke ili motive navedene pjesme u bilo kojem obliku umjetnosti te o svom radu pripremiti izlaganje u trajanju 3 do 5 minuta. Za izvršavanje navedenoga zadatka učenicima bi bilo dano tri tjedna. Kao glavni ishodi postavili su se razvijanje osobnih potencijala učenika, stvaralačko izražavanje učenika prema vlastitom izrazu potaknuto tekstom, samostalno stvaranje novih sadržaja, proizvodnja od ideje do realizacije, kreativno djelovanje u različitim područjima učenja, samostalno kritičko promišljanje i vrednovanje ideja i sl. Iako glavni cilj jest bio potenciranjem učeničke kreativnosti aktualizirati Nazorova *Cvrčka*, kao jedan od bitnih ciljeva postavljeno je i izlaganje učenika atmosferi javnoga nastupa te konstruktivnih kritika učenika i/ ili profesora koje bi uslijedile nakon toga. Polazeći od Platonove⁵ misli da je smisao obrazovanja u tome da se „odnjeguje cijeli čovjek, da se stvori čovjek koji u sebi nosi sav ljudski svijet“, projektom o Nazorovoj pjesmi *Cvrčak* pokušalo se postići osvješćivanje učeničke svijesti o sebi, ali i o *drugom koji supostoji sa mnom* jer se u Nazorovu *Cvrčku* upravo takav odnos potencira. U antitetičkoj slici cvrčka koji somatizira prirodu i žučnoga čovjeka zamrznutoga mrakom, odvojenoga od praiskonske uloge nositelja „zlatnoga ključa radosti“ može se aktualizirati slika suvremenoga čovjeka koji je obilježen, kako Nazorova pjesma i upućuje, potencijalnim potpunim prekidom komunikacije s prirodom („Zemniče, ja sam himna što bruji za oltarom,/Dok šuti gordi hram“; ili „Bojiš se, zemljo majko, da onim pod prstima/Ne zamre pjev sunčani, žica se ne prekine“⁶).

Nasuprot prikazu čovjeka koji se skriva u mraku „krošnji i rupa“, simptomatično u pjesmi nazvanoga *zemnikom* kao možebitnim ironičkim podsjetnikom njegove odvojenosti od majke Zemlje, stoji prikaz cvrčka koji je oživio upravo zbog sunca. Stoga se priroda u pjesmi prikazuje lokusom buđenja – svojevrsnoga uskrsnuća nakon zimskoga sna, kao i snage, životne energije te vječne mladosti na koju se poziva i čovjek-zemnik („Pa gutaj vatru moju i siši ml'jeko moje,/I bit ćeš sveder mlad“⁷). Nadalje, atribucijom čovjeka kao zemnika također se može sugerirati njegov inferiorni položaj nasuprot božanstvu Zemlje kao njegovu stvoritelju. Takva atribucija može se primijetiti u motivima koji asociraju biblijsko-kršćanski kontekst, npr. oltar i hram, sveta krv, grm što gori, plameni mač⁸ ili u izrazu „Slava zemlji i suncu i talasu“. Slijedom navedenoga, može se reći da se u Nazorovoj pjesmi čovjek poziva na povratak svome praiskonu u obliku metaforičkoga uskrsnuća, tj. izlaska iz mraka u svjetlo („...Izađi! – Što se

⁴ Nazor se kao pjesnik nalazi u kurikulumu Hrvatskoga jezika za 1. razred gimnazije kao obavezni autor te se stoga projekt provodio u prvom razredu gimnazije.

⁵ Prema JURČEVIĆ (ibid.), str. 6.

⁶ Vladimir NAZOR: *Cvrčak*. U: Dragica Dujmović MARKUSI–Sandra ROSSETTI-BAZDAN: *Književni vremeplov 1, čitanka za prvi razred gimnazije*. Zagreb: Profil Klett, str. 120.

⁷ Ibid., str. 121.

⁸ U Knjizi Postanka 3, 24 Bog je postavio kerubine i plameni mač da stražare nad stazom koja vodi k stablu života nakon što je čovjek istjeran iz edenskoga vrta.

kriješ pod krošnjom, u rupama?“⁹), iz stanja sipanja žuči u stanje opijenosti životom. Takvo što jest karakteristično općenito za Nazorovu poeziju u kojoj je čovjek „kompleksno biće; religioznost je dio njegove duše“,¹⁰ na što ukazuje i Nazorov *Cvrčak* u kojemu se čovjek-zemnik poziva na povratak svome 'stvoritelju' („A tebe zemlja rodi (...)“¹¹).

Upravo će ti motivi i pjesničke slike dominirati u učeničkim kreativnim radovima koji će istaknute poruke prezentirati putem različitih oblika umjetnosti i time metaforički nastaviti odigravati ulogu Nazorova cvrčka. Za prezentaciju radova predodređena su dva dvosata (ovisno o broju učenika u razredu) jer je za svaki rad predviđeno vrijeme izlaganja i prezentiranja, a potom komentari ostalih učenika i profesora, moguća pitanja o samom radu, dok bi se formalno vrednovanje provodilo nakon svih prezentacija, s jasnim komentarima profesora o samom radu, izlaganju te ukupnoj prezentaciji. Kategorije koje su se vrednovala bile su sljedeće: Umjetnički rad, Povezanost s Nazorovim tekstom, Organizacija sadržaja i stil izlaganja.

Korelacijom književnosti, jezičnoga izražavanja, različitih oblika umjetnosti te medijske kulture stremilo se ostvariti obuhvatniji razvoj učeničkih kompetencija, počevši od analitičkoga pristupa književnom tekstu, razvijanja ideje, planiranja i rada na projektu umjetničkoga tipa, aktivnoga istraživanja, aktualizacije i (samo)osvješćivanja pa sve do usmenoga izlaganja te prezentacije vlastitoga rada. S obzirom da se, kako navodi Salopek,¹² uz pomoć korelacije stječu nove vještine i navike, ali i promiču odgojne vrijednosti, nastojalo se učenicima omogućiti stvaranje cjelovitije slike o nastavnim sadržajima, vlastitim prethodnim te novim saznanjima, ali i zaokruženije slike o svijetu koji ih okružuje.

Učenički radovi

Od 2018. godine, otkako se u prvom gimnazijskom razredu provodio projekt, učenici su se odlučivali za raznolike umjetničke pristupe prikaza ključnih poruka Nazorove pjesme, a najčešće je to bio format filma, animacije, likovnih radova ili dramsko-scenskoga nastupa. Primjetno je da se većina učenika u svojim radovima usredotočila na prikaz problematike čovjekove otuđenosti od prirode i mogućih posljedica navedenoga, što sugerira određenu razinu učeničke ekološke osviještenosti, ali svakako i samosvijesti. U većini radova fokus nije bio, dakle, na motivu cvrčka, nego upravo na motivu čovjeka te kritičkom stavu prema njegovoj ulozi i odnosu prema prirodi, pri čemu se pokazalo da učenici prepoznaju vlastitu uronjenost u materijalistički svijet koji ih okupira, kao i potrebu za povremenim izlaskom iz njega. Drugim riječima, odnos cvrčka kao reprezentanta prirode i čovjeka kao reprezentanta otuđenosti, kakav se demonstrira u Nazorovu

⁹ Vladimir NAZOR (ibid)

¹⁰ Drago ŠIMUNDŽA: Odrazi vjere i nevjere u hrvatskoj književnosti: Vladimir Nazor – religiozni pjesnik (II). *Crkva u svijetu*, 1983/3.

¹¹ Vladimir NAZOR (ibid)

¹² Anđelka SALOPEK: *Korelacija i integracija u razrednoj nastavi: primjeri dobre prakse*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.

ditirambu, preslikao se u učeničkim radovima u obliku naglašavanja božanstvenosti prirode nasuprot degenerirajućoj suvremenosti. Na primjer, učenici bi često u svojim radovima ilustrirali i isticali ljepotu prirode koju čovjek ne primjećuje, bilo da je riječ o doslovnom prikazu prirode i cvrčka u likovnim radovima, kontrastiranim mračnim prikazima čovjeka ili demonstraciji njegove otuđenosti i egocentričnosti u filmsko-animacijskim, književnim i dramsko-scenskim radovima. Potonje bi se u učeničkim radovima najčešće prikazivalo poentiranjem da čovjek, svojom usredotočenošću na sebe u suvremenom užurbanom, kapitalističkom svijetu, ne samo da nije dio prirode, već je nerijetko i (in)direktno uništava, prilikom čega bi se motiv cvrčka često javljao kao sinegdoha upravo prirode koja „cvrči“ (katkad veselo – katkad bolno), ali čovjek ju ne čuje.

Primjerice, učenički rad u obliku stripa istaknuo je odnos lika žene i cvrčka koji ispred njezine kuće cvrči o problemima planeta Zemlje, ali ona to ne želi čuti, zatvara prozore, potom i vrata, pa strip završava riječima: „Neki ljudi čuju, ali ne žele slušati“. Čovjekova degeneracija prikazana je i metaforički u literarnom radu učenika pomoću doslovne degeneracije samoga književnoga teksta, odnosno priče o prirodi i čovjeku koja je započeta književno-umjetničkim stilom, koji se zatim postupno degradirao do razine slabo povezanih rečenica razgovornoga stila (ciljano koristeći pojmove poput TikTok-a, Instagrama, Facebooka, influencera i sl.). Time se željelo dočarati, kako je istaknuo učenik, odvajanje čovjeka od prirode, ali i od samoga sebe, od vlastite čovječnosti.

S obzirom na navedeno, katkad bi se u učeničkim radovima prezentirala moguća rješenja ili savjeti kako nadvladati, premostiti taj suvremeni jaz između čovjeka i prirode te bi učenici često prikazivali, primjerice, čovjeka kako čisti prirodu ili uživa u prirodi, a isticali bi i kontrast bučnosti urbane sredine nasuprot tišini ili ugodnim zvukovima prirodnoga okružja ili bi pak u svojim radovima izravno ukazivali na trenutne i potencijalne posljedice čovjekova zanemarivanja i uništavanja prirode, sugerirajući potrebu za promjenom. Jedan je učenički rad tehnikom stop-animacije prikazao kretanje cvrčka prema drvetu kao svom okrilju, s fokusom na zvuk kretanja (toptanja) unutar tišine prirode, nakon čega se fokus premjestio na prikaz čovjeka koji ruši drvo, uzrokujući time smrt cvrčka, iskazanu istovremeno i naprasnim prestankom zvuka. Slično navedenom radu, filmski je rad jednoga učenika prikazao usamljenoga pojedinca koji u tišini šeta savskim nasipom u Zagrebu i promatra prirodu dok je u pozadini vidljivo (stvarno) smeće koje su ljudi bezobzirno ostavili, a dio kojega on u jednom trenutku odlučuje staviti u kantu za smeće, pružajući time primjer ostalima. Motiv usamljenoga pojedinca dodatno je objašnjen u usmenom izlaganju kao reprezentant cvrčka u ljudskoj formi čiji je pogled istovremeno usmjeren na ljepotu i destrukciju prirode. Oba izdvojena učenička rada završavaju početnom strofom Nazorove pjesme kao sugestijom onoga što se ne bi smjelo izgubiti – glas prirode. Iz takve perspektive proizašli su katkad i učenički radovi koji ne razdvajaju čovjeka i cvrčka, nego cvrčka prikazuju poput čovjekova učitelja o planetu koji treba gledati drukčijim očima – onim cvrčkovim. Jedan je učenički animacijski rad stoga ilustrirao upravo prijateljski odnos čovjeka i cvrčka koji zajednički promatraju prirodu i njezine ljepote, ukazujući na određene trenutne

probleme za koje bi se trebalo pronaći (bolje) rješenje (npr. zagađivanje, ispušni plinovi, gomilanje smeća, prevelika urbanizacija i sl.) kako bi se priroda očuvala. U skladu s Nazorovim stihom iz pjesme *Sujetlo i sjena* da, usklikno, „Bez neba i zemlje nema nam života!“,¹³ učenici su, kako i jest očekivano, isticali potrebu očuvanja okoliša kao fizičkoga, ali istovremeno duhovno-metafizičkoga prostora u kojemu se odvija (su)postojanje, odnosno u kojemu prebiva sav život.

Učenički su radovi, a zatim i izlaganja, posljedično otvorili mnoga pitanja za daljnju raspravu o navedenoj tematici, posebice o ulozi čovjeka te konkretno njih kao pojedinaca u razrješavanju problematike jaza suvremenosti i prirode. Pokazalo se da su učenici, u velikoj mjeri, svjesni vlastite zaokupljenosti materijalističko-kapitalističkim svijetom koji ih okružuje, ali da se ne osjećaju dovoljno „sposobno“ ili motivirano napraviti veći iskorak izvan toga svijeta. To ukazuje da iako svijest o važnosti prirode postoji, ona je ipak nedovoljno razvijena da bi učenike potaknula ne samo na aktivno djelovanje nego i na opće promišljanje o potonjoj problematici. Upravo su zato projekti poput ovoga pogodni za osnaživanje učeničke ekološke osviještenosti, ali i njihove samosvijesti koja je bitan alat obrazovanja kao procesa „povezivanja Ja sa svijetom“ u slobodnom uzajamnom djelovanju kojim se postiže totalitet, tj. razvoj svih individualnih sposobnosti.¹⁴

Uspješnost projekta

Budući da se projekt provodi od 2018. godine, primjetno je da postoje određeni pomaci u pristupu tematici sa svakom novom generacijom, bilo da je riječ o vrsti umjetnosti koju učenici biraju ili načinima na koje prezentiraju temu i motive Nazorove pjesme. Iako su se svake godine pojavili i površni učenički radovi,¹⁵ ipak su dominirali oni kvalitetno napravljeni, stoga se može zaključiti da učenici ozbiljno pristupaju tematici te samoj projektnoj nastavi. S obzirom da se projektna nastava o Nazorovu *Cvrčku* sastoji od umjetničkoga rada te njegova usmenoga izlaganja, tj. prezentacije, svakako je dosad onaj prezentacijski dio većinom bio kamen spoticanja jer bi izlaganja često bila nesustavno složena ili preštura. Navedeno ukazuje na potrebu za učestalijim izlagačkim nastupima učenika te općenito na potrebu vježbanja kvalitetnoga sastavljanja tekstova znanstvenoga tipa s, konkretno ovdje, učenicima prvoga razreda gimnazije. Svakako je pozitivna strana projekta učenička kreativnost gdje je u prvi plan stavljena njihova individualnost, posebice osobnost koju su mogli utkati u bilo koji dio vlastitoga rada i pristupa Nazorovoj pjesmi. Nadalje, kako ističe i Šimunović¹⁶, unutarpredmetnom i međupredmetnom korelacijom učenička se znanja povezuju u logičku cjelinu, a takvim načinom rada učenici dobivaju zaokruženu sliku svijeta, što je itekako bitno za razumijevanje i snalaženje unutar

¹³ Prema Šimundža (ibid.)

¹⁴ Humboldt, prema Jurčević (ibid.), str. 25.

¹⁵ Primjerice, počeli su se javljati radovi učinjeni pomoću umjetne inteligencije koja se, zasad, pokazala nedovoljno precizna i nemaštovita (npr. na radovima se ponavljaju potpuno isti motivi samo u drukčijem okruženju – isti cvrčak, u istom položaju u šumi, pa na grani pa na livadi i sl.).

¹⁶ Josip ŠIMUNOVIĆ: *Načelo korelacije u nastavi katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi s posebnim naglaskom na međupredmetnu korelaciju*. Obnovljeni život, 2006/3. 329–352.

suvremenoga, modernoga svijeta u kojemu prebivaju. Vrkić Dimić i Vidić¹⁷ navode da se u obilju informacija, posebice sve većeg broja znanstvenih informacija koje treba svladati, učenici više ne snalaze te da znanja koja se stječu nisu trajna, stoga „ne izgrađuju cjelovitu spoznaju stvarnosti i njezinih zakonitosti“. Upravo se u tim okolnostima korelacija čini funkcionalnim načinom strukturiranja znanja u smislenu cjelinu, ali i stjecanja novih znanja i vještina. Zbog svega navedenoga, projekti poput ovoga, ili njemu, slični već su u toj kategoriji uspješni jer u prvi plan stavljaju učenika s ciljem maksimiziranja njihovoga prethodnoga znanja, ali i njegova strukturiranja u povezanu cjelinu.

Zaključak

Projekt *Cvrčak*, kao način produbljenja sadržajne analize, ali i aktualizacije Nazorove istoimene pjesme, pokazao se uspješnim u vidu potenciranja učeničke individualnosti i korelacije s različitim predmetima i oblicima umjetnosti kojima se postigao kreativan pristup navedenoj pjesmi. Iako su se učenici u dosadašnjim radovima ponajviše usredotočili na ekološke poruke očuvanja prirode i ulogu čovjeka, vidljivi su i drukčiji pristupi tematici i problematici, što potvrđuje da je Nazorov tekst plodan izvor aktualizacije, ali i učeničkog samoosvješćivanja o vlastitoj ulozi u odnosu suvremenoga svijeta i prirode.

¹⁷ Jasmina VRKIĆ DIMIĆ–Sandra VIDIĆ: *Korelacija i timski rad u nastavi – holistički pristup učenju i poučavanju*. Acta Iadertina, 2015/2. 97.

Literatura

- Vladimir NAZOR: *Cvrčak*. U: Dragica Dujmović MARKUSI–Sandra ROSSETTI-BAZDAN: *Književni vremeplov 1, čitanka za prvi razred gimnazije*. Zagreb: Profil Klett, 120–121.
- Ružica JURČEVIĆ: *Suvremeno sveučilište između humanističkih ideala i tržišnih interesa*. Doktorski rad. Zagreb: filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.
- Marija RAŠIĆ: *Projektna nastava u suvremenoj školi – stara inovacija*. Časopis za odgojne i obrazovne znanosti Foo2rama, 2022/6. 89–99.
- Anđelka SALOPEK: *Korelacija i integracija u razrednoj nastavi: primjeri dobre prakse*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.
- Drago ŠIMUNDŽA: *Odrazi vjere i nevjere u hrvatskoj književnosti: Vladimir Nazor – religiozni pjesnik (II)*. Crkva u svijetu, 1983/3. 48–61.
- Josip ŠIMUNOVIĆ: *Načelo korelacije u nastavi katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi s posebnim naglaskom na međupredmetnu korelaciju*. Obnovljeni život, 2006/3. 329–352.
- Ivana ŠUSTEK: *Utjecaj projektne nastave na socijalnu kompetenciju učenika*. Doktorski rad. Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayera, 2020.
- Jasmina VRKIĆ DIMIĆ–Sandra VIDIĆ: *Korealcija i timski rad u nastavi – holistički pristup učenju i poučavanju*. Acta Iadertina, 2015/2. 93–114.

Abstract

CORRELATIONAL AND ARTISTIC POSSIBILITIES OF NAZOR'S POEM CVRČAK

The paper will present the possibilities of correlation of Nazor's poem Cvrčak with different forms of art created by students of the first grade of high school involved in a project related to the mentioned topic. It will be shown that the aforementioned Nazor's poem is a very fruitful text for actualizing messages about the relationship between man and nature, but also for developing students' awareness of themselves and their own role within the micro and macrocosmos. Furthermore, given that the goal of the project was to simultaneously express student creativity and strengthen their public performance and presentation skills, conclusions about the success of the set outcomes will also be presented.

Keywords: project, Nazor's Cvrčak, correlation, art, creativity, skills

Tóth Sándor Attila

**A HAZA MINT TOPOSZ BERZSENYI DÁNIEL MAGYAR
ORSZÁG CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN
I. VERS FORRÁSAIRÓL***

Bevezetés

Waldapfel József a *Csillag* 1947/48. számában közzétett Berzsényi-tanulmánya (*Berzsényi útja*), amelyet *A XIX. század költői* című tanulmánygyűjteményben újraközölt, Berzsényi útjának végcélját már a felvilágosodáshoz köti: *Berzsényi útja a felvilágosodásig*.¹ E lassan vészterhessé váló időkben (az '50-es években) egyébként Waldapfel az, aki a *felvilágosodás kora* kategóriáját a magyar marxista irodalomtörténet-írás korában rögzítette *Magyar irodalom a felvilágosodás korában* című monográfiájában, amelyről Margócsy István azt írja, hogy „szakmailag nagyon gyenge, de kultúrpolitikailag igen nagyhatásúra növesztett”.²

* E részlet a vers közel 100 oldalas összefoglalójából, amely a „*Hazám... régi ditső nemzeti díszed áll*”. A romanizáció és a horatianizmus nemzeti útjai Berzsényi Dániel költészetében c. elkészült kéziratunk egyik fejezete.

¹ WALDAPFEL József: *Berzsényi útja* = *Csillag*, 1947/48. 47. és UŐ., *Berzsényi útja a felvilágosodásig* = UŐ.: *A XIX. század költői*, Franklin, Bp., 1949. 39–46. A *Csillag*ban befejezésül közli A *Pesti Magyar Társasághoz* című versét.

² WALDAPFEL József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai, Bp., 1954. Különösen *Az irodalmi mozgalom a XVIII. század végén* c. rész: 11–109.; MARGÓCSY István: *A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)* = Erdélyi Múzeum, 2007/3–4. 4–12., itt: 4. Még így folytatja: „vagyis akkor, amikor az irodalomnak külső, társadalmi meghatározottsága és eszmei funkciója messze fontosabbnak tűnt, mint esztétikai meghatározottsága vagy hagyománykötött működése. A marxista történetiszemlélet pedig a felvilágosodásnak csak mint társadalmi-politikai jelenségnek adta meg karakterisztikumát, mikor a polgárosodásért folytatott feudális- és klerikalizmusellenes harcnak, mintegy felszabadító háborúnak (ha forradalomnak azért nem is mindig) tüntette fel mindazon értékelhetőnek minősített irodalmi mozgásokat, melyek ebben a korban kibontakoztak – függetlenül attól, hogy az ekkori irodalmi mozgások rendkívül nehezen voltak, bármilyen szempontból, egy közös nevező alá vonhatóak (ugyanennek a mozgásnak volt következménye, hogy a marxizmus a romantika irányzatát, egy jól beidegzett régi magyar nép-nemzeti vagy nemzeti klasszicista hagyományra támaszkodván, mint felvilágosodás-ellenest, mindig is elítélte, s csak azokat az alkotókat hagyta kanonizálni, akik, úgy-mond, meghaladták volna a romantikát...); s függetlenül attól is, hogy mindaz, ami a magyar polgárosodásról, feudálisellenességről, stb. akkortájt megfogalmazódott, az újabb társadalomtörténeti kutatások fényében teljes mértékben érvénytelenné vált. E felfogás legmaradandóbb hatásának alighanem azt kell vagy lehet tartanunk, hogy a felvilágosodás kategóriájának még ma is *eo ipso* mindig pozitív tartalmat tulajdonítunk – az a jelző, hogy „felvilágosodott” a marxizmus óta (azaz több mint fél évszázada) elvesztette egyszerűen eszmetörténetileg leíró vagy korszakba soroló jellegét, s tulajdonképpen értékelő és dicsérő funkcióban áll: ami vagy aki felvilágosodottnak nevezhető, bizonyára elsőrendűen pozitív szerepet játszott mind történetileg, mind esztétikailag, a magyar irodalom kibontakozásában; a felvilágosodás elkötelezett hívei alapján véve nehéz, de szép diadalmenetben vonulnak át a magyar irodalom történetén, mintegy megalapozván a következő korszakok még nagyobb és teljesebb kibontakozását, s nehézségeik, problémáik, netán szenvedéstörténetük valamint hatalmas kudarcaik csak annak tudhatók be, hogy a felvilágosodásnak ellenfelei politikailag, hatalmi eszközökkel megakadályozták, ha persze csak ideiglenesen is, a dicső kibontakozás linearitását (csak egy nemrég megjelent nagy előszóból idéznék, ahol mind a diadalmenet, mind pedig a pozitív értelmű harc víziója, mind pedig a máig tartó megszakítatlan fejlődés koncepciója

Margócsy a kanti meghatározást is csodálatosan szép utópikus megfogalmazásként jellemzi, de az *Aufklärung*-ot megrajzoló (Engelst és Lenint is idéző) Waldapfel felvilágosodás-könyve I. fejezetének (*Felvilágosodás és nemzeti irodalom*) megfogalmazásaiban is megjelenik az utópia: „A felvilágosodás nem öncélú esz-kultúra, hozzátartozik annak tudata, hogy az ész világossága meg fogja hozni az emberiség jobb jövőjét, egy emberségesebb, igazságosabb világot. Az az eszmei harc, melyet a kigondolt menny káprázatával a földi poklot állandósító sötétség uralma ellen vívtak, az egyháztól támogatott feudális abszolutizmus megdöntését készíti elő Csokonai verse”.³ A folytatásban citálja a *Konstántzinápoly* (1794) című versnek a szempontjából a (katolikus) vallási fanatizmusra rámutató összefüggést idézetét.⁴ Csokonai Vitéznek a szereteteszményt megfogalmazó sorai a protestáns (evangélikus) pietizmus humanizmus-eszménye felé mutatnak, noha (a kritikai kiadás magyarázatai szerint is) Holbachnak *A természet rendszere* című műve 2. részének (*Az istenségről; létének bizonyítékairól, tulajdonságairól; miképpen befolyásolja az emberi boldogságot*) VIII. és IX. fejezete (*Teológiai fogalmak nem szolgálhatnak az erkölcs alapjául. A teológiai erkölcs és a természetes erkölcs párhuzama. A teológia árt az emberi értelem haladásának*) adta a vers gondolati élményanyagát.⁵ Tudjuk, hogy ez utóbbi fejezetből 1794-ben maga Csokonai Vitéz is fordított, amelynek a *Természeti morál* címet adta.⁶ E fordítás azonban kéziratban maradt.

Az idézett rész az emberiség egymást öleléséről utópikus, mint ahogy illuzórikus és utópisztikus a felvilágosodás jelenléte egyes kritériumainak együttállása is. Gyenis Vilmos Hermányi Dienes Józsefről írott könyvében *A felvilágosodást előkészítő jelenségek ábrázolása* című részében így fogalmaz, felsorolva a felvilágosodás jellegzetességeit: „Ha gondosan számba vennénk e kritériumokat – racionalizálódás, elvilágiasodás, polgárosodás, egyház- és feudalizmus-

látványosan érvényesül: »A, siècle de lumière', a 'fény százada', a felvilágosodás kora egyike az európai műveltség legszebb korszakainak... „...ez az a korszak, amely Bessenyei harcra hívó kürtszavára Csokonai lantjával, Kazinczy, Kármán művészi prózájával modern irodalmunk alapjait rakta le, máig ható, máig érezhető érvénnyel'...» Ld.: Szilágyi Ferenc: *„Az Ész világa mellett...”* Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról. Mundus, 1998.). A hajdani, nagy és valóban csodálatosan szép utópikus kanti meghatározás mintha ma is tökéletesen érvényesnek volna tekintendő (A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kis-korúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbéli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele.' Vö.: Kant: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* – 1784) – természetesen annak a meggyőződésnek magabiztos feltételezésével, mintha mi már kétségtelenül nagykorúak lennénk...”

³ WALDAPFEL, 1954. 12.

⁴ A vers 85–86. és 94–100. sora: „Természet! emeld fel örök Törvényedet, / 'S mindenek hallgatni fogják beszédedet. [...] Emelkedj fel Lelkem! – előre képzelem, / Mint kiált fel szóval egyet az Értelem, / 'S Azonnal a' setét kárpitok ropognak: / 'A szívről az avúlt Kérgék lepattognak; / Tárházát az Áldott emberiség nyitja, / Édes fiainak sebeit gyógyítja; / A' Szeretet lelke a' Földet bé teli, / 'S Az Ember az embert ismét megöleli.” A verset itt a kritikai kiadás alapján közöltük. L. CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 3. (1794–1796)*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1992. 43. L a vershez készült jegyzeteket: uo. 364–386. Itt Csokonai Vitéz Holbach és Helvetius nyomán a vallási fanatizmust bírálja.

⁵ L. HOLBACH: *A természet rendszere. A természeti és erkölcsi világ törvényei*, ford. Bruckner János et al., Akadémiai, Bp., 1978. A két fejezetet l. 409–427.; 428–446. CSOKONAI VITÉZ–SZILÁGYI, 1992. 372–373.

⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd–DEBRECZENI Attila–OROSZ Beáta, Akadémiai, Bp., 2002. 7–16. A jegyzetek: 126–130.

ellenesség, autonóm értelem és materializmus jelenléte, természettudományok előretörése és művelése, a nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja, a barokkból kivezető formai változások stb. –, azt kellene tapasztalnunk, hogy mind ezeknek együttes jelenlétét távolról sem mutathatjuk ki. Még a klasszikus francia felvilágosodás fejlődésében is többféle felvilágosodásról lehet szó [...], s természetes, hogy az alakulás stádiumában hol az egyik, hol a másik tényező lép előre, míg a többi csak fokozatosan zárkózik fel.”⁷ Általánosan elfogadható, hogy az összegzőként felsorolt jellemzők egy része eszmetörténeti jellegű s a felvilágosodás írásbeli munkáinak (filozófiai értekezéseinek, regényeinek, verseinek) ideológiai keret ad, mint a racionalizálódás, elvilágiasodás, polgárosodás, egyház- és feudalizmusellenesség, autonóm értelem és materializmus jelenléte, természettudományok előretörése és művelése (ez utóbbi a *studia humanitatis* 16. században létrejött oktatási rendszere ellenhatásaként) stb., amelyek (a magyarországi recepciót tekintve) egy-egy jeles, főként francia gondolkodójához köthetők: Voltaire, Rousseau, Holbach, Helvetius stb. Az itt említett másik rész (a nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja, a barokkból kivezető formai változások) az esztétikum és a stíluskérdések felől közelíthetőek. Elsősorban a barokk (barokk-klasszika, rokokó-klasszika) és a 17. századi klasszicizmus (valamint a 18. századi klasszika) paradigmaváltása (s akkor ide tartozik az 1772-vel megjelölt korszakhatár kérdése is), de stílusváltást jelent a természetfilozófiai gondolatokat kísérő érzékenység (a Spinozát követő Bessenyei György,⁸) és a szív érzékenységeként ismert s érzelmi lázadást kifejező szentimentalizmus. (Nemzeti jellegű viszont a primitivizmus hullámaként megjelenő népiesség.⁹) A nemzeti nyelv és kultúra ügyének programja (Waldapfelnél: „De döntő különbség a magyar felvilágosodás és a nyugati közt felvilágosodás és nyelvművelés összefonódása a nemzeti lét védelmé érdekében.”¹⁰) a nemzeti tudat alakulásának, fejlődésének szempontjából van jelen.¹¹

A Waldapfel által Berzsenyi költői (világnézeti) fejlődésének végpontjaként a Csillagban megjelent (1947) tanulmánya végén (47. oldal) idézett versben, A’ Pesti Magyar Társasághoz című költeményben jut el a niklai költő a felvilágosodáshoz. Ismertek azok az 1809. november 25-én Kazinczynak írt levelében olvasható sorok, amelyben bajusza nyírásával a széphalmi mester kívánságára új eszményeket (is) keres, s pártfogását kéri ebben is, hogy követője lehessen: „Hát Berzevitzi vel mire mehettél? Én akkor úgy szolltam Hozzád mint borzas bajszú magyar; de az olta sokat el nyirtem bajszomból; mit gondolsz, nem kell é egészen le nyírnem? Nem lehet szentebb kötelessége egy böltsnek, mint a’ nép boldogságának eszközlése: kérlek tehát, esmértesd meg vélem e’ részben is gondolkozásodat,

⁷ GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, Akadémiai, Bp., 1991. 73. Hivatkozik erre Balázs Péter is a felvilágosodás-konceptiók felvázolásakor. L. BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában*, L’Harmattan, Bp., 2013. 11. és 28–61. (Felvilágosodás-definíciók; A felvilágosodás Magyarországon; Ateizmus–deizmus–naturalizmus; Az erényes ateista című fejezetek)

⁸ L. BÍRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Akadémiai, Bp., 1976.

⁹ L. a Rát Mátyás szerkesztette *Magyar Hirmondó* 1782. január 16-i számában (33–38.) Révai Miklós – névtelenül – felszólítást közölt énekek gyűjtésére.

¹⁰ WALDAPFEL, 1954. 28.

¹¹ L. és vö. BALÁZS, 2013. 13.

hogy a' józanság principiumainak művelésében is követőd lehessenek.”¹² A nép boldogsága és a józanság principiumainak művelése kifejezések mutatnak Kazinczy életútjával is sugallt franciás eszmékre. Viszont, ismerve Berzsenyi politikai irányultságát, verstémáit, elég hosszú út vezetett oda, hogy a francia felvilágosodás írójának, Constantine Francois Volney-nek (1757–1820) az 1791-ben megjelent *Les Ruines* (A romok) című művét Georg Forster német fordításában (*die Ruinen*) olvasva verset írjon első verseskötete (1813) kiadásán ügyködő pesti és székesfehérvári kispapok társaságához: *A' Pesti Magyar Társasághoz*.¹³

D i e
R U I N E N
Aus dem Französischen
des
Herrn von Volney
mit
einer Vorrede
von
Georg Forster.

1. kép A mű német nyelvű címlapja¹⁴

A társaságot 1815-ben megszólító episztola egyes kifejezéseit Merényi a kritikai kiadásban megfeleltette Volney művének német megfogalmazásaival.¹⁵ Ezt is alaposabb vizsgálat alá kellene venni, de kétségtelen, hogy fő témája a régi, mondhatni, a kereszténység előtti babonáság, amelyet Volney műve is kárhoztat. Erre utalnak a Merényi által kiemelt s Volney alapján magyarázott kifejezések is.

¹² BDLEV–FÓRIZS, 2014. 66.

¹³ A verseskötet megjelenésének körülményeiről l. BDKM–MERÉNYI, 1979. 187–188., 202–205. Berzsenyi levelének fogalmazványát a kispapokhoz: BDLEV–FÓRIZS, 2014. 264–267. A társaságról: WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1935. 95–98., 208–209.; BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Akadémiai, Bp., 1963. 119–120.; 156–158. A társaság kifejezetten Berzsenyi verseinek kiadására verbuválódott. Bilkei Pap Ferenc és Tatay János vezetésével. L. levelét utóbbinak Berzsenyire: UO.: 267–268.

¹⁴ Magyarul l. VOLNEY: *A romok. elmélkedés a birodalmak átalakulásáról és a természet törvényei*, ford. BENEDEK Sándor, Bp., 1903.

¹⁵ BDKM–MERÉNYI: 1979. 745–747. A kanti kilábalás gondolatával kezd, majd kilenc szöveghelyet azonosít.

Kérdés, hogy az ókori keleti népekre jellemző babonassággal a kereszténységet, vagy (a felvilágosodás szellemében, hiszen a klérus a római katolikusokra utal) a katolicizmus *babonáságára* is figyelmeztetni akarja a hajdani kispapokat az evangélikus vallású Berzsenyi. Érdemes lenne ebben is továbblépni, s az értelmezésnek más szegmensét is vizsgálni. Az *Újszövetségben*, *János evangéliumában* ugyanis Isten megtestesülését a szerző a *logos*ban látatja (1–5.): „Kezdetben vala az Íge, és az Íge vala az Istennél, és Isten vala az Íge. Ez kezdetben az Istennél vala. Minden ő általa lett és nála nélkül semmi sem lett, ami lett. Ő benne vala az élet, és az élet vala az emberek világossága; És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt.”¹⁶

A *logosz ratio* (ész, értelem) vagy *verbum* (szó, Íge)? Amennyiben az első, a felvilágosodás alapjaként is meghatározhatóak e mondatok. Tudjuk, hogy mindkettőt jelenti: a fordítás hagyománya szerint *szó*, jelentésében (különösen, ha Platón által fogalomra gondolunk) azonban inkább *ész*.¹⁷ Amennyiben így olvassuk: *Kezdetben volt az Ész/Értelem, az Értelem Istennél volt, és Isten volt az Ész/Értelem, ő volt kezdetben Istennél. Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett. Benne az élet volt, s az élet volt az emberek világossága. A világosság világít a sötétségben, de a sötétség nem fogta fel*, a Berzsenyi-vers értelme is más. A *Logosz* tehát maga az Úristen, s a *Logoszisten* oly teremtesre képes, amely hegyeket olvaszt vízzé, a tenger kiveszi örök helyéből stb. (5–11.). E szöveghelyek ószövetségi vonásai is megtalálhatóak (pl. Ésa. 54.10.; Jel. 6. 14.; Jób 38. 8.), viszont Horatiusnál (C. III. 1. 5–8.) Jupiterről olvasta, hogy „*Népek születnek, Tronusok omlanak / Lehelletteddel, 's a' te szemöldököd / Világokat ronthat s teremthet / A' nagy idők folyamit vezérhívén*” (A' tizen nyolczadik század, (5–8.). A 12. sortól a 73. sorig forrása Volney (bár képei itt is tovább vizsgálándók). A 74–80. a hit józanságát kéri számon, majd annak eredményét már a jövőben, vagyis utópiaként látja s láttatja (76–82.):

*Remélhetünk e vallyon jobb világot,
Gyaníthatunk e olly időt, mikor
Az Ész' világa minden népeket
Megjőzanít és összeegyesít
'S kiűrt közülünk minden bűnt 's gonoszt?*

*Reménylek. A' mit század nem tehet
Az ezredek majd megteendik azt.*

¹⁶ SZENT BIBLIA: ford. KÁROLI Gáspár, Bp., 1982. 94. A *Vulgata* szerint: „*In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum. Hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil, quod factum est; in ipso vita erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt.*”

¹⁷ ÓGÖRÖG–magyar szótár, szerk., GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFÉNY István–TEGYEY Imre, Akadémiai, Bp., 1990. 637–638. Pl. az *Államban* (529 d 4–5.): „*ἡ δὲ λόγος μὴ καὶ διανοία ληπτὰι* (mindezt csak ésszel és értelemmel lehet megragadni)”. PLATÓN összes művei, 2., Európa, Bp., 1984. 492. Ford. SZABÓ Miklós. Vagy a *Phaidros*ban (73 a 10.): „*ὁρθὸς λόγος* (józan ész).” PLATÓN: 1., uo. 1984. 1047.

A végtelenbe folyó idő, századok és ezredek tehetik az Ész államát (Platón)? Vagy Isten államát (Szent Ágoston)? Vagy a felvilágosodás államát?¹⁸ Józanul gondolkodó és egyesült népek, ahonnan hiányzik a *bűn* 's *gonosz*? A *gyaníthatunk e olly időt* (77.) kifejezés utal a távoli jövőre, azaz, a megvalósulás utópikus.

Végül a kispapoknak az ő irányába és a kultúráért tett buzgalmát s tudáserejét dicséri. A verseiben többször előforduló *Delphi* görög helynév a tudás szikráját jelenti, amelyek Prométheusz hozott le az égből.¹⁹ A tudáseregy megvalósulása pedig az *értelem nagy törvényeinek* érvényesülését hozza el. A 90–93. sorok a holt anyag élővé tételének (ovidiusi) metamorfózisát adja, hogy a vadállatok orpheusi megszelídítése is. Az Ész és az Igazság pedig elűzi az Ínséget, jólétet teremt, de majd akkor, ha győzedelmeskedik. Hasonlót olvasunk Volney idézett művének pl. a *Harmadik fejezetének* néet kiadásában ezt olvassuk: „»Wie lange wird der Mensch den Himmel mit ungerechten Klagen belästigen? Wie lange wird er mit eitelm Geschrei das Schicksal wegen seiner Übel anklagen? Werden seine Augen stets dem Lichte, und sein Herz stets den Eingebungen der Vernunft und Wahrheit verschlossen sein? Allenthalben bietet sie sich ihm dar, diese leuchtende Wahrheit? und er sieht sie nicht Das Geschrei der Vernunft dringt in sein Ohr, und er hört es nicht! Ungerechter Mensch! wenn du einen Augenblick die Verblendung wegnehmen kannst, die deine Sinne umnebelt, wenn dein Herz fähig ist, die Sprache der Vernunft zu fassen, so befrage diese Runen! Lies die Lehren, welche sie dir vorhalten!«»²⁰

Az utolsó hat sorban (97–102.) pedig kéri a társaságot, fogadják őt *szent frigyükbe*, a költő pedig nem fog *áldozatlan kézzel* érkezni: a *gerliczéim, virágaim* verseit jelenti, melyeket *temjénekhez*, azaz törekvéseikhez adja.

A Kazinczyhoz írott s idézett levélrészlet azt is jelzi, hogy Berzsenyi más jellegű tudással rendelkezett s a progresszív, utópikus eszmék kevésbé érdekelték. A *romok* számára inkább a dicső múltat jelentették (nem a nagy idők előtti eszméket s így pl. a babonáságot), amely helyhez kötött, így topikus, vagyis az országhoz s annak helyeiként ragadható meg költészetében. A nagy idők helyei számára Athén, Spárta és Róma,²¹ valamint Budavár, ahol (szóhasználatában) a *nemzetiséget* (a nemzetit) kereste. Ez költészete erős vonulatát jelenti, s poézise (korábban vizsgált versei alapján) a toposzok (helyek) poétikája, s nemcsak a helyeké,

¹⁸ L. CASSIRER: 2007. 299–348. A VI. fejezet: *Jog, állam és társadalom*. Erről l. LUDASSY, 2008. 74–95. Cassirer az állam mítoszáról.

¹⁹ Pl. A' Balatoni Nympha Gróf Teleky Lászlóhoz midőn a' Balatonra szállott c. verse 11. sora: „A' mennyből lehozá Delphi' szövétnékét”. Erről l. TÓTH Sándor Attila: „A' ki széppel köti össze a' jót. A romanizáció és a horatianizmus nemzeti útjai Berzsenyi Dániel költészetében I., Juhász Gyula Felsőoktatási, Szeged, 2022. 361–364.

²⁰ VOLNEY–FORSTER: 1829. 13–14. Magyarul: „Meddig fogja a gyarló ember méltatlan panaszaival az eget terhelni? Meddig fogja bajai végett hiúságból sorsát okolni? Vakságból mikor fog szeme a világosságnak megnyitni és szíve mikor fogadja be az ész sugallatát és az igazságot? Hiszen mindenfelé a tiszta fénylő igazság veszi körül és ő nem látja azt! Háládatlan ember te! Ha csak egy pillanatra is kinyitnád elvakult szemed, ha szíved képes lenne a józan ész szavát felfogni, kérdezd csak meg e romokat, olvasd a tudományt, melyet csak számodra tartogatnak.” VOLNEY–BENEDEK: 1903. 15.

²¹ 1811. június 15-én kelt s Horvát Istvánnak írott levelében így ír: „Rómát, Athenát, Spártát áldamtam, a' Magyarat nagynak képzeltem mint kalpagja 's fényesnek mint ruhája, nemzetiséget keresem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kívántam gerjeszteni, mellyek nékiünk szükségtelenek 's tán helyhezetiünkkel egészen ellenkezők.” BDLEV–FÓRIZS: 2014. 225.

hanem az oda kötődő, általában a politikum vagy a literatúra által kiemelt embereké. Ez utóbbiak Berzsenyi jelenkori hősei, akik vármegyéjükhöz s hazájukhoz kötődnek, így topikus költészetének alanyai, ahogy a tájegységek is, amelyekből a haza (Magyarország) egésze felépül.

E topikus versekkel foglalkozunk a továbbiakban. Nézzük elsőként a *Magyar Ország* című költeményével.

Itt hol szőke vizét a' Duna rengeti
 Árpád' gazdag arany hantjain oh Hazám!
 Céresnek koszorús homloka illatoz
 'S a bővség ragyogó kürtje mosolyg réád.
 5 Termékeny mezeid mennyei harmatok
 Mossák 's tsúreidért Europa irigyed
 Itt Edent mutato sorhegyek oldalán
 Bachus tölt poharat, 's néked az isteni
 Nectár legnemesebb vedreiből merít
 10 Itt Arcádia zöld halmái nyíllanak
 Hol Pán leg jelesebb barmok után dalol
 Barmok! millyeneket boldog Arabia
 Nem látott sem egyéb nemzet az ég alatt
 Kárpátidnak arany gyomra kevély Perut
 15 Felmúlván örökös kintseit önti rád.
 Minden jót valamit hint az Olimp Űra
 Minden jót, valamit Tellus az emberi
 Táplálásra teremt néked az Istenek
 Bőv mertekje pazarl büszke határidon.
 20 Boldog nepeidet Títusok őrizik,
 Kik mind annyi Atyák és kegyes Istenek,
 'S kiknek Tronusokon Trézia lelke leng.
 Törvényed' 's Koronád' Chérubim Őr fedi
 Nem fertőzteti meg durva Tírán keze,
 25 Törvény nem hatalom kénnye uralkodik
 Rajtad, 's régi ditső nemzeti díszed áll.
 Oh bár vajha kies gyöngy koszorud között
 Még eggy illatozo ró'sa fakadna ki;
 Szállnának le reád Grecia isteni
 30 Kik hajdan le hozák Attika földire
 A' Nagy Mestereket, 's bölts tudományokat
 Akkor Tsillagokat hatna Kevély fejed,
 'S el bámulna reád a' Zenit és Nadir.

[Sömjén 1799 körül]²²

A hely(ek) poézise és a poétikai toposz

A modern kori történetírás a 20. század végén vagy a 21. században keletkezett írásokban (könyvekben) nagy figyelmet szentel a tér és történelem összefüggései kutatásának.²³ általánosan ismert, hogy a tér és az idő az emberek cselekvésének

²² BDKM–MERÉNYI: 1979. 30. A jegyzeteket l. 364–367.

²³ A következő munkákat forgattuk: BENDA Gyula–SZEKERES András, szerk.: *Tér és történelem*, L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002. Különösen Jaques Levy (*A helyek szelleme*) és Bernard Lepetit (*Tér és történelem*) című tanulmányit. L. uo. 19–38.; 65–76.; BRAUDEL, Fernand: *Franciaország identitása, I., A tér és a történelem*, ford. MIHANCSIK Zsófia, Helikon, Bp., 2003.

két dimenziója: a térrel és problematikájával a földrajztudomány, az idő múltbéli dimenziójával pedig a történelem foglalkozik. Nemcsak az idő- és térszemlélet s annak filozófiai jelentései, hanem azok tudományos vizsgálata is szorosan összekapcsolódott, s Hérodotoszt mint minkét tudomány alapítójaként említik meg. Az ókori történetíró is helyeket jelöl meg. A történelem tere az esemény ideje előtt létezik, mielőtt ott esemény vagy események történnek az időben. A térhez kötődő időbeli események adják magát a történelmet, hogy Braudel fogalmaz: „*Igaz, hogy Franciaország egy óriási történelem eseményeinek felhalmozódásából származik, s felhalmozódás azonban ezen az adott helyen ment végbe, nem pedig egy másikon.*”²⁴ Időbeli események, amelyek földrajzi tereken bekövetkeznek, adják magát az országot s annak történelmét. Az ország pedig események és terek összefüggéseinek összessége.

A tér azonban önmagában (is) az a hely, amelynek valójában a történelmi idő nélkül szintén van jellege. A térbeliséget a *történeti földrajz* vizsgálja. Ez olyan diszciplína, amely nem csupán az „eltűnt földrajzi alakzatok”-at rekonstruálja, hanem elsősorban arra, hogy jelentéssel ruházza fel az egyes országok területét.²⁵ Elágazásait vizsgálva hosszú időtartama a geohistória, a rövid pedig a környezet tanulmányozása. A történeti földrajz a kulturálissal is paralel, amely az antropológiával függ össze. Alapjukat azok a leírások képezik, amelyek rögzítik a területek és az azokból (s a történeti időeseményekből is) létrejövő ország állapotát.

Ezek az állapotrögzítések történelmi és poétikai toposzokat hoznak létre az adott terület, illetve ország (állam) esetében. Ezért, amikor Berzsenyi költészetében a *helyek poéziséről* beszélünk, háttérként olyan történeti geográfiai jellegű munkákat érdemes számba venni, amelyekben rögzítették a hely állapotát, akár tudományosan, akár a hely szellemét őrző s megőrző költői művekben, ugyanis ez utóbbinál a költői szó őrzi meg a tér sajátosságait, azaz a tér meg is őrzendő a poézissal. Így jön létre a hely/helyek poézise, azok szépségének, jellegének költői dicsérete.²⁶ A hely kiemelése teremti meg a költői toposzt, amely aztán a prózai és költői *elocutio* része lehet. A topikus, a helyet és az embert kiemelő költészet *dicsérő* jellegű (*enkomium, elogium, panegyricus*), amelynek alapja a hely és lakójának hírneve, jó híre (*fama bona*) és dicsősége (*gloria*). Mindez a retorikai *be-mutató beszédnem*hez (*genus demonstrativum, laudativum*) tartozik, amelynek funkciója a dicséret vagy elmarasztalás. Az ókori római irodalmi hagyományban Vergilius a *Georgica* Második könyvének 136–176. sorát tekinthetjük a helyek dicsérete első megnyilvánulásának, történetesen itt Itália, az itáliai föld dicséretének: *laus Italiae*. A dicséret alapja (és így toposzának alapja is) a termékenység,

²⁴ BRAUDEL: 2003. 195.

²⁵ MUSSET, Alain: *Történeti földrajz: történeti tudomány?* = BENDA–SZEKERES: 2002. 39–64.; itt: 41.

²⁶ A hely/helyek poétikája talán szűkebb (vagy ugyanaz), mint a modernitás szakirodalmi által használt a *tér poétikája*, mivel inkább a hagyományos (nem filozofikus) irodalmi képzethez (*laus, fertilitas*) kapcsolódik. L. pl. BACHELARD, Gaston: *A tér poétikája*, Kijarat, Bp., 2011. Itt az emlékezet alapvető térbeliségével indokolja a térpoétika létrehozásának szükségességét, vagyis az emlékezésnek a térhez köti az idejét. L. UÓ., uo. 30. L. még FOUCAULT, Michel: *Eltérő terek* = UÓ., *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. SUTYÁK Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 1999. 147–157. Itt pl. a tér történelmét hangsúlyozza: „a térnek is megvan a maga történelme, s idő és tér e fatális kereszteződésének tényét képtelenség volna eltagadni.” Uo. 148. L. még a modern térprózáról: PAPP Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere*, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, Bp., 2017. L. a *térbeli fordulat kronotoposza. Bevezetés* című részt: 7–12., különösen 11.

szépség bőség, vagyis a *fertilitas*. Így a *fertilitas*-toposz a helyek poézisében a dicsérő beszédmód alapjává válik. A hely topikus dicséretének gyakorlatát határozza meg Iacobus Omphalius (1500–1567) *De elocutionis imitatione* (Basileae, 1537) a 16. században gyakran kiadott könyvében.²⁷ A beszéd utánzásában szükség van a legkiválóbb ékesszólás ékességére című részben említi a hely (*locus*) szerepét: „*Locorum laus unde petatur*” (honnan merítsük a hely dicséretét) – kérdezi a lapszéli szövegben, majd így ír: „*Locorum laus a fertilitate fructuum, et pastionis magnitudine, et huiusmodi fere dicitur. Quasi dicas: Asia optima regio est, et fertilis ubertate agrorum, varietate fructuum, magnitudine pastionis. Lutetia urbs omnium gentium orbisque, terrarum celeberrima, copiosa, eruditissimis hominibus, liberalissimisque studiis affluens. Crescit enim praecipue locorum laus ex circumstantiis: quas qui animo cogitationeque tenet, non admodum in locorum descriptione laborabit. Extat autem apud M. T. Ciceronem insignis laus Siciliae, Tusculorum, ac Laurentis apud Plinium non sunt obscura exempla. Dicitur autem locus amoenus celebris, desertus, lubricus, et periculosus, opacus, et frigidus in sylva, salubris, pestilens, copiosus a frumento, maritimus, planus, montuosus, vastus, obscurus.*”²⁸ Vagyis a dicséret a termékenységre (*fertilitas*) és a nagyságra (*magnitudo*) irányul. A példaként említett Ázsia ennek felel meg. Így a *laus loci/locorum* nagyobb földrajzi helyekre irányul (*laus Siciliae, Italiae, Germaniae, Pannoniae/Hungariae*) vagy városokra (*laus Lutetiae*) s más vidékekre, s ezekhez a költői forma illik. Tudjuk, hogy a reneszánsz korszakában maga Petrarca éleszti újjá a *laus Italiae* ókori hagyományát, amelyben Cicerót és Vergiliust imitálja.²⁹ Imre Mihály mutat rá, hogy az *Ad Aeneam Senensem* című episztolája, valamint az *Ad Italim* című verse a *fertilitas*-toposz fölhasználásával dicséri a szülőföldet. E versek sokak által követett példaként szolgálnak.³⁰

Petrarca versei (s a petrarkizmus) bizonyára termékenyítően hatottak a *laus loci/locorum* *fertilitas*-toposzára, így a 16. századi magyarországi reneszánsz és reformáció, majd a 17. századi magyarországi barokk költészetének és a törökellenes küzdelmek nemzeti tudatának fontos *locus*ává vált.

Korábban már jeleztük, hogy néhány versében a *hely(ek)* poézisét művelő Berzsenyi költeményeinek háttéréként szolgálnak azok a geográfiai és történeti munkák (*Geographische und Gesichte*; hiszen a helyhez népek, emberek és történetek kapcsolódnak), amelyek tudományosan rögzítették a hely viszonyait, vagy dicsérő költői művekben örökítették meg a tér sajátosságait, elsősorban adottságait, gazdagságát. Erős válogatással idézzünk fel néhány latin és magyar nyelvű költeményt!

²⁷ L. OMPHALIUS, Jacobus: *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus*, (itt) Coloniae, 1572.

²⁸ Uő., uo. 110. Kiemeli e szövegrészt: IMRE, 1995. 225. Magyarul: „A helyek dicséretét a termények bősége, a legelő nagysága és effélék alapján fogalmazzák meg. Mintha azt mondanád: Ázsia a legkiválóbb vidék, és a földek gazdagsága, a termények változatossága és a legelő nagysága miatt termékeny. Lutetia (Párizs) városa minden nemzetnek és a földkerekségnek a leghíresebbike, gazdag, a szabad tudományoknak kiművelt emberfőivel bővelkedő. Mert különösen nő a helyek dicsérete a körülmények alapján: aki ezeket lelkében és gondolatában megtartja, legkevésbé sem csak a helyek leírásán munkálkodik. Megjelenik Marcus Tullius Cicerónál a jeles Szicília dicsérete, a toszkánoknak és a laurentiumiaknak Pliniusnál nincsenek komoly példái. Pedig azt mondják, hogy kies, híres hely, magányos, sík és veszélyes, árnyas hűvös és egészséget adó az erdőben, veszedelmes, bőséges terményben, tenger melletti, lapos és hegyes, óriási és világosság nélkül való.”

²⁹ IMRE: 1995. 225.

³⁰ Uő., uo.

A *fertilitas Pannoniae/Hungariae*-toposz költői művekben

Elsőként citáljuk itt Janus Pannonius *translatiós* (*translatio studiorum*) versét, a *Laus Pannoniae*t, amelyben a kultúra (így a *fertilitas*-toposz) Pannónia, vagyis Magyarország átláthatóságát jeleníti meg személyén keresztül. Az itáliai reneszánsz magyarországi megjelenése és művelése a római, valamint a petrarcai költői hagyomány recepcióját is jelenti.

Ismert, hogy a Mátyás király utáni időszakban a magyarországi *latin humanitas* és a reformáció, valamint a 16. századi Mohács, illetve Budavár eleste (1541) utáni török uralom kedvez a költészet *fertilitas*-toposzhasználatának, ahogy a *panasz-toposznak* (*querela Hungariae*) is.³¹ Ezek kettőssége, a virágzás (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás) és a hanyatlás (török) megverselése komoly költői téma, amelyet a *hely/helyek poétikájaként* foghatunk fel. Érdeemes felidézni Kerecsényi Dezső szavait is, aki így fogalmaz: „A humanizmus mindig környezet-teremtő. Vagy azért, hogy e környezet barbárságával ellenségesen szembeszálljon, vagy pedig, hogy önértékének kellően díszes háttérrel építsen.”³² Ez utóbbi a *fertilitas*-toposz, amely humanista gyökerű. „Latin nyelvű humanista változataiban majd mindenütt megjelenik a kereszténység védőbástyája (*propugnaculum Christianitatis*) és a bőséges Pannónia/Hungaria (*fertilitas Pannoniae*) toposz, beépül annak szerkezetébe, vele összefonódik. Mindkettő Magyarország meghatározó attribútumaként állandósul több évszázadon keresztül, nemzettudatunk ideologikus elemévé válik – írja Imre Mihály.³³ Adatai között szerepel pl. a Ferdinánd király udvari történetírójaként dolgozó Gaspar Ursinus Velius (1493–1539), aki a *Querela Austriae...* című episztolájában (1531)³⁴ a török veszélyre figyelmeztetve Ausztriát, a hajdan virágzó Pannónia (Magyarország) képét tárja elénk s természeti gazdagságát a 15. században megjelenő, majd a 16. században általánossá váló *fertilitas*-toposz jegyében. Gazdagabbnak nevezi Itália földjénél, Bacchus (a jó bor) és Ceres uralja, folyói bővizűek, halakban, madarakban és vadakban gazdag, mezei zöldek stb.³⁵

Valószínűen e művet Berzsenyi nem ismerhette, viszont a 18. században (1762-ben) Bécsben, Kollár Ádám Ferenc kiadásában megjelent a *De bello Pannonico libri decem* című műve, amely ismert lehetett a niklai költő korában.³⁶

Imre Mihály a *fertilitas*-toposzt felsoroló bő adatai között külön fejezetet is szentel ennek könyvében.³⁷ Itt kiemeli, hogy „önálló vers témájaként is feltűnik a *fertilitas*, amikor 1590-ben megjelenik Nicolaus Gabelmann *Monomachiae Hungaroturcicae Carminum Libri duo* című verseskötete Padovában, benne a *De fertilitate Hungarica* című 88 soros vers. Valószínű, Petrarca ihlető hatásával is kell

³¹ IMRE: 1995. E könyv adatait előszeretettel használtuk áttekintésünkben.

³² KERECSENYI Dezső: *Kolostor és humanizmus Mohács után* = PÁLMAI Kálmán, *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*, Akadémiai, Bp., 1979. 107.

³³ IMRE. 1995. 9.

³⁴ Teljes címe: *Querela Austriae, sive Epistola Andreli quam Germamiam C. Ursino Velio R. J. Authore*, h. n. 1531.

³⁵ L. a magyar fordítást és a latin szöveget: IMRE: 1995. 20–21.; 276. L. URISNUS VELIUS: 1531. számozatlan [11–12.]

³⁶ Magyarul: URSINUS VELIUS, Gaspar: *Tíz könyv a magyar háborúról*, ford. SZEBELÉDI Zsolt, Attraktor, Máriabesnyő, 2013.

³⁷ UÓ., uo., 223–233.

ebben az esetben számolnunk.”³⁸ A költemény a korábbiakhoz hasonlóan csodálatos földről, dús tájról, aranybányákról, Ceres áldásáról beszél a *fertilitas* jegyében.³⁹

Magyarul is felbukkan a *fertilitas*-toposz, méghozzá a Wittenbergben tanuló Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* című verses művében (III. rész: 127–132. sor):

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel, mézzel folyó az kövér földnek
Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel,
Ónnal, vassal, érczczel, sóval, öreg barmokkal,
Ah Szerém borával, ah Somogy borával
Ah Makra borával, ah felföldi jó borokkal.⁴⁰

A 17. századi költői életműveket tekintve a *fertilitas*-toposz jelen van ugyan, de filiációja mégis a 16. század. Úgy tűnik, Berzsényi jól ismerte a török, majd a Habsburg miatti vészterhes századot: Zrínyi törekvéseit, a Wesselényi-összeesküvést, amely után a magyar alkotmányt is felfüggesztették (1673), a birtokjog kérdései (*neoaquistica commissio*), a trónöröklési jog stb., amelyet Eszterházy Pál nádorral kapcsolatban Berzsényi Eszterházy-verse vonatkozásában már megfogalmaztunk. A török félhold és az osztrák sas árnyéka szinte együtt vetült Magyarországra, s még erőteljesebb fogalmazódott meg a nemzeti megmaradás kérdése. A „jó hírű eleink példájá”-t követte Eszterházy Pál és Koháry István is költészetében (fontos a jó hírnév [*fama bona*] és a dicsőség [*gloria*] a haza megmentésében), s (Merics István megfogalmazásában) a nemzettoposzokat a *labancok* is felhasználták.⁴¹ Ez utóbbi szerzőnek, Kohárynak Merics a *Magyarországnak elvesztett szabadságán s török igájában esett sorsán, jaj, igen méltó keseregne* című versében utal a *fertilitas*-toposzra. A 4–5. strófában így ír:

Z[s]iрос hazánk földje mindennekél kezdve nagyon híresedni,
annak szabadsága, kincse, gazdagsága méltóságban lenni,
gyümölsének ize, sok szép folyó vize kívánságban esni.
Nemvólt de senkinek, módgya ellenségnek, hogy ártson hazánknak,
az még örüllő, sok erős bainoki egyesek valának,

¹⁵ kargyokkal s-karokkal, távozot károkkal óltalmat tartának.⁴²

³⁸ Uő., uo., 231.

³⁹ Uő., uo. 231–232. Bocatius (1569–1621) versének tulajdonítják. A versről l. GERÉB László: A „*De fertilitate Hungariae*” szerzője = EPhK, 1938. 385–386. A vers szövegét l. *Analecta recentiora ad historiam renascentium...* ed. Stephanus HEGEDŰS, Budapestini, 1906. 364–367. Magyarul l. KLANICZAY Tibor: *Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi, Bp., 1982. 511–514. Ford. MURAKÖZY Gyula.

⁴⁰ L. SZILÁDY Áron, szerk.: *Régi Magyar Költők Tára, II/1.*, MTA, Bp., 1880. 17.

⁴¹ L. Merics István azonos tartalmú, de más (találó) című tanulmányát: Uő., „*Jó hírű eleink*” példája. *Eszterházy Pál és Koháry István költészetében* = Szörényi László 70. köszöntő írások a 70. születésnapra (a Honlapra küldött írások): <https://iti.abtk.hu/hu/szorenyi-laszlo-honlapja/koszonto-irasok-a-70-szuletésnapra>; Uő.: *Nemzettoposzok – labanc kézben. Eszterházy Pál és Koháry István magyarságtelmezése* = ÁCS Pál, szerk., *Eszterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, reciti, Bp., 2015. 435–478.

⁴² KOMLOVSZKY Tibor–S. SÁRDI Margit, s. a. r.: *Régi Magyar Költők Tára, XVII/16.*, Balassi, Bp., 2000., 61–63, itt 61. MERCS, 2015. 443–444.

Kérdéses, ismerte-e, vagy mennyire ismerte Berzsenyi e forrásokat. Tény, hogy reneszánsz-kori hagyományával tisztában kellett lennie, s a költeményeken kívül prózai források is nagy számban álltak a rendelkezésére, amelyeket alább tekintünk át.

A fertilitas Pannoniae/Hungariae-toposz prózai (tudományos) művekben

A reneszánsz és a reformáció összefüggésében itt is jórészt Imre Mihály összefoglalójára támaszkodunk, aki könyvének *Fertilitas Pannoniae/Hungariae*-fejezetében prédikációk és orációk fontos leírásaiként, részeként említi a toposz megjelenését. Elsőként idézzük fel a német humanista, Johannes Cuspinianus (1473–1529) Oratóját, amelyben „néhol együttérzően, másutt elmarasztalóan értékeli a magyar történelem eseményét, a magyarságot. Bőségesen részletezi a *propugnaculum* és a *fertilitas* toposzt is. Elsiratja Pécs és Buda pusztulását, fájjalja gazdaságuk földülését, majd innen tér át az egész ország hajdani bőségének bemutatására.”⁴³

A műben a továbbiakban hosszan ecseteli a *termékeny Magyarország* képét: kiváló borok, a gazdagon termő föld, a halban gazdag Tisza, drágakövek és fémek tömkelege stb.⁴⁴

Nem hagyhatjuk említés nélkül Oláh Miklós (1493–1568) *Hungariáját* sem (*Hungaria et Athila*), amelyről tudjuk, hogy másik művével egyetemben a Zsámboky János által kiadott Bonfini-mű (*Rerum Ungaricarum decades*) függelékéként jelent meg Bázelen 1568-ban először, a 18. században (1763-ban) pedig Kollár Ádám adta ki Bécsben.⁴⁵ Ismert, hogy e történeti-geográfiai mű 18. fejezete foglalkozik Magyarország gazdagságának (*fertilitas*) leírásával, vagyis toposzként alkalmazza az ország természeti kincseinek, adottságainak megjelenítésében. „Benne összezsúfolja mindazokat a természeti szépségeket és a gazdagságot kifejező mozzanatokot, amelyek a kortársak költészetében is jelen vannak” – írja Imre Mihály.⁴⁶ Kerecsényi Dezső megjegyzése kapcsán pedig azt emeli ki, hogy „a gazdagság részletező leírása a fájdalmas jelen fölé való emelkedés igényéből is táplálkozik”.⁴⁷

A fejezet így kezdődik: „Itt az idő, hogy mindazt, amit ebben a leírásban fentebb mellőztem, mind mintegy summázzam és szemléltessem. Magyarország tehát eléggé nyilvánvalóan bővében van mindazon dolgoknak, melyekről úgy tartják, hogy egyrészt az emberi élethez, másrészt a vagyongyűjtéshez szükségesek; földje fekete, zsíros, nedves, hiszen művelőinek nem nagy fáradsága nyomán bő termést hoz, talajjavításra a trágyázást sem a szántókon, sem a

⁴³ IMRE, 1995. 225.

⁴⁴ L. részletesen IMRE: 1995. 226–227. CUSPIANUS, é. n. [16–19.]

⁴⁵ OLAHI, Nicolai: *Hungaria et Athila* [...], ed. [Adamus Franciscus KOLLARIUS], Vindobonae, 1763.

⁴⁶ IMRE: 1995. 227.

⁴⁷ UŐ., ua. Kerecsényi megjegyzése: „egy aktualizált Attilát és egy elsüllyedt Hungáriát emelt e történet- és ez új feladatlatás körébe. A válságba került egyén a múlt írásban való újraéléséhez menekült, a magyar humanizmus pedig az országról megrázó élményén át talált a meg a maga helyhez kötött feladatait. Egyelőre a múlt emlékeivel emelkedett az ideiglenesnek tartott jelen fölé.” L. KERECSENYI: 1979. 96–97.

szőlőhegyeken még nem ismerik (kivéve elenyészően kevés hegyes területet). A földek egyszer vagy kétszer sekélyen szántva s bevetve bő termést adnak búzából, gabonából és más veteményekből. Forrásaim szerint vannak bizonyos vidékek, melyeken ha tönkölyt vetsz, az a harmadik évre a tápláló televény kiválóságától válogatott búzamaggá válik.”⁴⁸ Ezután a bőség részletezése következik: szinte az egész országban teremnek nemes borok, de ismerik a sört is, megterem mindenféle gyümölcs („Mindenfajta gyümölcsből határtalan a bőség”), a tök és a dinnye is. Itália termékenysége veti össze: „Az Itáliabelieknél nem alábbvalóak, sem ha nagyságukat, sem ha édes ízüket tekinted.” A madarak nagy száma is figyelemre méltó: „Fácánokból, erdei és mezei foglyokból, faldokból, fenyőrigókából és egyéb különböző nemes madarakból oly bőven van, hogy látható módon ebben Magyarország éppenséggel semmit sem nélkülöz.” Szármottevők a legelők, ahol lovat, marhát, juhót, kecskét és más efféle állatokat tartanak. A vizek halakban gazdagok, ezenkívül hőforrások, malmok sokasága található Magyarországon.⁴⁹

Oláh Miklósnál tehát a múlt gazdagsága találkozik a fájdalmas jelen állapotával, amelynek *fertilitas Hungariae*-toposza a további orációk és történeti, földrajzi munkák, országleírások eleme lesz, mégpedig kettős módon. Részint, hogy milyen kép formálódik Európában Magyarországról (régén virágzott, most [a török hódítás miatt] pusztuló – a szakirodalom erőteljesen utal a fertilitas- és a querela-toposz összefüggésére⁵⁰), másrészt pedig, hogy a magyarok milyen képet igyekeznek kialakítani magukról önmaguk és a külföld számára.⁵¹ (Úgy véljük, Berzsényi verse is e körbe tartozik.) A Magyarországot a 17. században bemutató külföldi munkák egyik elterjedt gyűjteménye Thomas Lansiusé (*Consultatio De Principatu inter Provincias Europae*⁵²), ahol dicséretét (*Oratio Henrici Alberti pro Hungaria*) és bírálatát (*Oratio Ernesti Schafelizki contra Hungariam*) is olvassuk.⁵³

Dicséri csodás helyeit, gazdagságát, vizeit, természeti kincseit, majd egyházi és világi tudományát, de előkerül történetének alakjai is, mint pl. Attila, illetve a magyar királyok, a Hunyadiak, Mátyás, végül a török elleni háborúk.

Ahogy jeleztük, a kép azonban árnyalt, hiszen e kötet (csakúgy, mint más országok esetében) a bírálatot is tartalmazza. Az önkép így kettős: a *pro/contra* bemutatások értelmében hullámszerűen változik.⁵⁴

⁴⁸ Magyarul I. OLÁH Miklós: *Hungária – Athila*, ford. NÉMETH Béla–(KULCSÁR Péter), Osiris, Bp., 2000. 46.

⁴⁹ Uő., uo. 46–49.

⁵⁰ Pl. IMRE, 1995.

⁵¹ E megfogalmazást l. RESTÁS Attila: *A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez. Paczoth Ferenc (1617) és Jahann Fechner (1650) beszédei* = ItK, 2018/4. 490–507.; itt: 491.

⁵² Kiadásai közül az Amszterdamban (Amstelodami, 1637) és a Tübingenben (Tübingae, 1655) megjelenteket forgattuk.

⁵³ L. LANSIUS: 1637. 455–480.; 589–626. A mű ismertségére vonatkozóan l. BITSKEI István: *Mars és Pallas között*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2006. 149–153. (*A Militia et littera* című tanulmány *Pro Hungaria – Contra Hungariam* c. része. L. még: RESTÁS: 2018. 491.

⁵⁴ L. BITSKEY: 2006. 141–156. A már jelzett *Militia et littera* (*A magyarságkép változatai a kora újkori Európában*). L. még G. ETÉNYI Nóra: *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben 17. századi német nyomtatványok tükrében* = Korall, 2009/12. 112–139.

A *militia* (Mars) és a *littera* (Minerva) a Magyarország-leírásokban ugyan-csak toposz, amely szintén hullámmzó: inkább katonáskodás, mint az irodalom, va-lamint katonáskodás és irodalom (tudomány) között váltakozik.⁵⁵ Ez utóbbira példa a *Hungariae seu Disputationes miscellanae de natura Hungariae* (1700) című Dillengenben megjelent disszertációs könyv ajánlása, amelynek írója Jo-hann Wilhelm Friedrich Tänzle von Trazberg.⁵⁶

A művet I. Józsefnek (1678–1711), Németország és Magyarország királyá-nak, Ausztria főhercegének ajánlja, majd kijelenti, hogy „a te Magyarországod Marsnak és a bölcselkedő Pallasnak van teremtve”.⁵⁷ A mű tartalmi jellemzői kö-zött Oláh Miklós *Hungariájából* számos átvételt találni.⁵⁸

T Marti nata est, & Palladi philosophanti Hun-garia Tua, REX AUGUSTE. Ut Martis fe-des esset, fecit Natura, locorumque situ, flumi-num cursu, camporum planitie, ubertate anno-næ sic instruxit sive ad bellum inferendum, sive ferendum, ut, quæ per tot annorum, ac etiam sæculorum, vo-lumina gessit, quæque passa est, nec Roma, nec Græcia pati, ge-reréque quiverint; quòdque has præ illa miremur, non rerum gestarum minori copiâ factum sit, sed inopiâ scribentium. Ut

2. kép A mű ajánlásának kezdősorai (számozatlan: [9–10.])

A termékeny Magyarország képe és leírása 18. századi tudományos művekben

Az alcímmel azt is jelezzük, hogy a toposz a reneszánsz kori Pannonia helyett már Hungariára, Magyarországra terjed ki, amely már topikusan a Dunántúl (Pannónia), a Duna-Tisza közé (Jazigia) és Erdély (Dacia).⁵⁹ Magyarország szépsége és gazdagsága (ha az még a romlás előtti időszakot is jelzi) magában foglalja a terület szeretetét, amely lakóinak e régió kívüli életének ellehetetlenülésével számol. Ez azt jelenti, hogy az *Extra Hungariam non est vita...* szállóigét felidézik e földrajzi-történelmi művekben.⁶⁰ Tudjuk, hogy Ludovicus Caelius Rhodiginusnak (Ludovico

⁵⁵ L. BITSKEY, 2006. 141.; RESTÁS Attila, *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi nyomtatványban* (*Hungariae seu Disputationes miscellanae de natura Hungariae*, 1700) = GÁBOR Csilla–KORONDI Ágnes et al., *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013. 484–493.

⁵⁶ Részleteiben l. RESTÁS: 2013.

⁵⁷ UÓ., uo. 484.

⁵⁸ UÓ., uo. 488.

⁵⁹ L. LOSONTZI HÁNYOKI István: *Hármas kis tükör*, 1942. 92. (Magyar irodalmi ritkaságok 63.): „A’ Dunántúl való Részt Pannóniának, a’ Duna, Tisza közit, Jázigiának, a’ Tiszántúl való részt pedig Dátziának [ti. nevezik]. Régi kiadása pl. Pozsony 1773. Ott: 68.

⁶⁰ Erről l. részletesen (irodalmi és szakirodalmi hivatkozásokkal): TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Akadémiai, Bp., 1969. Tarnai, nem tudva elszakadni kora szemléletétől, már munkája (amely figyelemreméltóan adatdús) az elején így összegez: „A

Ricchieri, 1469–1525), az *Antiquarum lectionum libri XXVI.* című, Velencében 1516-ban megjelent könyvében található meg e kifejezés, amely a régi Pannóniára vonatkozik: „*Extra Pannoniam non est vita, aut si sit, non tamen esse ita.*”⁶¹

Az is ismert, hogy a 17–18. században a nemzeti optimista öntudatot (melyből a nemzeti erőnek óriási segélyforrásai fakadhattak) a magyar jezsuiták történelemfilozófiája dolgozta ki, „s utóbb legpregnansabb, de egyszersmind legtúlzóbbról kifejezést egy protestáns tudós tolla adott neki: Bél Mátyás tanítványa, Tomka-Szászky János 1748-ban megjelent nagy világföldrajzában felújította egy XV. századi olasz neoplatonikusnak, Coelius Rhodiginusnak jól eltemetett mondását: *Extra Hungariam non est vita...*”⁶²

Tomka-Szászky megjelent *Introductio*⁶³ tudományos mű, amelyhez (első kiadás) Bél Mátyás írt előszót, a másodikhoz pedig (az első is közölve) a selmecbányai evangélikus gimnázium igazgatója, Severini János (1716–1789).⁶⁴ E geográfiai mű tudós olvasóinak huszonhárom pontban foglalja össze a geográfiaiban igyekvőknek a tudomány (és a tudományos földrajzi leírás) ismérveit: *Ad studiosos Geographiae.*⁶⁵

Magyarország leírását a 16. fejezet (*Caput XVI.*) első részében (*Sectio I.*) olvassuk.⁶⁶ A földrajzi mű részletesen bemutatja Magyar Királyságot: területeit, természeti képződményeit, megyéit (ezt részletezi a leghosszabban), lakóit s tudományos intézményeit stb. A II. rész XVI. paragrafusában e régió természeti állapotát érinti, s ennek 3. pontja említi a szállóigét.⁶⁷

3. Ceterum, nihil natura Hungaris negavit, quod, seu ad vitam, cum opportunitate degendam, seu ad rerum admiranda, pertinet. Qua de causa, Lud. Coelius Rhodiginus, recte dixisse videtur: Extra Hungariam non est vita, et si est, non est ita.

3. kép A szállóigét tartalmazó rész az 570. oldalon (1777-es kiadás)

A folytatásban pedig a 4. ponttól (a 8-ig) olvasható a műnek az ország természeti adottságait dicsérő része (*laus*). Termékeny szántók, hegyek, dombok, hóforrások, legelők, ami az *extra Hungariam...*-ot is indokolja.⁶⁸

XVIII. századi katolikus barokk devalválódása után magától fordult az eredendően nevetésre ingerlő elfogultságot és provinciális korlátoltságot kifejező szállóige jelentése pontosan a visszájára, s lett a boldog aranykor magabiztos öntudatának, az optimista nemzeti történet szemléletnek kifejezése helyett a parlagi nemesség önelégültségét gúnyoló jelszóvá.” Uő., uo. 8. Úgy véljük, bár hogy forgassuk is a szavakat, ha a *Hungariam* szót joggal a *patriamra* cseréljük, megkapjuk valós értelmét a szállóigének: *a hazán kívül nincs élet, s ha van, az nem olyan.*

⁶¹ TARNAI: 1969. 12. RHODIGINUS: 1517. 507. Bősséggel ismerteti a kiadásokat.

⁶² TARNAI: 1969. 7.

⁶³ A második kiadást forgattuk. L. Ioannis TOMKA SZÁSZKY [János]: *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam [...] opera ac studio Ioannis SEVERINI*, ed. altera Posonii et Cassoviae, 1777. A kiadásokról TARNAI: 1969. 11.

⁶⁴ TOMKA SZÁSZKY: 1777. számozatlan: [12–45.]

⁶⁵ Uő., uo. [46–50.]

⁶⁶ Uő., uo. 492–585.

⁶⁷ Uő., uo. 570.

⁶⁸ Uő., uo. 570–572.

A szállóige előfordul a Bél Mátyás (1684–1749) neve alatt szereplő magyar földrajzi *Compendium*-ban is, amely Pozsonyban jelent meg 1753-ban.⁶⁹ Mindjárt az I. rész 1. §-ban szerepel Magyarország dicsérete, az itt olvasható szállóigével. E részben (IV–XXVI. §) bemutatja hegyeit, folyóit, természeti kincseit stb., egyszóval gazdagságát (*fertilitas, ubertas*), majd régióit, amelyet a II. részben jellemez, bemutatva népit és vármegyéit, amely a legkiterjedtebb fejezetei a műnek.

HVNGARIA, totius Europae Regnorum, pulcherri-
mum est. Nam, & situs amoenitate, & foecun-
ditate, oppido excellit. Proinde, nec solo, nec
coelo, vili Regno secundum est. Vnde, & Hungarorum
illud prouerbium, coepisse dicas: *Extra Hungariam
non est vita, si est vita, non est ita.* Et habent, profecto,
cur hoc gloriantur Hungari. Nam, nec annonam, nec
metalla, praestantissima etiam, aut alia commoditatis sub-
sidia, desideraueris.

4. kép A Compendium első részének I. §-ban olvasható dicséret és a szállóige

Kérdés, hogy Berzsényi forrásainak tekinthetőek-e ezek az evangélikus szerzőktől származó művek, hiszen feltételezhetően az iskolában is hallhatott a pozsonyi polihisztor historiográfus e földrajzi-történeti munkájáról és más történeti műveiről, amelyre még a következőkben visszatérünk.

Berzsényi iskolai tankönyveinek Magyarország-képe: Losontzi István és Windisch Károly

Nem gondoljuk úgy, hogy csak ezekkel lett volna érdemes foglalkozni a vers hátterét illetően, hiszen úgy véljük, nem lehetett ismeretlen a reneszánsz toposz (*fertilitas Pannoniae/Hungariae*), hiszen Berzsényi költeménye mintha e hagyományt felújítva hazája termékenységének és bőségének dicséretét zengené. Az is bizonyos, jól ismerte a haza történelmét is, és nemcsak Nagy Lajos és Mátyás korát, hanem a 17. század nemzeti törekvéseit is (és nem utolsó sorban irodalmát), tehát szélesebb látókörrrel kellett rendelkeznie, mint azt az iskolai tankönyvek sugallják. Itt két tankönyvre térünk ki röviden: Losontzi István *hármaskis tükörére*, és Windisch Károly műveire, köztük a gyermekeknek szánt *Geographie und Gesichte des Königreichs Ungarn* (Pressburg, 1780) könyvére.

Losontzi Istvánnak (1709–1780) 1773-ban jelent meg Pozsonyban a *Hármaskis tükör* című műve, amelynek óriási elterjedtsége mutatja a különféle kiadások nagy számát.⁷⁰ A címlapon ezt olvassuk: *Hármaskis tükör, mely I. A szent*

⁶⁹ *Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae Novae Historico-Geographicae, Matthiae BEL, in partes IV. [...] divisum.* Posonii, 1753. A kiadásokról: TARNAI: 1969. 52.

⁷⁰ Losontzi tankönyvírói tevékenységéről és a *Hármaskis tükör*ről l. BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében*, Tankönyvkiadó, Bp., 1969. 91–11. A Losontzi István: *Hármaskis tükör*e című rész. Adatait haszonnal forgattuk. A

historiát, II. Magyarországot, III. Erdély országot, annak földével, polgári állapotával, és historiájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summáson, és világosan elő-adja és ki-mutatja. Az ovidiusi idézet (*Epistulae ex Ponto*, 1. 3. 35–36.: „Nescio qua natale solum dulcedine cunctos / Ducit et inmemores non sinit esse sui.”)⁷¹ a tankönyv szellemének, a szülőföld szeretetére való nevelésnek irányát jelzi. Célját a *Kegyes Olvasó*hoz intézett előszóban határozza meg. Egyrészt fontos történeti forrásokra utal, úgyhogy ha Berzsenyi ismerte e könyvet (márpedig biztosan), hallhatott a jezsuita Timon Sámuel és Pray György tankönyveiről is. A következőket írja Losontzi: „Ha ki kételkedik e’ Magyar Históriaskának valósága felől: olvassa-meg Tiszt. Timon Samuelnek, és T. Pray Györgynek tudós Munkájit, mind azt azokban hiteles bizonyosságokkal, de fokkal bővebben fel-találja.”⁷² Másrészt (nevelési célközönségét meghatározva) kijelenti, hogy: „Gyermekeknek irtam, azért-is gyermeki elméhez alkalmaztatott módot szükség vala követnem. Tudjuk, hogy a’ gyermekek a’ ritmizálásban igen gyönyörködnek, és a’ Verseket örömmel tanulják: ez októl indítván, a’ Vármegyékben lévő nevezetelőbb Helységeket Vesetskében foglaltam, hogy azokat minden únalom nélkül meg-tanulván állhatatosan elméjekben meg-tartsák: hogy pedig érthessék, alájok tettem rövid vilagosításokat.”⁷³ Harmadrészt pedig műve magyar nyelvűségét így indokolja: „Magyar Gyermekeknek magyarul irtam, nem idegen nyelven, mellyet nem értenek. Sőt vallyha már valaha fel-állíttatnának a’ mi Nemze-tünkben-is a’ Magyar Oskolák, a’ mellyekben a’ szükséges dolgokra magyar nyelven taníttatnának elsőben gyermekeink! úgy sem ezek idejüket; sem a’ Szülék költségeket haszontalanul el-nem vesztenék.”⁷⁴

kiadásokról: Pozsony 1773. Két térképpel. (További kiadásai: Uo.: 1777., 1781., 1783., 1786.; Vác: 1781., 1800.; Kassa: 1791., 1793.; Pozsony és Komárom: 1793.; Komárom: 1795., 1805., 1836. ezen kiadáson megnevezetetik Holéczy Mihály mint átdolgozó, 1841.; Pozsony és Pest: 1810. 1823.; Pest, 1818., 1820., 1822., 9. kiadás 1810., 10. kiadás 1841.; Debrecen: 1822., 1830., 1833.; újabb átdolgozott kiadásai Szentmiklósy Sámuel által: Pest: 1843., 1845. XI. Toldalékkal, 1846., 1847., 1848., 1849. és 1850. A *Magyar irodalmi ritkaságok* (szerk. Vajthó László, LXIII. sz.: *Losontzi Hányoki István: Hármaskis Tükör*. Nagykőrös–Budapest, 1942. OSVÁTH Ferenc bevezetésével. (Az 1771-i és 1773-i kiadás szövegének újranyomtatása.) már hivatkoztunk. Az 1771-es kiadásnak még nem ez volt a címe, hanem: *Erdély Országnak Kis Tüköre*. L. Osváth Ferenc bevezetését az 1942-es kiadásban: 3. L. még: KISS Áron, *Losontzi István életrajza*, Bp., 1906. 32.

⁷¹ Magyarul: „Nem tudom azt, hogy mért ily édes mind a szülőföld, / emlékéért mért nem hagyja feledni soha.” L. OVIDIUS: *Levelek Pontusból*, ford. KARTAL Zsuzsa, Európa, Bp., 1991. 16.

⁷² LOSONTZI: 1773. 2.

⁷³ Uő., ua.

⁷⁴ Uő., uo. 3.

H Á R M A S
KIS TÜKÖR,
M E L L Y
I. A' SZENT HISTÓRIÁT,
II. MAGYAR ORSZÁGOT,
III. ERDÉLY ORSZÁGOT,

5. kép Losontzi művének címlaprészlete

Az 1773-as kiadásban *A' Szent História* után következik a *Magyar-Országnak kis-tüköre* című fejezet, amelyben „A' gyenge elmékhez alkalmaztatott könnyű móddal, Magyar-Országnak Földét, Polgári állapotját, és a' Magyar-Nemzetnek eredetét, viseltt dolgait, mind ez ideig, hiteles tudós Írásokból summásan kimutatja.” E kis címlapon olvasható még jelmondata: *Patriae memoria dulcis*.⁷⁵ Kazinczy földrajzi művében (*Magyar Ország Geographica*, azaz, földi állapotjának le rajzolása, Kassa, 1775) ugyanez a mondat olvasható. „A könyv anyagában jól felismerhető a szerző egyik fő célja:” – írja Bíró Sándor – „a szülőföld és a tágabb értelmű haza iránti szeretet felébresztése és erősítése.”⁷⁶ E könyv *Harmadik része A' Magyar Nemzetről* szól, az I. szakasza *A' Hunnuszokról* szól, hol a katekizáló rendszerben a kérdés (K.): „Mitsoda Nemzet vagy? A felelet (F.) pedig: „Magyar Nemzet vagyok.”⁷⁷ A mű elején pedig (*Első rész. Magyar-Országnak Földéről*) arra a kérdésre, hogy „Minémű földé vagyon?, így felel: „Igen áldott, és termékeny, melly a' természetnek majd minden javaival bővelkedik.” A „Közbeszédben mit mondanak felőle? kérdésre pedig így felel: „Extra Hungariam non est vita: si est vita, non est ita. Nincs jobb élet, mint Magyar-Országban.”⁷⁸

Tudjuk, hogy minden bizonnyal Berzsenyi által is forgatott tankönyvről van szó, de ahogy a szerző jelezte, *gyermekeknek* írta, vagyis feltételezhetően a niklai költőnek a vers megírásához több ismeretre volt szüksége, mint Losontzi tankönyve kínált. Ez nem is vitás, viszont megtalálhatta benne a Timon és Pray munkáira való utalást, valamint az *Extra Hungariam* szállóigét, és nem utolsósorban az ország és vidékei, valamint a vármegyék egyszerű leírását

⁷⁵ Bíró líraian jellemzi e mondat üzenetét: „Mitha Losontzi azt akarta volna ezzel kifejezni: »Amit a következőkben olvastok, gyerekek, az a haza emlékét édessé teszi.« És amint könyvét végiglapozzuk, valóban ezt érezzük.” BÍRÓ: 1960. 101.

⁷⁶ UÓ., ua.

⁷⁷ LOSONTZI: 1773. 68.

⁷⁸ UÓ., uo. 32.

6. kép Magyarország térképe Losontzinál (sok kiadásban, itt az 1942-es 49. lapján)

A Berzsényi által iskolai tanulmányai alatt ismert és használt WINDISCH Károly Gottlieb (1725–1793)⁷⁹ tankönyvére térünk át. Tudjuk, hogy a német nyelvű és ezen a nyelven író pozsonyi tudós és polgármester (a magyar nyelvvel csak tizenegy éves korától ismerkedett, de tudott szlovákul olaszul, latinul és angolul is) evangélikus volt, és soproni líceum a pozsonyi iskola szellemiségéből és (tan)könyveiből táplálkozott.

7. kép Karl Gottlieb von Windisch portréja (rézmetszet)

⁷⁹ Életéről l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, digitális kiadás, a megfelelő címszónál. KÖLESY Vincze Károly–MELCZER Jakab: *Nemzeti Plutarkus vagy A' Magyarország's vele egyesült Tartományok' Nevezetes Férjifainak Életleírásaik [...]*, Harmadik kötet, Pesten, 1816. 133–143.

Windisch a XVIII. századi német polihisztórizmus igazi típusának, a tudatos hazai német irodalmi törekvések megindítójának tartják.⁸⁰ Windisch tudományos műveiről még szólunk, nézzük először azonban a *gyermekneknek* (für Kinder – tanulóifjúságnak) szánt művét: *Geographische und Gesichte des Königreichs Ungarn* (Pressburg [Pozsony] 1780) című könyvét. Annál is inkább, mivel a Berzsenyi-vers vizsgálatakor Merényi Oszkár kritikai kiadásában az egyes képekhez (sorokhoz: a bevezető kép: 1–6.; mezők: 10–13.; a hegyek gazdagsága: 1–15.) Windisch tankönyvének megfelelő részeivel köti össze.⁸¹ Látható, hogy a tankönyv első lapjainak általános leírásaival, amelyeket szinte minden geográfiai–történelmi kézikönyv felsorol, s már a 16. század óta a *fertilis Hungariae*-toposz részei.

Der Zimmelsstich, unter welchen Ungarn liegt, ist einer der gemäßigsten, und fruchtbarsten. Der Boden trägt allerhand Arten des schönsten Getreides im Überflusse, den besten Taback, Hanf, Flachs, Safran, alle Gattungen von Feld- und Hülsenfrüchten, Kohl- und Wurzelgewächsen. Alles Obst wächst in Menge, und von besonderer Güte. Von Pfäusen und Zwetschenbäumen trifft man ganze Wälder an, von deren Früchten ein Geist gebrannt wird, den man Sliwowitzka nennet, und als ein magenstärkendes Getränk gebraucht. Es werden auch ganze Aecker mit köstlichen Zucker- und Wassermelonen angebauet, von welchen letztern man oft solche findet, die dreißig und mehr Pfunde wiegen. Die Weiden sind vortreff-

8. kép Windisch tankönyvének részlete (4. oldal) a vers felütéséhez

Elgondolkodtató, miért csodálkozik rá Merényi, hogy Windischnél nem szerepel sem Árpád, sem pedig Bacchus.⁸² Kétség kívül ismerte Berzsenyi e tankönyvet, mégis talán azért, mert sokkal alaposabban tájékozódott e kompendium leírásánál. Windisch más, későbbi könyvei is. Az 1816-ban megjelent *Nemzeti Plutarkus* 3. kötetében így jellemzi a pozsonyi polihisztort: „Vindisch [sic!] legkedvesebb tudománya a’ História volt, még pedig különösen, és jelesen Hazája’ Históriaja, mellynek megvilágosítására ő bizony sokat tett. Ő a’ Magyar Királyok életét leírta (Gesichte de Könige) írt magyar geographiát is (Geographie von Ungarn) és Politico-Geographico-Historica leírását magyar Országának (Politische Geographische historische Beschreibung des Königreichs Ungarn) a’ melly igen derék munka.”⁸³

Amennyiben Berzsenyi Windisch könyveiből tájékozódott, a magyar királyokat tárgyaló művében (*Kurzgefasste Gesichte der Ungern*; Pressburg, 1784) mindjárt az elején olvashatott Árpádról, tehát e német nyelvű összefoglalóval is bővíthette ismereteit.

⁸⁰ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégebbi időktől 1848-ig)*, Budavári Tudományos társaság, Bp., 1926. 356. Hírlapírói tevékenységéről: 388–389.

⁸¹ L. BDKM–MERÉNYI: 1979. 364–365. Windischnél az idézett részek: WINDISCH, 1780. 4.; 35–36.; 4–5.; 5.

⁸² „Látjuk, hogy Windischnél szó sincs az Árpádra való hivatkozásról, hiányzik a hazafias vonás, a vers éltető eleme. [...] Érdekes, hogy a szőlőhegyek leírása, Bacchus dicsérete hiányzik Windisch szövegéből.” BDKM–MERÉNYI: 1979. 364.

⁸³ Nemzeti Plutarkus, 1816. 3. 139.

Annál is inkább, mivel a vezért bemutató rész végén régi források olvashatóak, többek között Anonymus (*Anonymus Belae R. Notarius*), akinek nyilvánvalóan Berzsenyi ismerte 18. századi kiadásait (pl. Cassoviae, 1772). Itt, a 14. fejezetben (*De Arpad duce*) olvasunk pl. Árpádról, aki Hung várában időzve ott gazdag földre talál: „et dum ibi per plures dies habitassent, dux et sui videntes fertilitatem terrae, et abundantiam omnium bestiarum, et copiam piscium de fluminibus Tibiscae et Budrug, terram, ultra quam dici potest, dux Arpad et sui dilexerunt.”⁸⁴ A vidék gazdagsága (*fertilitas*) és a bőség (*abundantia*); ez hangsúlyozza a Berzsenyi-vers is.

Windisch felsorolása azonban itt nem ér véget, említi még az Árpád-történetre vonatkozóan (mások mellett) a koraközépkori Hepidanust és Luitprandus Cremonensist, vagy a bizánci görög történetírót, Cedrenuszt (Geórgiosz Kedrénosz). A versnél még visszatérünk Ceres említésére, aki Bacchusszal a fertilitas-toposz állandó kelléke.

A *Nemzeti Plutarkus* Windisch-életrajzának általunk is idézett részlete a pozsonyi tudós más műveit is idézi. Amennyiben Berzsenyi kézbe vette vagy csak belelapozott az ugyancsak Pozsonyban (1772) megjelent *Politisch-geografisch und Historische Beschreibung Königreich Hungarn* című művébe, már a gazdag ikonográfiájú díszcímlap rézkarca nőalakja (aki eg kőoszlopra vésett magyar címer előtt áll, mellette magyaros ruhába öltözött férfival) is a *fertilitas* jegyében dús szőlőfürtöt tart a kezében. Még a könyv legelején pedig e gazdagságra és a vidék szépségére is utaló ismert latin nyelvű szólás, az *Extra Hungariam...* olvasható, mégpedig a reneszánsz forrás, Caelius Rhodiginus nevének említésével. Berzsenyi, ha máshonnan nem, innen ismerhette Rhodiginus nevét s a szállóigét, s ez a mű is részletes leírást ad Magyarország geográfiai és politikai viszonyait illetően is.

Man wird nicht leicht ein fruchtbareres und mit allen Bequemlichkeiten des Lebens, so wohl versehenes Land finden, als dieses ädle Königreich. Es liegt unter einem der gemäßigtesten Himmelsstriche, und obgleich, die an den Gebirgen, gegen Mitternacht liegenden Gegenden, nicht sogar fruchtbar sind, so wird doch solches durch das ebene Land, und die gegen Mittag liegenden Landstriche, reichlich ersetzt. Kurz zu sagen: Hungarn bringt alles, was zur Nothdurft und Bequemlichkeit des menschlichen Lebens erfordert wird, im Ueberflusse hervor; so, daß nach dem Berichte des Caelius Rhodiginus, die Pannonier, schon in sehr alten Zeiten zu sagen pflegten: Extra Pannoniam non est vita, & si est, non est ita. Und ein anderer Schriftsteller nennet dieses Reich, Terram benedictissimam.

9. kép Windisch művének részlete a szállóigével (4. oldal)

⁸⁴ ANONYMUS. 1772. 11. Magyarul: „Mialatt több napon át ott időztek, a vezér és övéi látták a föld termékenységét, mindenféle vad bőségét, meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és a Bodrog folyam: s ezért a földet kimondhatatlanul megszerették.” ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*, ford. PAIS Dezső, Magyar Helikon, Bp., 1977. 92.

Ugyancsak 1780-ban Pozsonyban jelent meg Windisch két kötetes geográfiája: *Geographie des Königreichs Ungarn*. Ennek első kötete 7. §-ban a magyar geográfiai és történelmi irodalom bő tárházát sorolja fel. Oláh Miklós Hungariájával kezd, de szerepelnek ott más német nyelvű művek, s Bél Mátyás művének kiadásait is említi, valamint Tomka-Szászki *Introductióját* is.⁸⁵

Olahi (Nicolai) Hungaria, five de Origini-
bus gentis, Regionis situ, divisione, habitu, at-
que opportunitatibus, liber singularis, ward zuetst
in des berühmten Mathias Bel Apparatu ad Histor.
Hungar. zu Preßburg 1735 gedruckt, hernach aber
aus einer Handschrift des Olahus, durch den kaiserli-
chen Hofrath, und ersten Aufseher der kaiserli-
chen Bibliothek zu Wien, Herrn von Kollar, 1763
in 8. herausgegeben.

10. kép Első tételként Oláh művét említi a források között (12.)

Feltételezhetően, ha az iskolában megismert Windischnek e művét Berzsenyi kézbe vette, a mű leírásai mellett bő forrásanyagot találhatott, hiszen a 16–18. századig szerepelnek ott művek. Például a már említett Oláh Miklós, vagy Wolfgang Lazius (*Der Königreichs Hungarn*, Wien, 1556), Timon Sámuel (*Imago novae Hungariae*, Kassa, 1734), Szerdahely Gábor (*Celebrium Hungariae Urbium et Oppidorum Chronographia*, Kassa, 1732; Nagyszombat, 1770). Bél említett művei: *Hungariae antiquae et novae Prodromus*, Nürnberg, 1723; *Notitia Hungariae novae Historico-Geographica*, Bécs, 1738–1742; *Compendium Hungariae Geographicum*, Pozsony, 1777. Más művek: pl. Johannis Severini, *pannonia Veterum, monumentis illustrata*, Leipzig, 1770; Tomka-Szászki János, *Introductio in Orbis hodierni Geographiam*, Pozsony, 1748, és számos, a 17–18. században megjelent német nyelvű munka. Mindezek a hazai tudományban latinul megjelent, forrásokra is támaszkodó művek szélesíthették Berzsenyi látásmódját, amit a vers igazol is.

Berzsenyi Dániel: *Magyar Ország* című verse

„A költő kezdetben nagyra becsülte ezt a verset és a Kazinczyhoz küldött versgyűjteményben a második helyre tette, mindjárt az Ajánlás után” – írja Merényi.⁸⁶ Tudjuk azonban, hogy Kazinczy Berzsenyi verseit olvasván az 1808. december 23-án kelt levelében tíz verset is kihagyásra ítélt (első helyen említve a kéziratot korpusz elején lévő *Magyar Ország* címűt). Így ír: „Ezeket fel nem vettem gyűjteményedbe, mert ártának az Egésznek. [...] Én jónak tartanám e 10 darabot egészen elégetni.”⁸⁷ Az 1810. május 6-án kelt levelében ismét előveszi a

⁸⁵ WINDISCH, 1780. 1. 12–15. Bél említése: Uő., uo. 14.

⁸⁶ BDKM–MERÉNYI: 1979. 364. L. még Merényi kiadását: BERZSENYI Dániel verseinek kiadatlan összövegei. Az 1808. évi összöveg, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1938.

⁸⁷ BDLEV–FÓRIZS: 2014. 28–29.

kihagyandó verseket, de itt e költeményt már meg sem említi.⁸⁸ Merényi szerint „Nyilván nem egyezett felfogásával az a „titusi” kép, amelyet a költő kora Magyarországáról festett idilli-iffúi lelkesedésében”.⁸⁹ Láttuk már a vers topikus előzményeit és hagyományt, így a széphalmi mester akkori túlzó kozmopolitizmusába nehezen, illetve egyáltalán nem fért bele e vers, ahogy a két jeles királyt (Nagy Lajost és Hunyadi Mátyást), Festeticset, Széchényit, vagy éppen a 18. századot megverselő költemény, de még a *religiosus*nak bélyegzett *Fohászkodás* sem.

Berzsenyi Dániel *Magyar Ország* című költeményének jelentésrétegei: szöveg- és képvilágok

Miután igyekeztünk tágabb költészettörténeti összefüggésbe elhelyezni a verset, s felülemelkedni azon, hogy csak saját korát lássuk a költeményben, hiszen a *fertilitas-toposz* 16–18. századi megnyilvánulásai nagyobb keretet adnak neki, vizsgáljuk meg sorainak jelentését s jelentésrétegeit, nem mellőzve azok képi háttereit sem.

A vers felütése, a költemény 1–2. sora az *itt* közelre mutató névmással kezdődik, amelyet még kétszer megismétel. Az *itt* az ország gazdag mezejére mutat (3. sor). A haza táját pedig a két sor jellemzi: a Duna és Árpád földje, amelyet a 2. sor végén nevez meg „oh Hazám”-ként. A haza kiemelése a Bornemisza Péter-i *Áldott Magyarországra* utal, de nem a balassias „Ó, én édes hazám, te jó Magyarország” (a Nagyciklus 66. verse: *Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quae habuit carissima*) aposztrofálásával, hanem a poétai hely meghatározásával. Az „oh Hazám!” felkiáltás, fohász a toposzra vonatkozik: ott van ez a haza, *hol szőke vizét a’ Duna rengeti / Árpád’ gazdag arany hantjai* találhatók. Vagyis az ország főfolyója a Duna, amely a *szőke* jelzót kapja. Tudjuk, Berzsenyi jól ismerte a 17. századi Gyöngyösi István költészetét⁹⁰, s ott, az 1695-ben Lőcsén megjelent *Palinodia* című mű első sorában olvashatta a *szőke Duna* kifejezést: „A’ mint Szőke Vize le foly a Dunának...”⁹¹ A *szőke* jelző a világosabb színt („Mondjuk hajról és szőrről, melynek színe fehéres, s némileg a kenderszálakhoz hasonló [...] a szőke jelent fehéres arcbőrűt is), a fehéres szürkét jelenti, ahogy erre a Czuczor–Fogarasi-szótár is utal, éppen a Duna folyó színét is hozva: „mondjuk némely hasonló színű testekről. A Duna szőke vize. Szőke keszöcze.”⁹² „Szőke vizét a’ Duna rengeti”, vagyis a víz reng, a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint: „ingataggá tétetve reszkető mozgásokat tesz”. A megszemélyesített Duna *rengeti vizét*, vagyis

⁸⁸ L. Uő., uo. 128–129.

⁸⁹ BDKM–MERÉNYI: 1979. 364.

⁹⁰ L. pl. Kőrösi Imre tanulmányát, amelyben Berzsenyi a *Kesergés* c. költeményére tett Gyöngyösi-hatást vizsgálja: KŐRÖSI Imre: *Berzsenyi Dániel Kesergés című versének keletkezéstörténetéhez* (*Gyöngyösi hatás a Berzsenyi i költészetére*) = ItK, 1994/2. 215–227.

⁹¹ L. GYÖNGYÖSI István: *Összes költeményei, II.*, s. a. r. BADICS Ferenc, MTA, Bp., 1921. 215. (RMKT, XVII. századi magyar költők művei)

⁹² CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*, 5., MTA, Pest, 1870. 1441–1442.; itt: 1442.

rázkódik a víz, rázkódtatja, remegteti vizét.⁹³ Azaz: hullámszik. A Duna folyó (folyam) a *fertilitas-toposz* része, mintegy jelképe a vizekben gazdag Magyarországnak. Tudjuk, hogy már a 16. századtól jelen van e toposz, amelyet például Georgius Wernhernek az 1551-ben Bécsben, latinul és németül is többször kiadott műve (*De admirandis Hungariae aquis hypomnematibus; Magyarország csodálatos vizeiről*) is képvisel, amely források, csermelyek, patakok, folyók növekvő sorrendjében tart szemlét az ország vizei fölött.⁹⁴ E leírás középpontjába nem a Duna, hanem a hévizek és a Tisza *fertilitas*a kerül, amelyet az itáliai Pó folyóval vet össze, és Magyarországon a folyók királyának („*merito fluviorum Rege min Hungaria dicere possis*”) tartja.⁹⁵

Porro de copia quid dicam? Habet quidē Hungaria multos amnes piscosissimos, inter quos etiā eos numero, qui ex vicinis terris immittuntur. Sed neq; inter hos, neq; inter alios, quorū fontes apud Hungaros sunt, vllus prouentu piscium superat Tibiscum, vt eum, quod de Pado Italīe dixit Poeta, meritō fluviorum Regem in Hungaria dicere possis. Et si verō idem contingit fluuijs, quod terrae, nempe quod vt haec fruges, sic & illi pisces,

Copia
scium in
Tibisco.

11. kép Részlet a Tisza bőségéről (*copia, fertilitas*) Wernher művének leírásában (15.):
Copia piscium in Tibisco

A 17. században például Paczoth Ferenc *Oratio in laudem Hungariae patriae* (1617)⁹⁶ című művében a folyamok királya már a Duna (*Nam et Danubius fluviorum rex*), amely – a vers második sorát is már idevéve („*Árpád’ gazdag arany hantjain...*”) – a Berzsenyi által is jól ismert magyar krónikairódalomban gyökerezett. Az *Árpád’ gazdag arany hantja* Árpád földjét, vagyis Hungariát jelenti, az aranyra való utalás (hiszen két jelző is van: gazdag és arany hant, vagyis aranyat érő, termékeny) szintén a *fertilitas-toposz* része. Nem beszélve arról, hogy Paczothál is megjelenik az, hogy maguk a folyók is aranyrögöket görgetnek, „de ezt nem keresik azok, akik egész arany-, ezüst- és rézhegyeket birtokolnak (*qui montes totos auri, argenti, cupri et omnis generis metalli feracissimos possident*).”⁹⁷

⁹³ Uő., uo. 503–504. Az erős szél is *rengeti* a fákat, vagyis remegteti. A szótár a *renget* példáját Berzsenyi-idézettil világítja meg: „*Memmi andalgó öröm és reménység / Rengetett, édes csalatás, öledben.*” A *Barátimhoz* c. vers 14–15. sora.

⁹⁴ L. erről: IMRE: 1995. 228.

⁹⁵ L. Uő., uo.: „Az értekező stílust azonban legyőzi a t é m a elragadtatott retorikus laudatiója: a vizek gazdagsága mellett a *fertilitas Hungariae* szárnyaló leírása bontakozik ki, különösen a Tisza (*Rex fluviorum Hungariae*) ábrázolásánál figyelhetjük meg ezt. Itt egy egész országrész gazdagságának leírása bomlik ki, de azzal a fájdalmas lezárással: most ennek nagy részét letarolta a barbár török.”

⁹⁶ Ismerteti: RESTÁS: 2018. 499.

⁹⁷ Uő., ua.

Pannonia/Hungaria termékenységeinek képe tehát a krónikairodalom része. Anonymusnál a XIV. *caput* ír Árpád vezerről (*De Arpad duce*), aki Salánnal (Zalán) hadakozva megszerzi a Tisza és Bodrog közé eső földet, aztán *Hung* várában időzik. Így ír a krónikairó: „*et dum ibi per plures dies habitassent, dux et sui videntes fertilitatem terrae, et abundantiam ominium bestiarum, et copiam piscium de fluminibus Thibiscae et Budrug, terram, ultra quam dici potest, dux Arpad et sui dilexerunt.*”⁹⁸

A vers első sorában lévő víz és a másodikban lévő föld a honfoglalási *Fehér ló* mondáját idézi fel, amely körvonalazódik Anonymusnál is az Árpád-fejezetben, s itt kap jelentőséget a Duna is: „*dicens: [...] »et infuper peto ab ipfo duce vestro, ut mittat mihi gratia ipsius duas lagungulas plenas aqua Danubii et unam farcinam de herbis fabulorum Olpar, ut possim probare, si sint dulciores fabulorum Olpar herbis scythicorum, Dentumoger, et aquae Danubii si sint meliores aquis Thanaidis?«.*”⁹⁹

A Kézai Simon krónikája (*Gesta Hungarorum*, 1284) bővítéseként ismert Óbudai és Képes krónika (1347; 1358; Marci de Kalt *Chronica de gestis Hungarorum*) tartalmazza a legteljesebben a *Fehér ló* mondáját, ahol ezt olvassuk: „A lakosoktól azután hallották, milyen termékeny a föld, hogy a Duna igen jó folyó, és ama részekenél jobb föld nincsen a világon: közösen tanácsot tartottak tehát, és elküldték hírmondóul Kund fia Kusidot, hogy menjen, szemlélje meg az egész földet és ismerkedjék meg a föld lakosaival. Amikor tehát Kusid bejött Magyarország közepébe és leszállt a Duna menti részekre, látta, hogy a táj kellemetes, a föld jó és termékeny, jó a folyóvíz, sok a legelő – tetszett neki. Elment tehát a tartomány fejedelméhez, Szvatopluk nevezetűhöz, aki Attila után uralkodott, köszöntötte őt népe nevében, és elmondta, mi okból jött. Ennek hallatára örvendezett Szvatopluk nagy örvendezéssel, azt hitte ugyanis, parasztok jöttek, hogy megműveljék az ő földjét; ezért a követet kegyelmesen bocsátotta el. Kusid pedig a Duna vizéből megtöltötte kulacsát, perje főből tömlőjét is megrakta, és a fekete földből is rögöket vivén, megtért övéihez. Elmondotta mind, amit hallott és látott, megmutatta a kulacs vizet, a földet és a fiút: mindez nagyon tetszett nekik. Meg is izlelték, meg is győződtek róla, hogy jó a föld, édes a víz, olyan a rét meg a fű is, amiképpen a hírhozó elmondotta. Árpád pedig népe között megtöltötte a Duna vizéből szarukürtjét, és mind a magyarok előtt ama kürtre a mindenható Isten kegyelmét kérte:

⁹⁸ A Berzsenyi korában megjelent 17772-es kassai kiadás alapján idéztük: ANONYMI: *Belae regis notarii, Historia Hungarica [...]*, Cassoviae, 1772. 35–36. Magyarul: „Mialatt több napon át ott időztek, a vezér és övéi látták a föld termékenységet, mindenféle vad bőségét, meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és a Bodrog folyam: s ezért a földet kimondhatatlanul megszerették.” ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*, ford. PAIS Dezső, Magyar Helikon, Bp., 1977. 92.

⁹⁹ ANONYMUS: 1772. 37. Magyarul: „»Azonfelül azt kérem a vezéretektől, hogy küldjön nekem a maga jóvoltából két korsót tele Duna vízával és egy nyálábot Alpár homokjának a fűvéből, hogy megtapasztalhassam, vajon édesebb-e Alpár homokjának a fűve a szcítiai tájnak, azaz Dentü-mogyernak a fűvénel, és a Duna vize vajon jobb-e a Don vizénél.«”. ANONYMUS–PAIS: 1977. 93.

12. kép: Árpád birtokba veszi a magyar földet (Képek Magyarország történetéből, 1873)

adja nekik az Úr ezt a földet mindörökre.”¹⁰⁰ (Ezután [is] olvashatók még a monda elemei.)

Az itt körülírása után (vizével és földjével meghatározott Magyarország) a 3–4. sorral folytatódik:

*Céresnek koszorús homloka illatoz
'S a bővség ragyogó kürtje mosolyg réád.*

A víz és a föld termékenysége (*fertilitas*) eredményezi a termények gazdagságát. Ezek közül is első (toposzszerűen) a gabona (majd a bor). Az előbbi a verssorban metonimikus értelemben Ceres istennő jelzi. Vergilius *Georgicája* 2. könyve 136–176. sorában, ahol Itália dicsérete hangzik el, jelzi a bőség e két jellemzőjét (143–144.): „*sed grauidae fruges et Bacchi Massicus umor / impleuere; tenent oleae armentaque laeta.*”¹⁰¹ Ovidius pedig a *Fasti* (Római naptár) 4. énekében ír Ceres ünnepéről (*Cerealia*; április 12.), amikor is a jobb ételt megteremtő istennőre emlékeztek a rómaiak.¹⁰² Alakjáról bőven értekeztek a mitológiai kézikönyvek is, így a Kis János által fordított Damm-féle is.¹⁰³ A X. fejezetben (*Ceres*, görögül *Demeter*) meséli el történetét.¹⁰⁴ Leírja (§. 67.), hogy *Ceres a' földmivelésnek és a törvény-szerzésnek Istenaszszonya vólt.*” Ábrázolása pedig a

¹⁰⁰ KÁLTI Márk: *Képes krónika*, ford. GERÉB László, Magyar Helikon, Bp., 1964. 26. L. még: ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul. Anonymus, Kázai, Óbudai és Képes Krónika*, Szeged, 1943. 127.

¹⁰¹ Magyarul: „csak buja búza virul, csak a bacchusi massicus önti / tűznedijét, és mindenhol víg nyájak, olajfák.” VERGILIUS–LAKATOS: 1984. 59.

¹⁰² L. Ovidius, *Fasti*, 4. 401–416. Utána még Proserpina elrablása olvasható.

¹⁰³ KIS János, ford.: *Görög és római mythologia vagyis a régi görögök és rómaiak költött isteneinek és félisteneinek mesés történetei*, Pozsony, 1805.

¹⁰⁴ Uő., uo. 40–44.

következő: „Ugy festetik mint egy legjobb idejébéli Asszony, a fején búza-kalász-koszorú vagy, a kezében pedig többnyire égő fáklya vagy néha egynéhány kalász, vagy mál-fej. Sokszor szárnyas sárkányoktól húzatott kotsiban ül, s a kezében sarló vagy. Utóbb igen tellyes mejjeket-is szoktak néki festeni.”¹⁰⁵ A 68. § szicíliai kultuszáról s lánya, Prespina elrablásáról szól. Ír azonban az istennő kulturális szerepéről is: „Ez által az emberek hozzá szoktak a társaságbéli élethez, és mint hogy ez törvények nélkül fel nem álhat, bé vették Cerestől a törvényeket is.”¹⁰⁶ (A 69–71. §-ban pedig kultuszáról ír, többek között az eleusiszi misztériumokról.¹⁰⁷)

Berzsenyi verssorának képi megjelenítése részint egyezik a mitológiai leírással, hiszen a „Céresnek koszorús homloka illatoz” sor (3.) utal arra, hogy búzakalászból font koszorút visel, amely illatot áraszt.

A 4. sor értelmezéséhez („S a bővség ragyogó kürtje mosolyg réád” azonban már más képzőművészeti analógiákat kell keresnünk, ugyanis a *bővség ragyogó kürtje* nem más, mint a bőségszaru, *cornucopia* (*cornu copiae*). Erről is Ovidius *Fastija* beszél, az 5. könyv 111–128. sorában. Idézzük fel e rész 119–128. sorát!

*cornibus aeriis atque in sua terga recurvis,
ubere, quod nutrix posset habere Iovis.
lac dabat illa deo; sed fregit in arbore cornu,
truncaque dimidia parte decoris erat.
sustulit hoc nymphe cinxitque recentibus herbis,
et plenum pomis ad Iovis ora tulit.
ille ubi res caeli tenuit solioque paterno
sedet, et invicto nil Iove maius erat,
sidera nutricem, nutricis fertile cornu
fecit, quod dominae nunc quoque nomen habet.*¹⁰⁸

A bőségszaru tehát a gyümölcs bőségét (*abundantia*) is mutatja s a *fertilitas* szimbóluma. Ceres így általában a termények (gabona, gabonafélék) s a gyümölcsstermés bőségének hordozója, ahogy ez képzőművészeti alkotásokon is megjelenik. Ceres a *cornucopiával* már *Abundantia*, a gazdagság istennője, ahogy a *rubensi* festménynek is már ő szerepel a címében.

Berzsenyi e *szarvat* kürtként aposztrofálja, merthogy ahhoz hasonló. A kürt metonímiája a kürt alakú szarvnak. Mosolyog a hazára, mivel a *fertilitas* jellemzi. A *ragyogó* jelző itt a *fényes*, ahogy a fémkürtök is fénylenek.

¹⁰⁵ Uő., uo. 40.

¹⁰⁶ Uő., uo. 41.

¹⁰⁷ Uő., uo. 42–44.

¹⁰⁸ Magyarul: „Háta fölé hajló két szarva magasba szökellett. / Tőgye is akkora, hogy mennyei dajka lehet. / Istent szoptat azért. De letört szarva a fák közt, / és a fején, csonkán, csak fele dísze maradt. / Asszony felveszi azt és friss fűvel koszorúzva, / nyújtja, gyümölccsel együtt Iuppiter ajkaihoz. / S ez – hogy az ég ura lett és fenn ült atyja királyi / székén, s nem volt már senki se nála nagyobb, / csillagnak felvitte a dajkát és csodaszarvát, / s most úrnője nevét hordja a mennyben ez is.” OVIDIUS: *Római naptár/Fasti*, ford. GAÁL László, Helikon, Bp., 1986. 99.

13. kép Ceres istennő ábrázolása kalászkodókkal és a bőségszarúval

Ismerjük, hogy a 17. századi Magyarország-leírásokban, jelesül pl. M. Johann Fechner *De Europa, et nobilioribus ejus partibus* (1640) című beszédében a magyar föld termékenységét említve megjegyzi, hogy a gabona sehol másutt nem nő ilyen dicséretes bőségben: „*Agri ea est fertilitas, ut frumentum nullibi crescat laudatius et copiosius.*”¹⁰⁹

Az 5–6. sor biblikus, a mózesi könyvben (IV.) olvasható Kánaán-leírás hangulatát idézi a *termékeny mezők mennyei harmatjával*. A *mennyei harmat* az eső, amely itt jelzőjével a Bibliában a Hermón hegy felől fújó szél kellemes záport hozott, amelyet *Hermón harmatjának* nevez a 133. zsoltár (3.): „*Mint a Hermon harmatja, a mely leszáll Sion hegyeire. Csak oda küld áldást az Úr és életet örökké!*”¹¹⁰ A bőséges és kedvező esőzés teszi termékennyé a mezőket (5–6.): „*Termékeny mezeid mennyei harmatok / Mossák*”. A kedvező, ideális, szinte kánaáni éghajlat bő (gabona)termést hoz, így a csűrök, pajták, megtelnek, a bőség (*ubertas, fertilitas*) eredményeként ezt egész Európa irigylő (6.): „*s tűreidért Europa irigyed*”. Waldapfel e mondatot hozza párhuzamba az *Extra Hungariam non est vita...* szállóigével, s a gazdagodást hozó példátlan háborús konjunktúrával magyarázza Berzsenyinek, az ezerholdas gazdának a megelégedését. Láttuk, hogy Berzsenyi mélyebb irodalomértéséből adódóan a *fertilitas Hungariae*-toposz 18. század végi (1799) megszólaltatója, ugyanis az ország gazdagságának leírása nem áll meg a gabonánál, hanem három istenség (Ceres, Bacchus, Pán) köré rendeződve mutatja Pannónia, illetve Hungária bőségét. Természetesen nem zárható ki kora eseményinek versbeli reflexiója sem a költemény háttereként, mégis a haza magasztalásának e régi toposza áll a mű háttérében a „*Romlásnak indult hajdan erős magyar!*” (a *Kesergés* [Berzsenyi első ódája] és újabb változata, A

¹⁰⁹ FECHNER, M., Johannes: *De Europa, et nobilioribus ejus partibus [...]*, Vratislaviae, 1640., számozatlan [18.]. L. erről részletesen: RESTÁS, 2018. 505–507., itt: 506.

¹¹⁰ SZENT BIBLIA: ford. KÁROLI Gáspár, 1982. 568.

magyarokhoz [I.] nemzetostorozó megállapításának ellenpólusaként. A vers, a politikum és Berzenyi léthelyzetének tudatában is, túlmutat a reflexivitáson, és a horatiusi *vates* magatartása emeli egyetemesebb irodalmi szintre a költeményt.

A 7–9. sorban, ahogy jeleztük, Bacchusszal, vagyis az országnak szőlőkben, borban való gazdagságát írja le:

*Itt Edent mutato sorhegyek oldalán
Bachus tölt poharat, 's néked az isteni
Nectár legnemesebb vedreiből merít...*

Nyilvánvalóvá válik, hogy a szülőföld, a Vas vármegyei táj szépségéből merít, vagy még későbbi verseinek, a Balatonnak és Keszthelynek vidékét is megidézi, vagyis Pannónia hegyeinek sorát, láncát, amelyek Édent mutatnak, azaz a gyönyör és öröm helyét és vidékét: *regio amoena*. A szülőföldnél maradván ismert, hogy Kemenesalja ékköve a festői szépségű Ság, amely a tanúhegyek (sziget-hegyek) láncolatába illeszkedik. Ezek jó része pedig a Balaton-felvidék, a Tapolcai-medence.¹¹¹ Berzsényi a Ságtól e vidékre tekintve jelzi e hegyeket „Édent mutató sorhegyek”-ként, ahogy írtuk, kies tájakként.

A „sorhegyek oldalán / Bachus tölt poharat” kifejezés a Ság és az említett tanúhegyek, a Balaton-felvidék kiváló szőlőtermesztésére és bortermelésére vonatkozik. A Ság hegyet megidéző Berzsényi tudott/tudhatott arról, hogy a hegy déli oldalán lévő *Tündérvölgy*ben készült borok zamatos lágy ízűek, míg az északi oldalra a savasabb, keményebb karakterek voltak jellemzőek. Tudhatta azt a történetet is, hogy a 18. században Bécsben értékesített Ság hegyi bort a *nászéjszakák boraként* nevezték, amelynek elfogyasztása után fiú utódban reménykedhettek. A hagyomány szerint a Habsburg udvarban is elterjedt a hiedelem, miszerint csak a *nászéjszakák bora* elfogyasztása biztosíthatja a pár számára a fiú utódot, vagyis a trónörököszt. A ságiak úgy tartják, hogy, amikor egyszer nagy jégverés volt Ságön, és elmaradt a termés, a Somlóról vitték a bort. A rákövetkező évben a fiúáldás elmaradt, és megszületett Mária Terézia.

E vidéken egyenesen Bacchus isten, a bor feltalálója tölt a poharakba. Kis János (illetve: Damm) *Görög és Római Mythológiája* bőségesen ír Bacchusról (Dionysosról).¹¹² A 84. §-ból megtudjuk, hogy „Bacchust a bornak Istenét úgy festette a régiség, mint egy olyan ifjú embert, kiben az ifjúságnak és szépségnek minden kellemetességei együtt találhatnának. A homlokán, melyet szőlő-veaszszóból vagy borostyánból font koszorú ékesít, többnyire két tompa szarvak állanak ki. A vállairól valamely vad állatnak tarka bőre függ-le, 's a' kezében egy áltzát tart, melly hasonlóképpen borostyánnal vagy szőlő-veaszszóval van körül fonva. Sokszor kotsin ülve festetik, melly kotsit pardutzok és leopardok húznak; né-melkykor pedig ezen nevezett vad állatok közzül valamelyiken ül.”¹¹³ Az istenség megjelenítése a régi költészetben ismert *translatio* (a görög-római istenek Pannóniába való átköltözése), vagyis, nemcsak a görög és római tájak lakója, hanem Magyarországa is. Bacchus *megtölti a poharat*, azaz bő és jó szőlőtermést ad,

¹¹¹ Tanúhegyek pl. Badacsony, Somló, Tóti-hegy, Gulács, Csobánc (Tapolcai-medence keleti része), Szent György-hegy, Haláp (Tapolcai-medence északi része).

¹¹² A mű XIV. fejezete ír az istenről: *Bacchus, Görögül Dionysos*, L. KIS, 1805. 51-57.

¹¹³ Uő., uo., 51–52.

amelyből kiváló bor készül. Erre vonatkozik a folytatás is (8–9. sor): „*s néked az isteni / Nectár legnemesebb vedreiből merit*”. A *néked* a hazára vonatkozik. Tudjuk, a nektár az istenek itala, fenséges nedű, tehát a hazai, Ság hegyi bor az istenek italának is beillik, sőt, a bor legnemesebb (a nemes borok közt is a legjobb) fajtával áldotta meg a természet e vidéket, e hazát.¹¹⁴ A *vedrekben* lévő s a *vedrekkel* mérhető borok a legnemesebbek, ebben részesül a haza.

Összegzésként

A költemény áttekintése alapján kirajzolódik szerkezete. A *fertilitas Hungariae*–toposz az 1–19. sor, amelyben Merényi szerint Windischnek a gyermekeknek szánt *Geographie und Gesichte des Königreichs Ungarn* (Pressburg, 1780) című műve szolgáltatott alapot. A *fertilitas*-toposz elemeit, sorrendjét vizsgálva úgy véljük, mintája akár (ha nem az) Oláh Miklós *Hungariája* is lehetett, ugyanis a *Tizennyolcadik fejezetet* olvasva szinte e szerint halad, de bármi is fellelhető volt e témában olvasmányai között (Windisché mellett), a Berzsényi által kiemelt bőségelemekkel számolhatunk. Ismerjük (és felidéztük) a toposz eredetét, funkcionális szerepét, amelynek 18. század végi megújulását láthatjuk. A hazafias gondolatok 16–17. századi, a török elleni honvédő, a haza pusztulását látó időkben megfogalmazott, a haza régi állapotával (az Árpádok és a Hunyadiak) való összevetése hozta magával a *Querela Hungariae*-toposzt, amely a 18. század végéről már eltűnik, fenyegedése, a romlás (*ruina Hungariae*) azonban fennáll, amelynek már nem eshet áldozatul az ország. Paradigmaváltása s megújulása ez a *fertilitas*-toposznak. Úgy tűnik, Berzsényi jó ismerője a régi történelmi tudatfolyamatoknak, hiszen verseiben, köztük a *Magyar Ország* címűben, elevenen s élénken él a 16–17. század szenvedéstörténete (török és Habsburg fenyegetettség) s hazafiassága. Szinte ars poeticaként idézhetjük fel Eszterházy Miklós 1634. április 13-án írott levelét, amelyben a haza oltalmáról ír: „*s mégis magok megh maradasajert mindent megcselekedtek, s nem hazanke tehát nekünkis ez, mint edes Elleink-nek. Az bizony nas ninezen kivülle, s tartozunk mind Isten s mind Vilagh szerte az termeszeinek törvenije szerint is minden oltalommal nekj, kinek szolgallattijara ha velem eggüitt concurral kegyemetek, kész vagiok minden faradssagot, munkát, kölczeket fel vennem erette, s el hittem, nem is haszontalanul, es ha ugi kívantatik elletemetjs el fogiatnom.*”¹¹⁵

A *Pragmatica santio* (1723) magyar támogatásával azonban történelmi paradigmaváltás is van: a Habsburg uralkodók magyar királyként való elfogadása, ugyanakkor Magyarországnak mint *regnum independens*-nek a megőrzése a *nemzetiség*, a nemzeti gondolat irányába hat. A nemzeti aulikus, aki elfogadja a Habsburg-ház trónigényét, de a királyt már a magyar érdekek képviselőjének tekintik, a régi királyok szellemében is magyarrá kell válnia az ősi királyi jogok megkapásával és gyakorlásával.

¹¹⁴ Ismert e vidékkel kapcsolatban, hogy a *sági bort* (Sagweiner) rendkívül pozitív élettani hatásai miatt a 18–19. században szerte Európában árulták a patikák. Vesetisztítóként, gyomorjavítóként és étvágyfokozóként ajánlották.

¹¹⁵ Gróf ESZTERHÁZY Miklós nádor: *Levelei*, közli RÁTH Károly = Magyar Történelmi Tár, 8., MTA, Pest, 1861. 91.

Ez a *status quo*, az alkotmányosság megőrzése hatja át a következő részt (20–26. sor), amelyben uralkodási formáját és normáját mutatja be Magyarországnak. Mária Terézia negyven esztendeje (felfogásában) az uralkodói minta, amelynek szellemisége megtartandó. Ennek lényege, hogy a *törvény, ne a hatalom kénye* (önkénye, azaz az önkényuralom) legyen hatalmon, uralkodjon, mert akkor a régi dicső nemzet fennmarad.

Berzenyi a versből kibontható történelmi látásmódja szintén a 17. század közepének hazai köztudatában egymás mellett élő s verseiben is oly kedvelt *virtus bellica* és az *eruditio* tisztelete s annak dicsőítése körül forgott. Az előzőt más, a nemesi felkelések megverselés kapcsán fejti ki, az utóbbi azonban a költemény befejezésében helyet kap (27–33.). A Róma-gondolat mellett egyik levelében azt írja (*Horváth Istvánnak*, 1811. június 15.), hogy verseivel Magyarországra nézve *Spártát, Athént álmódott*, vagyis éppen a hadi- és a tudáserényt képviselő görög-ség két városállamát idézi meg.¹¹⁶ A rómaiak, Horatius görög műveltsége és a plutarckhizmus által közvetített hellenizmus már e korai költeményében is jelen van, hiszen itt éppen Attikát s követetten ezzel Athént s filozófiai műveltségét említi a reneszánsz kori *translatio studiorum/Musarum* tudatában, vagyis, hogy a haza, Magyarország is a kultúra, a műveltség letéteményese válhat és válik a poézis által.

A szerkezet egyre rövidülő részekkel a hármasság körül forog, amelyet egyrészt Magyarország fertilitása és statusa, másrészt az ország és a poéta (*vates*) viszonya, harmadrészt pedig a poéta megdicsőülése határoz meg: a *haza*, a *haza* és a *poéta*, valamint a *poéta* hármasságra épül fel a vers.

Nem véletlen, hogy a Kazinczynak 1808-ban elküldött versgyűjtemény (*Berzsenyi Dániel Versei*)¹¹⁷ a költemény a Kazinczyhoz szóló *Ajánlás* (*Kazinczy Ferentz*) után (ahol az összöveg negyedik strófájának második sorában szereplő *zsenge virágimat* kifejezés verseire utal)¹¹⁸ másodikként olvasható, jelezvén, hogy az ajánlás után ez fontos programverse. Költeményei a haza sorsáról, állapotáról, hadierényeiről írott, tehát a *politikum* tárgykörébe tartozó versek fognak állni, valamint saját poézisét is számba vevő, a líra más hangjait is megszólaltató (a *privatum* szférája) költeményekből. Nemzettudatát részint Horatius és a görög és római történelmi minták (romanizáció) táplálják, másrészt a 17. század honvédő nemzettudata (annak folytatását látja Mária Terézia korában), amelyet Zrínyi így határozott meg a *Ne bántsát a magyart! Az török áfium ellen való orvosság* (1663) című röpiratában: „*Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio! Ezenkívül én semmit sem tudok, sem mondok. Avagy ezért, magyarok evvel oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg mindnyájan, mert non datur aliud medium. Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannóniában. Hic nobis vel vincendum vel moriendum est.*”¹¹⁹

¹¹⁶ BDLEV–FÓRIZS: 2014. 225.

¹¹⁷ A reprint kiadáshoz l. Merényi írását: Uő.: *Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye*, Akadémiai, Bp., 1976; valamint CSETRI: 1986.

¹¹⁸ Merényi 1979-es, a vers hosszabb szövegkiadásában a 22. sor. BDKM–MERÉNYI, 1979. 90.

¹¹⁹ Gróf ZRÍNYI Miklós: *Prózai munkái*, s. a. r. MARKÓ Árpád, Magyar Szemle Társaság, Bp., 1939. 280.

Zrínyi e művének méltán kiemelt üzenete az *extra Hungariam*-szállóige progresszív hazafias értelmezését mutatja: hazás sehol másutt nem lelünk („so-hun másutt Magyarországot meg nem találjuk”), amely összefonódik a nemes szabadsággal: a magyarok számára az egyéni, kulturális szabadságot jelenti a haza, vagyis Pannónia (Magyarország). A liviusi *Ab Urbe condita* 23. könyvében (43. 5.)¹²⁰ az itt élnünk, halnunk kell („Hic nobis vel vincendum vel moriendum est”) – amelyet Vörösmarty Szózatának utolsó (56.) sorának Zrínyi-parafrazisa-ként ismerünk¹²¹ – mondat hordozza, hogy az élet a *fertilitas* (és a szabadság), a halál viszont a horatiusi 3. 2., *A rómaiakhoz* (*Ad amicos*) intézett carmenje 13. sorának értelmezését nyeri: „Dulce et decorum est pro patria mori” (*Szép és ma-gasztos a hazáért meghalni*).¹²²

A türtaioszi hadierény (l. pl. *A spártai harcosokhoz* vagy a *Szép a halál* című verseit) Zrínyi, majd Berzsenyi költészetének is meghatározó eleme, az ország felemelésének, *status quo*jának lehetséges útja, ahogy a tudáserej (biosz *theoretikosz*) is. Berzsenyi költészete tehát e nemzeti programmá váló, a görög és római, valamint a romanizált magyarság eszményeinek megvalósulását kéri szá-mon, valamint régi és az új hősi eszmét is megfogalmazza. E programvers pedig Magyarország *fertilitas*ának tudatában fogalmazza újra a nemzeti öntudatot s benne költői teljesítményének magyar irányát.

Irodalom

- ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Ford. PAIS Dezső, Magyar Helikon, Bp., 1977.
BALÁZS Péter: *Biblia, história és bölcsélet a felvilágosodás korában*. L'Harmattan, Bp., 2013.
BENDA Gyula–SZEKERES András, szerk.: *Tér és történelem*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2002.
BENE Sándor–G. ETÉNYI Nóra–HAUSNER Gábor–KELENIK József–R. VÁRKONYI Ág-nes: *Zrínyi-album*. Zrínyi, Bp. 2016.
BERZSENYI Dániel *verseinek kiadatlan összövegei. Az 1808. évi összöveg*. s. a. r. MERÉ-NYI Oszkár, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1938.
BERZSENYI Dániel: *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Akadémiai, Bp., 1779.
BERZSENYI Dániel *levelezése*, s. a. r. FÖRIZS Gergely, Editio Princeps, Bp., 2014.
BÍRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Akadémiai, Bp., 1976.
BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvi-rodalom tükrében*. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.
BITSKEI István: *Mars és Pallas között*. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2006.
BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Akadémiai, Bp., 1963.
BRAUDEL, Fernand, *Franciaország identitása. I. A tér és a történelem*. Ford. MI-HANCSIK Zsófia, Helikon, Bp., 2003.
CASSIRER, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*. Ford. SCHEER Katalin, Atlantisz, Bp., 2007.

¹²⁰ L. LIVIUS: *A római nép története a Város alapításától*, 2., ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Bp., 1982. 218. Hannibál fiktív beszédet mond katonáinak: „Itt, mikor először összecsaptok az ellenség-gel, vagy győzötök kell, vagy meghalnotok.”

¹²¹ Recepciójáról l. BENE Sándor–G. ETÉNYI Nóra–HAUSNER Gábor–KELENIK József–R. VÁRKO-NYI Ágnes: *Zrínyi-album*, Zrínyi, Bp. 2016. 270.

¹²² HORATIUS, 1961. 184. Műfordítása: 185.

- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. 5. MTA, Pest, 1870.
- CSETRI Lajos: *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1986.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Költemények 3. (1794–1796)*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Akadémiai, Bp., 1992.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd–DEBRECZENI Attila–OROSZ Beáta, Akadémiai, Bp., 2002.
- ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul. Anonymus, Kázai, Óbudai és Képes Krónika*, Szeged, 1943.
- ESZTERHÁZY Miklós (Gróf) nádor: *Levelei*, közli RÁTH Károly = Magyar Történelmi Tár, 8., MTA, Pest, 1861.
- ETÉNYI Nóra: *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországgépben 17. századi német nyomtatványok tükrében* = Korall, 2009/12. 112–139.
- FECHNER, M., Johannes: *De Europa, et nobilioribus ejus partibus [...]*. Vratislavae, 1640.
- FOUCAULT, Michel: *Eltérő terek = Úő.: Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, ford. SUTYÁK Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 1999.
- GERÉB László: A „*De fertilitate Hungariae*” szerzője = EPhK, 1938. 385–386.
- GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*. Akadémiai, Bp., 1991.
- HOLBACH: *A természet rendszere. A természeti és erkölcsi világ törvényei*. Ford. Bruckner János et al., Akadémiai, Bp., 1978.
- IMRE Mihály: „*Magyarország panasza*”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. századi irodalomban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.
- KÁLTÍ Márk: *Képes krónika*. Ford. GERÉB László, Magyar Helikon, Bp., 1964.
- KERECSENYI Dezső: *Kolostor és humanizmus Mohács után* = PÁLMAI Kálmán, Kerecsényi Dezső válogatott írásai. Akadémiai, Bp., 1979.
- KIS János, ford., *Görög és római mythologia vagyis a régi görögök és rómaiak költött isteneinek és félisteneinek mesés történetei*. Pozsony, 1805.
- KOMLOVSZKY Tibor–S. SÁRDI Margit, s. a. r.: *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/16., Ballasi, Bp., 2000.
- KLANICZAY Tibor: *Magyarországi humanisták*, Szépirodalmi, Bp., 1982.
- KÓRIZS Imre: *Berzsenyi Dániel Kesergés című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatás a Berzsenyi i költészetére)*. = ItK, 1994/2. 215–227.
- LIVÍUS: *A római nép története a Város alapításától*. 2. Ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Bp., 1982.
- LOSONTZI HÁNYOKI István: *Hármas kis tükör*. 1942.
- LUDASSY Mária, szerk.: *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Áron, Bp., 2007.
- MARGÓCSY István: *A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)*. = Erdélyi Múzeum, 2007/3–4. 4–12.
- OLÁH Miklós: *Hungária – Athila*. Ford. NÉMETH Béla–(KULCSÁR Péter), Osiris, Bp., 2000.
- OLÁHI, Nicolai: *Hungaria et Athila [...]*. Ed. [Adamus Franciscus KOLLARIUS], Vindobonae, 1763.
- OMPHALIUS, Jacobus: *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus*. (itt) Coloniae, 1572.
- OVIDIUS: *Római naptár/Fasti*. Ford. GAÁL László, Helikon, Bp., 1986.
- OVIDIUS: *Levelek Pontusból*. Ford. KARTAL Zsuzsa, Európa, Bp., 1991.
- ÓGÖRÖG–magyar szótár: szerk., GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFFY István–TEGYEY Imre, Akadémiai, Bp., 1990.
- PAPP Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Bp., 2017.
- PLATÓN: *Összes művei* 2. Európa, Bp., 1984.

- PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégebbi időktől 1848-ig)*. Budavári Tudományos társaság, Bp., 1926.
- RESTÁS Attila: *A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez. Paczoth Ferenc (1617) és Jahann Fechner (1650) beszédei* = ItK, 2018/4. 490–507
- RESTÁS Attila: *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi nyomtatványban (Hungariae seu Disputationes miscellanae de natura Hungariae, 1700)* = GÁBOR Csilla–KORONDI Ágnes et al., *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013.
- SZENT BIBLIA: ford. KÁROLI Gáspár, Bp., 1982.
- SZILÁDY Áron, szerk.: *Régi Magyar Költők Tára, II/1.*, MTA, Bp., 1880.
- TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Akadémiai, Bp., 1969.
- TOMKA SZÁSZKY [johannes]: *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam [...] opera ac studio Ioannis SEVERINI*, ed. altera Posonii et Cassoviae, 1777.
- TÓTH Sándor Attila: „A’ ki széppel köti össze a’ jót”. *A romanizáció és a horatianizmus nemzeti útjai Berzsenyi Dániel költészetében I.* Juhász Gyula Felsőoktatási, Szeged, 2022.
- URSINUS VELIUS: Gaspar, *Tíz könyv a magyar háborúról*. Ford. SZEBELÉDI Zsolt, Attaktor, Máriabesnyő, 2013.
- VAJTHÓ László: LXIII. sz.: *Losontzi Hányoki István: Hármaskis Tükör*. Nagykőrös–Budapest, 1942.
- VERGILIUS: *Összes művei*. Ford. LAKATOS István, Európa, Bp., 1984.
- VOLNEY: *A romok. elmélkedés a birodalmak átalakulásáról és a természet törvényei*. Ford. BENEDEK Sándor, Bp., 1903.
- WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1935.
- WALDAPFEL József: *Berzsenyi útja* = Csillag, 1947/48. 47.
- WALDAPFEL József: *Berzsenyi útja a felvilágosodásig* = UŐ.: *A XIX. század költői*, Franklin, Bp., 1949. 39–46.
- WALDAPFEL József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Akadémiai, Bp., 1954.
- ZRÍNYI Miklós: *Próza munkái*, s. a. r. MARKÓ Árpád, Magyar Szemle Társaság, Bp., 1939.

Abstract

HOME AS TOPOS DANIEL BERZSENYI IS HUNGARIAN COUNTRY IN HIS POEM

After the Reformation and the Turkish appearance in Hungary (the country's three parts), Pannojniae/Hungariae Fertilitas-Topos (Pannonia and Hungary's richness), which has a retrospective of the early ages, has become used. Daniel's poem The Hungarian Country. During the examination of the poem, the lecture undertakes to text and visualize the known parts of this topos, which, as a result of the time limit, has only a few known texts.

Keywords: myth, mythology, mythological, depiction, painting, image and text interaction

Horváth Réka

**KIEGÉSZÍTŐ ANYAG A NEVELÉSTÖRTÉNET
TANTÁRGYHOZ: A KÖZÉPKORI SZÉPSÉGIDEÁL**

„A szép mindig bizarr. Nem állítom, hogy akartan, kiszámítottan bizarrnak kell lennie, hisz így az élet félresikerült torzszülöttje lenne. Úgy értem, hogy mindig van benne valami meglepő, valami naiv, akaratlan, öntudatlan bizarrság, és éppen ez az, ami a Szépnek sajátos ízt kölcsönöz.”

Charles Baudelaire¹**Bevezetés – A „sötét középkor”**

A középkor szó hallatán a soktornyú lovagvárak, égbe nyúló gótikus székesegyházak, keresztes hadak, pártoskodások, az inkvizíció máglyái és lovagi tornák jelennek meg előttünk. Sokan pejoratívan „sötét középkor”-nak nevezik ezt az időszakot, amivel az elmaradottságra, kulturátlanságra, jogtalanságra utalnak. Ennek ellenére nem szabad megfélekezni arról, hogy éppen a középkorban alakultak ki az európai nemzetek, jöttek létre a modern államok, születtek meg a nyelvek, amelyeken ma is beszélünk, sőt, civilizációnk alapját képező kulturális értékeink közül nem egy a középkorban gyökerezik. Talán a számunkra oly idegen eszmérendszer és gondolkodásmód az, amivel a középkort kísérő előítéletek magyarázhatók. Mégis meg kell kísérelnünk feltárni belső tartalmát ennek a tőlünk nemcsak időben, de egész beállítottságában távoli kultúrának.²

A szépség fogalma

Korántsem olyan magától értetődő, hogy a különböző korszakokban az emberek mit tartottak szépnek. Kijelenthetjük, hogy a szépség korok és vidékek szerint sokféle arcot öltött, soha nem volt változatlan. Ám a szépség különféle modelljei egyazon időszakban is párhuzamosan élnek egymás mellett, de vannak olyan eszmények, amelyeket több korszak is áthagyományoz egymásnak. Ettől függetlenül létezhetnek olyan egyetemes alapelvek, amelyek minden korban és minden kultúrában érvényesek. Elsősorban a művészek, költők és írók munkái alapján kapunk képet arról, hogy mit tartottak szépnek.

A „szép” jelzőt olyan dolgokra alkalmazzuk, amelyek tetszenek nekünk. Ez a szóhasználat azt sugallja, hogy ami szép, az egyszersmind jó is, és valóban, egyes történeti korszakok (ilyen a középkor is) szoros összefüggést tételeznek fel a szép és a jó között.³

¹ Idézi: ECO, Umberto: *A szépség története*. Európa, Bp., 2010. 331.

² GUREVICS, A. J.: *A középkori ember világképe*. Kossuth, Bp., 1974. 5–6., 8., 11. (Továbbiakban GUREVICS, 1974.)

³ ECO, Umberto: *A szépség története*. Európa, Bp., 2010. 8., 10–14. (Továbbiakban ECO, 2010.)

A középkori nők életével kapcsolatos hiányos ismereteink

Kevés kézzelfogható, megbízható írásos emlék maradt fenn ebből az időszakból. Ráadásul a nőkről még szűkszavúbban szól a fáma, hiszen ebben a társadalomban hímnemű mindaz, ami hivatalos, ami nyilvános, és így először is az írott szó. A történészek erről a korról írt művei (pl.: „A hímnemű középkor”; „A középkori férfiember”) sem cáfolják meg ezt a tényt. A nőalakok elvesznek a nagy férfitömegben, amely elnyomja, már-már eltapossa őket. Ritka, hogy ezek mögött az előtérben hadonászó, hencegő és pöffeszkedő férfialakok mögött olykor-olykor megpillantunk egy-egy nőt is. Olyan, mintha a nők be lettek volna zárva a saját világukba, amiről szó sem esik, mert érdektelen, és nem sok mindent lehet róla tudni. Ugyanakkor a képzőművészek sem festettek reális képet a nőkről, hiszen szimbólumokat ábrázoltak, és a konvencionális formák keretei között maradtak.⁴ Jogosan vetődött fel tehát az igény a 20. század második felében, hogy a modern történettudomány feladata lenne módszeresen felkutatni és kritikusan újraértékelni a középkori nők életéről, érzéseiről, gondolatairól, teljesítményeiről fennmaradt forrásokat, megírni, ami eddig a történelemkönyvekből kimaradt: „a nők történetét”.⁵

Kettős nőábrázolás: Éva és Mária

A középkorban a nőről alkotott valamennyi képhez, képalkotáshoz Éva és Mária volt a forrás. Az ekkori világnézet szerint ők két ellentétes pólust képviseltek, melyek végérvényesen el lettek szakítva egymástól. Mind a művészetben, mind az irodalomban eme két alak közötti feszültség adott hangsúlyt és teremtett alapot a középkori nőábrázoláshoz.⁶

Éva – a „bűn forrása”

A késő antik egyházatyáktól kezdve a középkori szerzetesekig, papokig, tudós teológusokig mindenki a bűnbeesés történetével – amikor a kígyó csábítására Éva letép egy almát a tiltott fáról, és Ádámot is ráveszi, hogy harapjon belőle – igyekezett értelmezni a nők helyzetét a teremtésben és az emberi társadalomban. A történet alapján abban mindenki egyetértett, hogy isteni elrendelés a nők férfiaknak való alávetettsége. Részben azért, mert a nő csak a férfi egy kicsiny részéből keletkezett, vagyis természeténél fogva a férfi alávetettje,⁷ másrészt Évát súlyosabb felelősség terheli az eredendő bűnért.⁸ A csábításnak ellenállni képtelen Éva szépségével megrontotta és a vesztébe kergette a férfit, magában hordozza a vétet, és viseli az eredendő bűn bélyegét. Ő volt a megtestesült gonosz, aki kivétel

⁴ DUBY, Georges: *A nő a középkorban*. Corvina, Bp., 2000. 9–11., 169., 197. (Továbbiakban DUBY, 2000.)

⁵ KLANICZAY Gábor: *Nők a középkorban*. Rubicon, 2015/8. 10–21. 10. (Továbbiakban KLANICZAY, 2015.)

⁶ KÁRPÁTI Zsuzsa (szerk.): *A női szépség története*. Glória, Bp., 2001. 36. (Továbbiakban KÁRPÁTI, 2001.)

⁷ DUBY, 2000. 249.

⁸ KLANICZAY, 2015. 10.

nélkül elítélendőnek és örökre elátkozottnak számított.⁹ Számos elismert, tekintélyes személy volt, aki hangot adott ezzel kapcsolatos véleményének. Szent Ágoston szerint Éva jellembeli fogyatékosága miatt engedett a kígyó sugalmazásának: hatalomvágya, gőgje, mohósága vitte a bűnbe. Nagy Szent Gergely és Beda Venerabilis értelmezésében a kígyó azért próbálkozott a nő elcsábításával, mert nála remélt sikert azzal, hogy „testi gyönyört” kínál. Éva alakja így egyre inkább a testiség, a női érzékiség, a bűnre csábító erotika szimbóluma lett.¹⁰ Továbbá számos olyan értekezés látott napvilágot, melyből kiérződik a nőiség iránti megvetés. Az asszonyokat házsártos, fösvény, könnyelmű, féltékeny, s végül roppant szexuális étvágygal rendelkező alakokként ábrázolták. A női tulajdonságokat felsoroló lista még nem teljes: mohóság, léhaság, álnokság, ingatagság és parancsolni vágyás jellemezte az asszonyokat. A nők iránti megvetés megerősítette a férfiakat azon meggyőződésükben, hogy az asszonyok egy különálló, ellenséges fajt alkotnak. Ebből következik az a meggyőződés, miszerint az egyenlőtlenség összhangban áll a természet törvényeivel, vagyis igazságos.

Az egyház emberei félték a nőktől, veszélyesnek tartották őket. Nem elsősorban azért, mert szűk látókörűnek és hiszékenynek gondolták, hanem azért, mert Ádám társaként az asszony élvezetre csábítja a férfiakat, amikor felkínálja a tiltott gyümölcsöt. A lelki tanítók feladata volt a bűnösök jó útra térítése. Kifaggták, vallomásra kényszerítették őket, melynek végső célja a szégyenérzet keltése és a bűnök beismerése volt. Akkoriban a bűnt testi fenyítés váltotta meg, valamint bizonyos kötelezően előírt viselkedés és öltözködés (hogy a külvilág is értesüljön a vétségről). A bűn súlyosságától függően ez a büntetés hosszabb-rövidebb ideig tartott.¹¹

Mária – a tisztaság megtestesítője

A 12. század, a középkori kereszténység megújulásának korszaka jelentős változásokat hozott a nők megítélésében is. Igaz, hogy Éva a bűn forrása, viszont Szűz Mária az üdvé, tehát az asszonyoknak nem kell bánkódniuk, hogy egy nő okozta baj tette tönkre boldogságukat, inkább örüljenek, hogy van valami jó, ami szintén egy nőtől származik.¹² Éva karakterével ellentétben a Szent Szűz mint édesanya jelenik meg, aki magára vállalta az első asszony által megrontott emberiség bűneit. Szépsége érintetlen és makulátlan testének teljes békéjéből fakad.¹³ Ebből következik, hogy a nőknél a kategorizálás a szexuális tisztaság mértékétől függött, vagyis attól, hogy ki mennyire képes ellenállni „a test gyönyöreinek és a világi örömeknek”. Úgy tartották, hogy a test nyugalma, a béke, majd a boldogság, az igazi, az egyedüli tökéletes nász, a Jézus Krisztussal való egyesülés.¹⁴

A női kolostorok alapításának virágkora a 12. században következett be, amikor az új szerzetesrendek nagy számban fogadtak be asszonyokat a soraikba. Olyannyira népszerűek voltak, hogy a több száz új női kolostor létesítésével sem

⁹ KÁRPÁTI, 2001. 36.

¹⁰ KLANICZAY, 2015. 11.

¹¹ DUBY, 2000. 227., 229., 239., 254–255., 293., 328–329.

¹² KLANICZAY, 2015. 11–12.

¹³ KÁRPÁTI, 2001. 36.

¹⁴ DUBY, 2000. 207., 273.

tudták kielégíteni a növekvő igényeket. Nem meglepő tehát, hogy – különösen a 7. és a 10. század között – koruk vallási és kulturális életének fontos, a férfikolostorokkal egyenrangú, nemegyszer azokat túlszárnyaló jelentőségű központjai voltak. Számos előkelő hölgy is úgy érezte, hogy kolostorba lépve több lehetőséggel, nagyobb mozgástérrel rendelkezik, mint házasságban, ahol alá volt rendelve férjének. A kolostorban élő közösség mindennapjait a regula pontosan meghatározta: a napi tevékenység ritmusát, időbeosztását.¹⁵

Az egyházi főméltóságok szerint a nőknek fájdalmas átalakuláson kell keresztülmenniük, arra buzdítják az asszonyokat, hogy győzzék le természetüket. Az egyháziak körében ez idő tájt általános a kozmetikumok (pl.: arcfestékek, kenőcsök, szőrtelenítő krémek) elítélése.¹⁶ Ezek segítségével a nő megtéveszt másokat, elrejtí teste, valamint lelke hibáit, hiányosságait. Kizárólag a szeméremből fakadó arcpír az, ami képes felmenteni az asszonyt. Hisz ez jelzi a nő saját helyzetéből adódó, eltörölhetetlen bűnét, mellyel szemben a becsületes asszonynak csakis szégyenérzete lehet. Ez a szeméremre utaló arcpír jól elkülönül az egyben tisztaságot takaró fehérségtől, mely leginkább a Szeplőtelen Szűz jellemzője. Éva személyével ellentétben álló, figyelemre egyedül méltó, s a krisztusi szeretet hatására átlényegült szépség az, ami képes az ember lelkét Isten előtt megnyitni.¹⁷ Az egyház célja az volt, hogy az asszonyokat alázatosságra, fényűzés nélküli, egyszerű életre, jámbor életmódra, istenfélelemre sarkallja, ehhez Mária volt a követendő példa.¹⁸

A 12. században a korábbinál kiegyensúlyozottabb, differenciáltabb véleményeket fogalmaztak meg a női természetről. Hugo de Sancto Victore, a kor egyik legbefolyásosabb gondolkodója fogalmazta meg, hogy a nőt „drága társnak” teremtette az Isten, és nem úrnőnek vagy szolgálónak, ez az oka annak, hogy az oldalbordájából hozta létre, hogy lássa a férfi: mellette áll; nem pedig a fejéből, ami az uralom, vagy a lábából, ami a szolgaság jele lett volna. Következésképpen Szűz Mária fokozott tisztelete az egész női nem pozitívabb megítéléséhez vezetett.¹⁹

A nők szerepe az udvari kultúrában

A keresztény fantázia sztereotip szüleményei jóformán semmit sem árulnak el számunkra a valóságos női megjelenésről.²⁰ Ezeket a papoktól, szerzetesektől ránk maradt s a Szentíráshoz kötődő vallásos elmélkedéseket ne tévesszük össze a nők tényleges helyzetével.²¹ A középkori társadalomban a gazdagok és szegények közötti különbség feltűnően nagy volt. Ekkoriban a hatalom a fegyverekben, páncélzatban és fényűző öltözékben mutatkozott meg. Az előkelők ennek kinyilvánítására arannyal, ékszerekkel és a legdrágább színekkel – például bíborral – festett ruházattal ékesítették magukat. Másfelől a nincstelenek számára a szépség a természet színeinek változatosságához kapcsolódott,²² hiszen az ember és a

¹⁵ KLANICZAY, 2015. 13–15.

¹⁶ DUBY, 2000. 225., 267.

¹⁷ KÁRPÁTI, 2001. 39.

¹⁸ DUBY, 2000. 279–281.

¹⁹ KLANICZAY, 2015. 12.

²⁰ KÁRPÁTI, 2001. 39–40.

²¹ KLANICZAY, 2015. 13.

²² ECO, 2010. 107.

környezet közelsége meghatározó jelentőséggel bírt.²³ Emiatt erre a korszakra a színek iránti fogékonyság volt jellemző.²⁴

Az udvari kultúra és benne a nők szerepe a keresztes háborúk korára, a 11-12. század fordulójára vált igazán jelentőssé. A változásról az udvarokban születő új irodalom, a trubadúrköltészet adja a legékezebb tanúbizonyságot. Ennek egyik jellegzetessége, hogy az udvarlás nem a házasságon belüli partnerre irányult, hanem egy másvalakivel házasságban élő hölgy (gyakran a hűbérúr felesége) felé.²⁵ A szövegekben a nő a tiszta és magasztos szerelem vágyott és elérhetetlen tárgya, akire sokszor éppen azért vágyik a költő, mert elérhetetlen. A hölgy szüntelen szenvedésre készíti a lovagot, a lovag pedig örömet kész erre, mert esetében a vágyat a tiltás csak növeli.²⁶ A fő ideálkép – az elérhetetlen, távolból bálványozott hölgy iránt epekedő lovag romantikus erőfeszítései – mellett a valóságban ezek a kapcsolatok korántsem voltak mindig plátóiak, sok úrnő valóban megadta lovagjainak azt a jutalmat, amelyre azok vágytak. A trubadúrköltészetnek létezett egy másik műfaja, a „pasztorál” versek beszámolnak az ellentétes pólusról: a lovagok felelősség nélküli örömszerzéséhez könnyen elcsábítható, de piedesztálra korántsem emelt pásztorlánykákkal megesett kalandok ellenpontozzák az idealizált nőképet.²⁷

Az északi trubadúrok által középkori, francia verses elbeszélésekben megénekelt Hölgy szépsége a Szent Szűzéhez hasonlóan finom, tiszta. A lovagok szívét meghódító hősnő bőre fehér. Teste szűzies, karcsú és törékeny, enyhén csapott vállakkal, nyúlánk felsőtesttel, hosszú végtagokkal, keskeny csípővel, ívelt keresztcsonttal és karcsú derék alatt domboruló, gömbölyded hassal. Érdekes apróság, hogy a nagyméretű lábakat kifejezetten kedvelték. A sima, szabályos vonású arcon először a magas, domború homlok ötlik szembe, mely hatására tágabbnak tűnik a tekintet a szemöldök íve alatt, ami „vékony és keskeny”. A két szem legyen távoluló. Akárcsak a homlok, a szemhéj is domború, alatta a szemmel, mely akkor szép, ha foltos, sokszínű írisze hasonlít a korszak divatos ékszereire. S végül a keskeny és piros ajkak, melyek mögül fehér fogak villannak elő, az állat pedig gödröske választja el középen. Végül az egész megkoronázásaként a hosszú, szőke haj. A szőke hajért, fehér fogakért keményen meg kellett dolgozni. Az asszonyok különféle kenőcsöket gyártottak, ráadásul a biztosabb siker érdekében ezeket a készítményeket pénteken, Vénusz napján kellett elkészíteni.²⁸ Ezen kívül nagy fontosságot tulajdonítottak a test egészséges kinézetének egy olyan korban, amikor az emberek fiatalon haltak meg, és nem volt ismeretlen dolog az éhezés.²⁹

A balladáktól az udvari regényekig szigorú kritériumok alapján rajzolták meg a korabeli nőideál fantomképét. Eszerint a 11. és a 15. század között változatlanul a lágyan hullámzó S alak volt a mérvadó, az enyhén előre döntött, kicsi, ovális fejjel, hosszú, keskeny nyakkal, amelyeket az első, igazi női portrékon

²³ GUREVICS, 1974. 273.

²⁴ ECO, 2010. 107.

²⁵ KLANICZAY, 2015. 14.

²⁶ ECO, 2010. 161., 164.

²⁷ KLANICZAY, 2015. 16.

²⁸ KÁRPÁTI, 2001. 42–43.

²⁹ ECO, 2010. 113.

láthatunk. Ezek a vonások jelentek meg, amikor Giotto és Duccio hatására a művészek egyre inkább a valóságot kezdték ábrázolni. Az így elkészült képek megőrizték érzékiségüket még akkor is, ha továbbra is az egyház pedagógiai tanítását szolgálták. Idővel az egyház elveszítette befolyását a művészetekre, ugyanis a vallási témájú női szépség ábrázolásaként Mária mellett Évát is megjelenítették.³⁰

Összegzés

A korabeli dokumentumokból kiérződik a nőellenesség és a nőpártiság képviselői között dúló vita.³¹ Az ebből a korszakból fennmaradt forrásokból kiderül, hogy Éva vonzotta, ugyanakkor megrémítette a férfiakat. Óvatosságból csak tisztes távolságból szemlélték őket, vagy természetes fensőbbiségük konok bizonyossága mögé rejtőzve durván bántak velük, kigúnyolták őket.³² Az asszonyok helyzete a 14–15. század fordulóján, a középkor vége felé³³ némileg javulásnak indult.³⁴ Ezt a fordulatot a férfitársadalom egyre nagyobb ellenérzéssel és gyanakvással szemlélte. Talán nem véletlen, hogy éppen ebben az időszakban kezdett tömeges méreteken elterjedni a boszorkányság vádja. Az a tény, hogy a kora újkori tömeges boszorkányüldözés áldozatai 80%-ban a „gyengébbik nem” képviselői közül kerültek ki, összefüggésben van a középkor végi nőemancipáció által kiváltott ellenreakcióval.³⁵

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a szépség a középkorban is szubjektív fogalom. A különböző osztályokhoz, rétegekhez tartozó egyének tudatában kirajzolódó nőideál eltérő volt. Nem lehetett azonos egy lovag és egy polgár, vagy egy paraszt viszonya a szépségideálhoz. Az ezzel a témával foglalkozó személyi szubjektív véleménye is befolyásolja azt, hogy mennyire kapunk reális képet erről a témáról. Mégsem állíthatjuk, hogy a kutató álláspontja, a jelenkor szülte képzetek csak akadályt jelentenek a múlt megértésében.³⁶

³⁰ KÁRPÁTI, 2001. 43.

³¹ KLANICZAY, 2015. 19.

³² DUBY, 2000. 334.

³³ KLANICZAY, 2015. 21.

³⁴ DUBY, 2000. 334.

³⁵ KLANICZAY, 2015. 21.

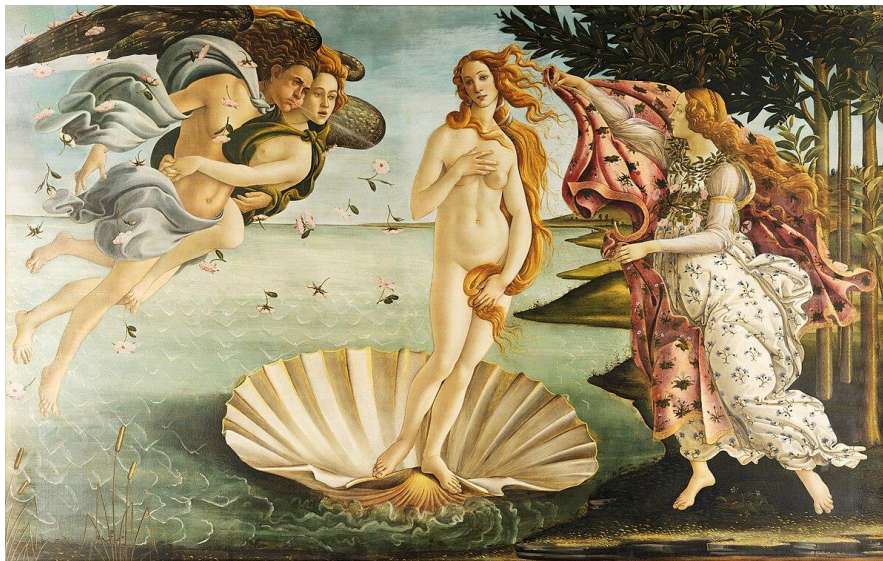
³⁶ GUREVICS, 1974. 18., 22.

Irodalom

DUBY, Georges: *A nő a középkorban*. Corvina, Bp., 2000.
ECO, Umberto: *A szépség története*. Európa, Bp., 2010.
GUREVICS, A. J.: *A középkori ember világképe*. Kossuth, Bp., 1974.
KÁRPÁTI Zsuzsa (szerk.): *A női szépség története*. Glória, Bp., 2001.
KLANICZAY Gábor: *Nők a középkorban*. Rubicon, 2015/8. 10–21.

Ajánlott szakirodalom

CSEKE Ákos: *A középkor és az esztétika*. Akadémiai, Bp., 2011.
ECO, Umberto: *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Európa, Bp., 2007.
KATUS László: *A középkor története*. Pannonica, Bp., 2001.
MAROSI Ernő (szerk.): *A középkori művészet történetének olvasókönyve*. Balassi, Bp., 1997.
PUKÁNSZKY Béla–NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999.
REDL Károly (szerk.): *Az égi és a földi szépről – Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*. Gondolat, Bp., 1988.

1. kép Botticelli, Sandro (1445–1510): Vénusz születése³⁷

³⁷ Forrás: https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Sandro_Botticelli_-_La_nascita_di_Venere_-_Google_Art_Project_-_edited.jpg [2025.06.20.]

Abstract

**SUPPLEMENTARY MATERIAL FOR THE SUBJECT OF EDUCATIONAL
HISTORY: THE MEDIEVAL IDEAL OF BEAUTY**

The topic of my presentation is the medieval ideal of beauty. I present the feminine ideal of beauty of the time. In the introduction I define the characteristics of the epoch and argue against what is known as „dark Middle Ages”. In the section dedicated to the concept of beauty, I talk about the problems we encounter when we try to define beauty. I introduce the two sides of the coin, Eve, as the „source of sin” and Mary as the embodiment of purity. Then I see into the role of women at court which offers a different perspective on the topic compared to the religious approach. In the end I sum up what I have talked about and arrive at a conclusion.

I recommend the presentation to those who are interested in history, in history of education and especially in the Middle Ages. It can be useful for teachers of history and history of education as it can serve with additional information when it comes to their teaching material. I also believe that the topic could help in arousing the interest of students in medieval life.

Keywords: history of education, Middle Ages, beauty, beauty ideal

Kasza Kinga

VEZETÉS ÉS BIZALMI KAPCSOLAT KIÉPÍTÉSE A
Z GENERÁCIÓVAL

Bevezetés

Egyre több Z generációs lép vezetői pozíciókba a vállalati szektorban, amely kiemeli a jelentőségét annak, hogy megértsük, hogyan tudnak hatékonyan bizalmat kialakítani és vezetni a munkahelyi környezetben. A 2023-as McKinsey kutatásból kiderült, hogy a fiatalok egyre nagyobb motivációt éreznek a magasabb vezetői pozíciók elérésére.¹ Az új generációs vezetők fejlesztése egyre nagyobb hangsúlyt kap, és több kutatás foglalkozik ezzel a témával, köztük a 2023-as Global Leadership Forecast nemzetközi vezetőkkel kapcsolatos kutatási tanulmány. Ez a tanulmány valós előrejelzést nyújt a vezetés jövőjére vonatkozóan, különös figyelmet szentelve a jövő tehetségeinek azonosításának.² A bizalom és a jó kapcsolatok kialakítása elengedhetetlen a pozitív szervezeti kultúra és a csapatkohézió szempontjából.

A bizalom kialakítása kulcsfontosságú minden vezető számára különösen multikulturális csapatok esetén, ahol különböző háttérű emberek dolgoznak együtt.³ A generációs különbségek további összetettséget adhatnak ehhez a dinamikához a különböző értékrendek, kommunikációs preferenciák és vezetési stílusok révén.⁴ Fontos megértenünk, hogy mely tényezők segítik elő vagy gátolják a bizalom kialakulását ilyen komplex környezetben.

Témaválasztásomat egyéni érdeklődés motiválta. Egyrészt a generáció tagjaként érdeklődöm a téma iránt, másrészt a mesterképzés során már többször volt alkalmam vizsgálni a Z generáció főbb jellemzőit. A szakirodalom ismeretében úgy gondolom, hogy a generáció munkahelyi, vezetői szerepének elemzése egy rendkívül érdekes és kihívásokkal teli téma napjainkban.⁵ Komoly hatással

¹ MCKINSEY-Company: *Mind the Gap. CURATED READS FOR GEN Z – AND THEIR Z-CURIOUS COLLEAGUES*. 2023. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/email/genz/2024/07/2024-07-02d.html>

² DDI: Global Leadership Forecast. <https://www.ddiworld.com/global-leadershipforecast-2023>

³ BURKE Shawn–SIMS Dana–LAZZARA Elizabeth–SALAS Eduardo: *Trust in leadership: A multi-level review and integration*. The Leadership Quarterly, 2007/6. 606–632.; MISHRA Anil Kumar Dr.–MISHRA Karen E. Dr.: *The research on trust in leadership: The need for context*. Journal of Trust Research, 2013/1. 59–69.; TÖRÖK László: *Bizalom a vezetésben*. Kvadrát Print, Bp., 2019.

⁴ KURÁTH Gabriella–BÁNYAI Edit–SIPOS Norbert–VENCZEL-SZAKÓ Tímea–KONCZOS-SZOMBATHELYI Márta: *Bizalom és kommunikáció a vezetők és alkalmazottak kontextusában*. Journal of International Studies, 2023/3. 2071–8330.

⁵ BENCSIK Andrea–JUHÁSZ Tímea–BALOG Éva: *A legfiatalabb generációk a munkahelyeken (Szlovákiában)*. Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok. (Gazdálkodás-és Szervezéstudományi folyóirat.) 2020/1. 11–27.; LAZÁNYI Kornélia–BILAN Yuriy: *Generation Z on the labour market – Do they trust others within their workplace?* Polish Journal of Management Studies. 16. 78–93.; MALATYINSZKI Szilárd: „Az új generáció, mint erőforrás.” Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok. Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat, 2020/1. 90–101.; MERETEI Barbara: *Generációs különbségek a munkahelyen*. Vezetéstudomány, 2017/10. 10–18.

vannak, lesznek a társadalomra és a gazdaságra, ugyanis ők alkotják globális szinten az első technikailag legjobban képzett és társadalmilag minden idők legönál-
lóbb generációját, akik születésük óta együtt élnek a számítástechnikai innováci-
ókkal.⁶ Ez bizonyos területeken erősséget jelenthet, másutt pedig kihívásokat.
Úgy vélem, hogy ez a kutatási terület rendkívül aktuális és releváns.

A Z generáció legidősebb tagjai már elérték a 29 éves kort, aktívan jelen
vannak a munkaerőpiacon, és közülük egyre többen töltenek be vezetői pozíció-
kat. Ez a tendencia várhatóan erősödik, ami új kihívásokat és lehetőségeket te-
remt a munkahelyi környezet és a vezetési gyakorlatok terén.

Kutatásom segíthet megismerni a Z generációt vezetőként, ami új pers-
pektívákat nyújthat a jövőbeli vezetői stratégiák kidolgozásához és döntéshoza-
talhoz, valamint a vezetőfejlesztéshez is.

A tanulmányomban elsőként ismertetem a kutatás célját, amely a Z ge-
nerációs vezetők sajátos jellemzőinek mélyebb megértésére irányul. Ezt követően
bemutatom a kutatás módszertanát.

Doktoranduszként elsődlegesen szakirodalmi feldolgozásra támaszkod-
tam, két kiemelt területre összpontosítva: (1) a bizalom és vezetés közötti kapcsola-
t, valamint (2) a Z generáció munkahelyi jellemzői és a fiatal vezetők vezetési
gyakorlatainak vizsgálata. A kutatás során az elmúlt években megjelent közel 30
tudományos publikációt dolgoztam fel, amelyek különböző megközelítést alkal-
maznak. A témával kapcsolatos kutatások között szerepelnek gazdasági, pszicho-
lógiai, szociológiai és orvostudományi tanulmányok is, amelyek hangsúlyozzák a
bizalom szerepének jelentőségét a vezetésben. A tanulmány végén összegzem az
eredményeket, és javaslatokat teszek a jövőbeli kutatási irányok meghatározá-
sára. A kutatás fő fókuszja annak feltárása, hogy a Z generációs vezetők hogyan
képesek alkalmazkodni a változó munkahelyi környezethez, és miként formálhat-
ják a jövő vezetői stratégiáit és döntéshozatali folyamatait.

A bizalom és vezetés

A bizalom és vezetés kapcsolatát legalább hat évtizede vizsgálják, és a témában
számos alapvető és újabb tanulmány is született. A koronavírus-járvány és az azt
követő otthoni és hibrid munkavégzés jelentősen átalakította a menedzsment
főbb területeit, így a vezetői bizalom dimenzióit is.⁷ Rahul tanulmánya szerint
ezek az új körülmények megnövelték a biztonság és a bizalom iránti igényt a

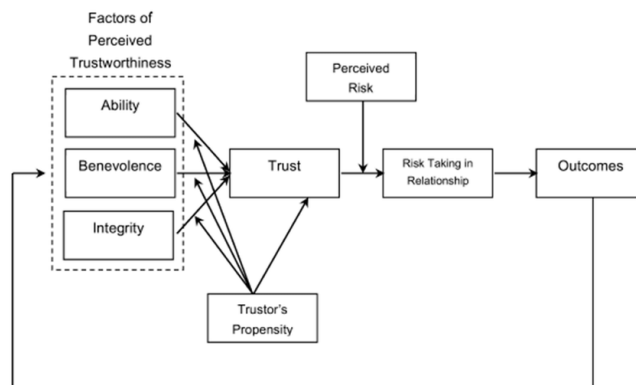
⁶ TARI Annamária: *Z generáció*. Tercium, Bp. 2011.; FODOR Mónika–JAECKEL Katalin: *Mi kell a sikeres karrierhez a Z generáció szemével, egy elsődleges kvalitatív kutatás eredményei alap-
ján?* International Journal on Lifelong Education and Leadership 2018/1. (4.) 1–7.

⁷ DAJNOKI Krisztina–KUN András István–POÓR József–JARJABKA Ákos–KÁLMÁN Botond Géza–
KÓMÚVES Zsolt Sándor–PATÓ Gáborné SZŰCS Beáta–SZABÓ Katalin–SZABÓ Szilvia–SZEINER
Zsuzsanna–TÓTH Arnold–CSEHNÉ PAPP Imola: *Characteristics of Crisis Management Measures
in the HR Area during the Pandemic in Hungary – Literature Review and Methodology*. ACTA
POLYTECHNICA HUNGARICA, 2023/7. 173–192.

szervezetekben.⁸ Ezt támasztja alá Dwivedi és társai kutatása, amely szerint a járványhelyzet katalizátorként hatott a vezetői bizalom fontosságának felismerésére.⁹

A bizalom menedzselésének képessége a modern vezetői kompetenciák egyik legkritikusabb elemévé vált, amelyet Bakacsi Gyula állítása is alátámaszt. Véleménye szerint a bizalom nemcsak a 21. századi vezetés alapvető fogalma, hanem egyben meghatározó tényezője is.¹⁰ A szerzők a vezetői bizalmat a vezető és a beosztott közötti kapcsolat minőségéként határozza meg, amely alapvetően befolyásolja a szervezeti teljesítményt és a munkavállalók elkötelezettségét. A bizalom kialakulása egy tudatos kapcsolatépítés és ápolás következménye. Kiépítése és fenntartása kulcsfontosságú a hatékony vezetés és a pozitív munkahelyi légkör megteremtése szempontjából.¹¹

A vezetői bizalom mérésére az egyik legismertebb modell a Mayer, Davis és Schoorman (1995) integrált bizalom modellje. A modell szerint a bizalom a sebezhetőség vállalásának hajlandósága, amelyet az előzetes tényezők, például a bizalmat adó általános hajlama és a bizalmat kapó bizalomraméltósága befolyásolnak. A bizalomraméltóságot az észlelt képességek, szakértelem és jóindulat határozzák meg. A kockázatvállalás valószínűsége az észlelt kockázat és a bizalom szintjének összevetéséből adódik: ha a bizalom meghaladja a kockázatot, a cselekvés valószínű, ellenkező esetben kockázatcsökkentő mechanizmusok szükségesek. A folyamat végén a bizalmat kapó viselkedése erősítheti vagy csökkentheti a bizalom szintjét, hosszú távon befolyásolva a kapcsolat minőségét.¹²

1.ábra A bizalom kialakulásának folyamata, modellje

⁸ RAHUL, Paul: Trust Leadership: A Work-from-Home Scenario in IT Sector During the COVID-19 Pandemic". Jindal Journal of Business Research, 2021/2. 251–269.

⁹ DWIVEDI, Yogesh Kumar–HUGHES, D. Laurie–COOMBS, Crispin–CONSTANTIOU, Ioanna–DUAN, Yanqing–EDWARDS, John S.–GUPTA, Babita–LAL, Banita–MISRA, Santosh–PRASHANT, Prakhar: Impact of COVID-19 pandemic on information management research and practice: Transforming education, work and life. International Journal of Information Management, 2020/102211.

¹⁰ TÖRÖK László: Bizalom a vezetésben, Kvadrát Print, Bp., 2019.

¹¹ KURÁTH Gabriella–BÁNYAI Edit (szerk.): Vezetőfejlesztés a 21. században. Akadémiai, Bp., 2024.

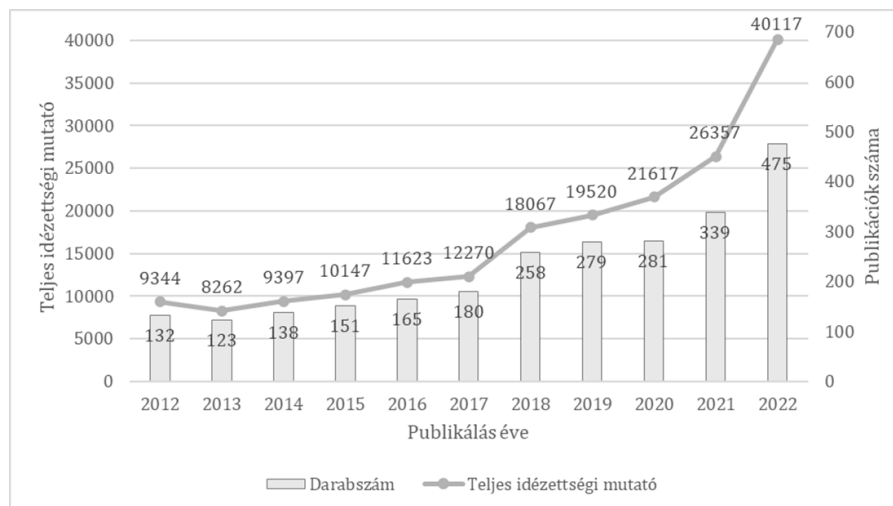
¹² MAYER, Roger C.–DAVIS, James H.–SCHOORMAN F. David: "An Integrative Model of Organizational Trust." The Academy of Management Review, 1995/3. 709–34.

Forrás: MAYER et al.1995

A legfrissebb kutatási eredmények közül kiemelem Hornyák és munkatársai szisztematikus áttekintését, amely a Web of Science adatbázisra épül. A kutatók a „leadership,” „leader” és „trust” kulcsszavakra keresve egy tízéves időszak (2012–2022) szakirodalmait vizsgálták. Eredményeik alapján a bizalom és vezetés közötti kapcsolatot vizsgáló publikációk száma folyamatosan növekszik, amit a cikkek és hivatkozások számának diagramon is megjelenő exponenciális emelkedése alátámaszt. Ez a tendencia jól jelzi, hogy a téma iránti tudományos érdeklődés egyre nagyobb, és szükségessé teszi az új generációs vezetők szerepének alapos vizsgálatát.¹³

A kutatás hozzájárul ahhoz, hogy mélyebb megértést nyerjünk a vezetők bizalomépítési stratégiáiról, amelyek alapvetően meghatározhatják a jövő szervezeti kultúráját és vezetési modelljeit.

A bemutatott szakirodalom és elemzések egyúttal alapot nyújtanak a további empirikus vizsgálatok számára is.

A vezetés és bizalom témában korpuszt alkotta cikkek számának és hivatkozásainak alakulása az időben, n = 2521 cikkeinek évenkénti száma az elmúlt 10 évre, n=2521 (2. ábra)

Forrás: Hornyák et al., 2024.

Generációkutatások

A generációkkal kapcsolatos legkorábbi kutatás a német szociológus, Mannheim nevéhez fűződik. Ő volt az első, aki bevezette a generációk elméletét. A generációelmélet négy alapelve foglal magában. Ezek az egység, az elszigeteltség, az egyidejűség és a hatás. 1920-as definíciója alapján az egy generációba való tartozás attól függ, hogy egy azonos korcsoportba tartozó nemzedéknél a gyermekkorukra

¹³ HORNYÁK Miklós–KURÁTH Gabriella–GYARMATINÉ BÁNYAI Edit: *Bizalom és vezetés a nemzetközi és hazai szakirodalom tükrében – Szövegbányászattal támogatott szisztematikus irodalomkutatás*. VEZETÉSTUDOMÁNY, 2024/6. (55.) 41–53., 3.

jellegzetes kulturális, gazdasági, technológiai, politikai változások hatásainak megélése során milyen élményeket sajátítottak el az akkori korszellem hatására. Ez a változás alakította személyiségüket, identitásukat és ezek alapján különültek el az őket megelőző nemzedékektől.¹⁴

William Strauss és Neil Howe 1991-es munkájukban Mannheim megközelítéséhez hasonlóan határozták meg a generáció fogalmát. Szerintük az egymást követő generációk értékrendje, világnézete és az ezekből fakadó viselkedésmintái egy bizonyos ciklikusságot mutatnak. Ez a ciklikusság körülbelül egy emberi élet-tartam, azaz nyolcvan év elteltével ismétlődik. Egy ilyen ciklus négy szakaszra osztható: felemelkedés (high), ébredés (awakening), kibontakozás (unraveling) és válság (crisis).¹⁵

McCrindle & Wolfinger elmélete szerint egy generációhoz tartoznak, akik egy korszakban születtek, azonos időszak formálta őket, egyazon társadalmi sajátosságok befolyásolták fejlődésüket, megegyező életkorúak és egy életszakaszban vannak, illetve a technológiai események és tapasztalatok által váltak egyesített csoporttá.¹⁶

Komplikált meghatározni egy generáció határait születési évek tekintetében. Valaki nem csak azért lesz egy generáció tagja, mert abban az időszakban született, hanem mert viseli a generáció jellegzetességeit, vallja az elképzeléseit és azonos vagy hasonló események érintették gyermekkorában.¹⁷ A generációs felosztás nem egy csoport, hanem meghatározott időszakok fő jellemvonásait takarja. Minden generáció változik hiszen újabb impulzusok érik. Viszont az egyes generációk különböző ütemben formálódnak a külső élmények következtében.¹⁸

Számos területet befolyásol az életünkben az, hogy melyik generációhoz tartozunk, pl. értékrendjeinket, prioritásainkat, a kommunikációs stílusunkat, a hozzáállásunkat a társadalmi szokásainkat és a technológiai ismereteinket. Az értékek és prioritások a generációk között jelentősen eltérőek.

Jelenleg hat generációt különböztetünk meg, ebből 4 van jelen a munkaerőpiacon.

A Csendes generáció (1925–1942) tagjai a társadalmi stabilitást és a hagyományos értékeket részesítették előnyben, magatartásukra a visszafogottság és a biztonság iránti igény volt jellemző. Gyerekkorukat a krízishelyzetek alakították, míg időskorukban a megoldáskeresés vált meghatározóvá. Alkalmazkodó attitűdjük az „alkotó művész” archetípusát tükrözi.

A Baby Boom generáció (1943–1960) lázadó és idealista szemléletével az új ideológiák és társadalmi reformok megteremtésében játszott szerepet. Gyermekkoruk a szabályok feszegetését, fiatal felnőttkoruk pedig az ébredés és a

¹⁴ MANNHEIM, Karl: *Das Problema der Generationen*. Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie 1928/. 7. 157–185, 309–330

¹⁵ STRAUSS, William–Howe, Neil: *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: Harper Perennial, William Morrow and Company, 1991.

¹⁶ MCCRINDLE Marc–WOLFINGER Emily: Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása. *Korunk*, 2010/11. 13–18. http://korunk.org/letoltlapok/Z_RKorunk2010november.pdf

¹⁷ FERINCZ Adrienn–SZABÓ Zsolt Roland: A „Z generáció” hatása a munkáltató szervezetekre. In: SZABÓ Zsolt Roland (szerk.): *Innováció vezetői szemmel*. Aula, Bp., 2012. 185–192.

¹⁸ STEIGERVALD Krisztián: *A generációk harca: Hogyan értsük meg egymást?* Partvonal, Bp., 2020.

lázadás jegyében telt. Az életük során megjelenő erős önmegvalósítási vágy gyakran a hagyományos értékekkel szemben hatott.

Az X generáció (1961–1981) a realizmus talaján állva egyensúlyozott a személyes ambíciók és a társadalmi elvárások között. Gyermekként a lelkiismereti forradalom hatásait élték meg, míg fiatal felnőttkorukban a szakmai igényesség és a kontrollált viselkedés dominált. A karrierépítés és a státusz megszerzése fontos motivációs tényezőként jelent meg.

Az Y generáció (1982–1995) már a posztmodern korszak szülöttje, akiknek gyermekkoruk biztonságban és támogatásban telt, fiatal felnőttként azonban gyakran szembesültek krízishelyzetekkel. Digitális tudatosságuk és multikulturális szemléletük mellett kreativitásuk és alkalmazkodóképességük erőssé vált, bár a céltalanság és a kiszámíthatatlanság kihívást jelentett számukra.

A Z generáció (1996–2010) a digitális korszakban nőtt fel, ahol az online tér és a technológia meghatározta életüket és identitásukat. Számukra a gyors alkalmazkodás, a globális gondolkodás és a szabályoktól való elrugaszkodás jellemző, azonban a szociális izoláció és a konfliktuskezelési nehézségek új problémaként jelentek meg.¹⁹

Az Alfa generáció (2010 után születettek): Jellemzőik közé tartozik a digitális készségek korai elsajátítása, a képernyőalapú információszerzés dominanciája, valamint a rövidebb figyelmi idő. E generáció körében megfigyelhető a korábban kezdődő érése. Bár sok hasonlóságot mutatnak a Z generációval, például a digitális eszközök és online platformok használatában, mégis sajátos jegyeik teszik őket egyedivé, például az érintőképernyők és az állandó internetkapcsolat által meghatározott környezetük.²⁰

Kijelenthető, hogy bizony van különbség a generációk között. A legnagyobb generációs különbség pedig képességeinkben található meg és ezek a különbségek az élet minden területén láthatóak. A gyermekkorú környezet meghatározó mértékétől függően három területen látványos ez a különbség: a viselkedésben, az értékekben, illetve a tanult képességekben.²¹

Z generáció

A Z generációval kapcsolatos kutatások és szakirodalmi publikációk jelentős bővüléssel mentek keresztül az elmúlt évtizedben, különös tekintettel a munkahelyi jelenlétükre és vezetői szerepvállalásukra.

Néhány forrás szerint a Z generációhoz az 1995–2009 között születettek,²² míg mások szerint az 1997–2013 között születettek sorolhatók a Z generációhoz.²³ Mondhatni ahány forrás, annyi eltérés akad a besorolásban, mert a szakértők nem értenek egyet abban, hogy pontosan hogyan határozzák meg a

¹⁹ PAIS Ella Regina: *Alapvetések a Z generáció tudománykommunikációjához*. PTE, Pécs, 2013.

²⁰ Vö. NAGY Ádám–KÖLCSEY Attila: *Mit takar az alfa-generáció? Metszetek*, 2017/3. 20–30.

²¹ STEIGERVALD Krisztián: *Generációk harca a figyelemért: Hogyan tanuljunk egymástól, egymásért?* Partvonal, Bp., 2023.

²² MCCRINDLE Mark–WOLFINGER Emily: *Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása*. Korunk, 2010/11. 13–18. http://korunk.org/letoltlapok/Z_RKorunk2010november.pdf

²³ SCHROTH Holly: *Are You Ready for Gen Z in the Workplace?* California Management Review, 2019/3. 5–18.

generációk időbeli besorolását. Tagjait „digitális bennszülötteknek” vagy a „net-generációnak”, esetleg IT generációnak is nevezhetjük.²⁴ Ők alkotják globális szinten az első technikailag legjobban képzett és társadalmilag minden idők leg-önállóbb generációját, akik születésük óta együtt élnek a számítástechnikai innovációkkal. Ez a generáció már abban a környezetben nevelkedett, ahol szüleik állandóan dolgoztak, hogy ne keljen semmiről lemondaniuk, mindeközben viszont nem maradt elég idejük családjukra. Így aztán felnőttként nem lehet csodálkozni azon, hogy számukra kiemelten fontos az egyensúly megtalálása a munka és a magánélet között, valamint az, hogy lehetőségük legyen a pályamódosításra.²⁵

A gazdasági jóllét mérőszámai jelzik, az Z generáció tehetősebb körülmények között nőtt fel, mint az előző generációk. Olyan háztartásokban élnek, ahol magasabb a háztartások jövedelme, mint az idősebb generációknál fiatalabbnaként, ezáltal nem kell korán elmenniük dolgozni. Ami viszont azt eredményezheti, hogy „korai” munkatapasztalat nélkül irreális elvárásaik lehetnek a munkával szemben, ami alacsonyabb elkötelezettséget és magasabb fluktuációt eredményez. A Z generáció nagyobb odafigyelést igényelnek, ugyanis náluk a legmagasabb a diagnosztizált depresszió, amelyet a szorongás követ. Az USA-ban a Z generáció 67%-a, világszerte pedig 85%-a állítja, hogy a stressz akadályozza meg őket abban, hogy vezetői feladatokat vállaljanak.²⁶ A generációk formálódásában a szülőknek van a legnagyobb befolyásuk. Általánosságban elmondható, hogy a Z generáció nagy része elsősorban az X generáció tagjainak a gyermekei.²⁷ Szüleik folyton figyelik őket, és közbelépnek mielőtt hibát követnének el, így nem tudnak a saját kárukon tanulni. Állandóan választási kényszerbe hajtadják őket. Megkapták a veteránok és az X generáció örökségét, a bizonytalanságot. Kérdések sokasága kavarg a fejükben, amiket legtöbbször nem tudnak feltenni senkinek.²⁸

Z generáció a munka világában

A generációk közötti különbségek értékrendben, gondolkozásmódban, életvitelben mindig is érzékelhetőek voltak. A Z generáció tagjai (1995–2009) nemrég kerültek a munka világába. Sem az eddig megszokott motivációs rendszerek, sem a vezetési, irányítási rendszerek nem működnek náluk. Újra alakítják a modern világ intézményeit, a munkahelytől kezdve, a politikán és az oktatáson át, a családok

²⁴ KÁRPÁTI László: *Gondolatok a Z-generáció társas jellemzőiről és ezek lehetséges társadalmi hatásairól*. Közélet, 2019/3-4. 77–91.

²⁵ TARI ANNAMÁRIA: Z generáció. Tercium, Bp., 2011.; FODOR Mónika–JAECKEL Katalin: *Mi kell a sikeres karrierhez a Z generáció szemével, egy elsődleges kvalitatív kutatás eredményei alapján?* International Journal on Lifelong Education and Leadership, 2018/4. 1–7.

²⁶ SCHROTH Holly: *Are You Ready for Gen Z in the Workplace?* California Management Review, 2019/3. 5–18.

²⁷ VÖ. PÁLFFY Zsuzsanna: *A Z generáció motiválása és megtartása a munkahelyeken*. In: Makkos Anikó–Kecskés Petra–Kövecsesné Gósi Viktória (szerk.) *„Kizökkent világ” – Szokatlan és különleges élethelyzetek: a nem-konvencionális, nem „normális”, nem kiszámítható jelenségek korszaka?* XXIV. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötete, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 2021. 116–124.

²⁸ BÉKÉSI Nóra–SZŰCS Róbert Sándor: *Az munkáltatói branding és a stresszkezelés szerepe a generációs fiatalok foglalkoztatásában*. Jelenkori Társadalmi És Gazdasági Folyamatok, 2021/1–2. 69–77.

felépítéséig. Szocializációjuk és a világhoz való hozzáállásuk merőben más, mint az idősebb korosztály, egy teljesen más világot testesítenek meg.²⁹ Sajátos jellemzőik a munkahelyeken is megmutatkoznak. A modern technológiák, az informatika és az online tér már szervesen hozzátartozik a személyiségükhöz. A valaha volt legiskolázottabb generációról beszélhetünk. Komoly kihívások elé állítják a vezetőket, menedzsereket a munka minden szektorában. A legnagyobb generációváltást képviseli, amelyet a munkahely valaha látott.³⁰

A Z generáció tagjai akkor lehetnek lojálisak a vállalathoz hosszú távon, ha a szervezet lehetőséget kínál a fejlődésre, az új dolgok megtapasztalására és a megfelelő karriercélok elérésére. Szükségük van a szoros emberi kapcsolatokra, hiszen a Z generáció olyan vezetőnél érzi magát biztonságban, akivel szoros munkakapcsolatot sikerül kialakítania. A biztonság fontosságának felismerése erős lehet bennük, hiszen ezt a generáció gyermekkorában a gazdasági válság idején telt. Ez a biztonság lehet pénzügyi biztonság, ami magában foglalja a stabil munkahelyet és jövedelmet, valamint a jólét érzését. Emellett a fizikai biztonság is fontos számukra, például egy olyan munkahelyen, ahol az egészség és a biztonság prioritást élvez. Nagy hangsúlyt fektetnek a munkahelyi környezet bizalmára és támogató légkörére is. Keresik a munkahelyeket, ahol érzik, hogy a vezetés támogatja őket, és biztosítja a lehetőséget a fejlődésre és a kreativitás kibontakoztatására.³¹ Egyrészt amennyire a biztonságra törekednek másrészt keresik a sokoldalúságot, és elmenekülnek a rutin elől.³² Gyakran nagy hangsúlyt fektetnek a közösségi kapcsolatokra és a társadalmi felelősségvállalásra, és ennek megfelelően várnak el egy támogató, összetartó munkahelyi környezetet. A társadalmi környezet hatása fontos tényező a szervezeti kultúra kialakításában. A megfelelő csapatszellem kialakítása a munkaadók kötelessége. Olyan környezetre vágnak, amely támogatja a kölcsönös tiszteletet, a nyitott kommunikációt és az együttműködést. Ehhez azonban az alkalmazottakat be kell vonni a döntéshozatalba, támogatni kell az egyéni fejlődést és az összetartozást erősítő kezdeményezéseket kell tenni.

Az olyan kezdeményezések, mint a csapatépítő események, a mentorprogramok és a közös célok meghatározása, mind hozzájárulhatnak a csapatszellem erősítéséhez és a társadalmi környezet pozitív alakításához a munkahelyen. A vezetőknek szükségük van a kiépíteniük a háttérországukat, egy egymást támogató társulást, amelyben mindenki megtalálja a saját számítását és támogatja a másikat.³³

A Z generáció elvárásai a munkahelyen

A szervezetekben minden új alkalmazottnak más elvárásai vannak, amelyek hatással lehetnek hozzáállásukra, érzéseikre, viselkedésükre és ez alól a Z generáció

²⁹ TAPSCOTT Don: *Digitális gyermekkor*. Kossuth, Bp., 2001.

³⁰ SINGH Anjali: *Challenges and Issues of Generation Z*. Journal of Business and Management, 2014/7. 59–63.

³¹ IORGULESCU Maria Cristina: *Generation Z and its perception of work*. Cross-Cultural Management Journal, 2016/1. 9.

³² DOLOT Anna: *The characteristic of Generation Z*. e-mentor, 2018/2. 44–50.

³³ SCHROTH Holly: *Are You Ready for Gen Z in the Workplace?* California Management Review, 2019/3. 5–18.

sem kivétel.³⁴ A munkavállalók és a szervezet kapcsolata kétirányú, mivel a szervezetek elvárják az alkalmazottaktól, hogy keményen dolgozzanak, új készségeket sajátítsanak el és kövessék a szervezet céljait. Ezzel szemben a munkavállalók elvárják a szervezettől, hogy tisztességesen bánjon a munkavállalókkal, lehetőséget biztosítson a képzésre, fejlesztésre, előléptetésre illetve visszajelzéssel szolgáljon vagy akár teljesítmény alapú fizetést biztosítson.

Vannak olyan elvárások, amelyeket mind a szervezetnek mind az alkalmazottaknak teljesítenie kell, ezért pszichológiai szerződést kell kötniük. Ennek megszegése gyenge teljesítményhez és magas fluktuációhoz vezethet.³⁵

Úgy tűnik a Z generációnak más követelményei vannak és más motivációs tényezők hatnak rájuk, mint az előttük lévő generációkra. Nagyon fontos, hogy a szervezet előzetesen tárja fel, hogy mi lényeges a Z generáció számára, hogy ezáltal olyan vállalati kultúrát és munkahelyi körülményeket tudjon megvalósítani, ami által jellegzetes előnyhöz jut, illetve hosszú távon meg tudja tartani a Z generációból származó tehetséges munkavállalóit.³⁶

A Z generáció tagjai munkaadót keresnek, amelynek szabályzatai és kultúrája támogatja a munkavállalók mentális egészségét, személyes jóllétét és szakmai fejlődését. Ez rávilágíthat arra, hogy a generáció a munkahelyen valójában mit tekint értéknek. Fontosnak tartják a társadalmi felelősségvállalást, a fenntarthatóságot és a sokszínűséget, mint vállalati értékeket. Az ő figyelmüket leginkább olyan kihívást jelentő feladatokkal lehet felkelteni, amelyek atipikus foglalkoztatási formákat alkalmaznak, például távmunka vagy rugalmas munkaidő. Emellett kiemelkedő fontosságú a jó vezető–munkatárs kapcsolat kialakítása számukra. Legfőképpen az foglalkoztatja őket, hogy milyen lehetőségeket látnak a munkahelyi fejlődésben, és miben lehet javítani. Tapasztalható hiányosságok mutatkoznak a soft skillek területén, ilyenek például a kommunikációs készségek, kritikus gondolkodás és empátia. Ez a generáció az, amely leginkább érintett a mentális problémák és depresszió terén.³⁷ A példamutató vezetések felül magasabb fizetést, izgalmas és kihívást jelentő munkafeladatokat és inspiráló, kreatív munkakörnyezetre vágnak. Önbecsülésük jelentősen erősebb, mint elődeiké, és magasabbak az elvárásaik is. Álmodoznak magasabb fizetésről, kitűnő képzési lehetőségekről és gyorsan előrehaladó karrieréről. A Z generáció motivációjával foglalkozó kutatásban megfigyelték, hogy a munka érdektelensége és a túlterheltség számukra a motiváció gátja. Viszont a karrierépítési lehetőségek és a folyamatos képzési lehetőségek motiválják őket.³⁸

Fratricova és Kirchmayer a Z generációs munkavállalók munkamotivációjával foglalkozó tanulmányában azt figyelték meg, hogy a tanulás és a szakmai

³⁴ SHERMAN, Ultan–MORLEY Michael: *On the Formation of the Psychological Contract: A Schema Theory Perspective*. Group & Organization Management. 2015/2. 160–192.

³⁵ SCHROTH Holly: *Are You Ready for Gen Z in the Workplace?* California Management Review, 2019/3. 5–18.

³⁶ SINGH, Amarendra Pratap–DANGMEI, Jianguanglung: *Understanding the Generation Z: The future workforce*. South-Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 2016/3. (31.) 2–12.

³⁷ BÉKÉSI Nóra–SZŰCS Róbert Sándor: *Az munkáltatói branding és a stresszkezelés szerepe a generációs fiatalok foglalkoztatásában*. Jelenkori Társadalmi És Gazdasági Folyamatok, 2021/1–2. 69–77.

³⁸ CHILLAKURI, Bharat: *A Z generációs elvárások megértése a hatékony beépítéshez*. Journal of Organizational Change Management, 2020/7. 1277–1296.

fejlődés lehetősége motiváló tényező a munkahelyen. Ezért a szervezeteknek arra kell összpontosítaniuk, hogy tanulási lehetőségeket biztosítsanak a munkavállalóknak, mert a folyamatos tanulást a szakmai előmenetel és a növekedés alapjának tekintik.³⁹

Fodor és társai a Z generáció sikeres karrierjét vizsgáló tanulmányában azokat a szempontokat keresték, amiktől a munkavállaló elégedetté és motiválttá válik a munkája által. A kutatás alapján megállapítható, hogy a rugalmas munkaidő a sikeres karrier egyik kulcsfontosságú tényezője. Gyakran kreatívak és önkifejezőek, és fontos számukra, hogy olyan tevékenységeket végezzenek, amelyek lehetővé teszik számukra a kibontakozást és az önkifejezést, ami hozzájárulhat a mentális jólléthez.⁴⁰ Nagy szükségük van a biztonságra, amely a munkahelyi háttérben és a fizetésben nyilvánul meg.⁴¹

A Z generáció sajátossága	Elvárás a munkahelyen
Szociális	Személyes kapcsolatok a munkahelyen Főnökkel közvetlen kapcsolat Legyen a munkatársakkal közös kávézás, pletyka Közös program a munkatársakkal
Azonnaliség	Főnököt gyorsan el lehessen érni, azonnal lehessen tőle kérdezni Akkor legyen bent a cégben, amikor azok is bent vannak, akik kellene a feladat elvégzéséhez, problémája esetén segítenek
Tapasztalat, bevonódás	Pörögjön a munka Ne kelljen unatkozni, legyen történet – ha más nem, engedjék Facebookozni Minél többet megtapasztalhasson a munkahelyen Része legyen a vállalati „vérkeringésnek” – ne maradjon ki ebből a közezből, ami inspirálja, motiválja
Kísérletező	Kihívást jelentő munka, hagyják kibontakozni A főnök az eredményt kontrollálja, ne mondja meg minden lépésben, mit kell csinálni
Igény a struktúrára	Legyenek korlátozó feltételek Valaki igényli a fix asztalt Legyen iroda
Értékek: közösség jókedv:	Kellenek a személyes kapcsolatok, a közösség része akar lenni – munkaközösség Főnöknek legyen jó érzelmi intelligenciája Jó kapcsolat a munkatársakkal Saját harmónia – munka–magánélet egyensúlya „Szeretem a munkámat”

A Z generáció sajátosságainak elvárásai a generációs sajátosságok tükrében (1.táblázat)
(Forrás: Ferincz, 2013, 225.)

³⁹ FRATRICOVA, Jana–KIRCHMAYER, Zuzana: “Barriers to work motivation of generation Z”. Journal of HRM, 2018/2. 28–39.

⁴⁰ FODOR Mónika–JAECKEL Katalin: *Mi kell a sikeres karrierhez a Z generáció szemével, egy elsődleges kvalitatív kutatás eredményei alapján?* International Journal on Lifelong Education and Leadership, 2018/4. 1–7.

⁴¹ IORGULESCU, Maria Cristina: *Generation Z and its perception of work*. Cross-Cultural Management Journal, 2016/1. 9.

A vezetőkkel folytatott hosszú és tartalmas beszélgetések segítenek a Z generációnak megérteni a prioritásokat és megfelelő iránymutatást adni. Chillakuri 2020-as tanulmányában a Z generáció elvárásainak megértését vizsgálta, a válaszadók 60%-a jelezte, hogy folyamatos visszajelzést szeretne kapni a munkáját illetően. Sőt úgy vélik, hogy az azonnali visszajelzés segíthetnek leküzdeni a hibákat, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a munkavállaló a fejlesztendő területekre összpontosíthasson. A technológiától való függésük közvetlen tapasztalatot ad számukra, a tanulási folyamatban való részvétel pedig aktívvá teszi őket. Szeretnek kihívásokkal teli munkát bevállalni, mivel magabiztosak és önállóak. Annak ellenére, hogy magabiztos és szorgalmas generációról beszélhetünk nagyobb szorongást tapasztalnak a munkával kapcsolatos elvárások miatt.⁴² Természetesen a generáción belül is akadnak eltérések. Főként a munkabíráásra, szorgalomra vonatkozóan, javarészt magas elvárásokról, lendületes karriertervekről beszélhetünk, de nem mindegy, hogy e mögött valójában milyen munkavégzés áll.⁴³

A Z generációs vezetők

A generációs kutatásokon túlmenően ma még nagyon kevesen foglalkoznak Z generációs vezetők vizsgálatával. A nemzetközi vezetőfejlesztéssel foglalkozó szervezetek, mint például a Development Dimension International (DDI), évente készítenek átfogó leadership kutatásokat, a DDI 2023-as jelentése rámutatott arra, hogy a Z generációs vezetőkkel kapcsolatos vizsgálatok előtérbe kerültek, különös figyelmet szentelve munkahelyi jelenlétükre és hatásukra.⁴⁴

A McKinsey 2023-as felmérése megerősítette, hogy a Z generációs vezetők új kihívásokat hoznak a munkahelyekre, és olyan megközelítéseket igényelnek, amelyek figyelembe veszik ezen generáció értékeit és preferenciáit. Bár a témában évente számos előrejelzés és felmérés készül, ezek nagy része nem felel meg a tudományos kutatás követelményeinek, amely hangsúlyozza az alapos, szisztematikus vizsgálatok szükségességét.⁴⁵

Magyarországon a Z generáció vezetői aspirációit a felsőoktatásban ma még alig támasztják alá felmérések. A Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának „Bevezetés a nemzetközi menedzsmentbe” című kurzusán végzett 2023-as hallgatói megkérdezés szerint a nappali tagozatos BSc hallgatók 81%-a tervezi, hogy vezetői pozíciót töltsön be karrierje során, hasonló eredményeket értek el a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, ahol a hallgatók 86,1%-a nyilatkozott úgy, hogy vezetői ambíciói vannak, és közel 50%-uk célja, hogy a tanulmányai befejezését követő 2–5 éven belül vezetővé váljon.⁴⁶

⁴² CHILLAKURI, Bharat: *A Z generáció elvárások megértése a hatékony beépítéshez*. Journal of Organizational Change Management, 2020/7. 1277–1296.

⁴³ FERINCZ Adrienn–SZABÓ Zsolt Roland: *A „Z generáció” hatása a munkáltató szervezetekre*. In: SZABÓ Zsolt Roland (szerk.): *Innováció vezetői szemmel*. Aula, Bp., 2012. 185–192.

⁴⁴ DDI: *Global Leadership Forecast*. <https://www.ddiworld.com/global-leadershipforecast-2023>

⁴⁵ MCKINSEY & Company: *Mind the Gap. CURATED READS FOR GEN Z – AND THEIR Z-CURIOUS COLLEAGUES*. 2023.

⁴⁶ SZŐCS Árpád: *A Gen Z vezető/The Gen Z Leader*. <https://www.linkedin.com/pulse/gen-z-vezet%C5%91the-leader-arpad-szocs/> [2024.12.15].

A Z generációs munkahelyi részvételével és vezetői ambícióival kapcsolatos eredmények rávilágítanak a Z generáció vezetői szerepvállalásának növekvő jelentőségére, valamint arra, hogy meg kell értenünk, hogyan tudnak majd ezek a fiatal vezetők hatékonyan bizalmat építeni és vezetni a munkahelyi környezetben. A bizalom és a kapcsolatok szerepe kulcsfontosságú a jövőbeli vezetési stratégiák sikerességében, különösen a folyamatosan változó munkaerőpiaci környezetben.

Jövőbeli kutatási irányok

További kutatás célja lehet a Z generációs vezetők által alkalmazott stratégiák elemzése a bizalom kialakítása terén multikulturális környezetben. Felvetéseim alapján vizsgálható, hogy hogyan használják ezek a vezetők az átláthatóságot, az empátiát és a kommunikációs készségeket a bizalmi kapcsolatok megerősítése érdekében, figyelembe véve a multikulturális dinamikát és a generációs különbségeket. Emellett a téma lehetőséget biztosít annak tanulmányozására, hogyan kezelik a konfliktusokat és az esetleges kulturális különbségeket a csapatban. Hosszabb távon így feltárhatók azokat a tényezőket, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy egy „fiatal” vezető megfelelő bizalmat tudjon kialakítani. A generációs sajátosságok figyelembevételével hogyan építhetünk tudatosan bizalmat, ha valódi vezetőként élen akarunk járni, és eredményesen elébe akarunk menni a világban rendkívül gyorsan zajló változásoknak.

Főbb kutatási kérdéseim:

1. A Z generációs vezetők hogyan tudják kialakítani a bizalmat egy multikulturális környezetben?
2. Milyen jellegzetes vezetési stílusokat, stratégiákat alkalmaznak, és kompetenciákat használnak a bizalom kiépítése érdekében?

Egy jövőben kutatásban több módszertan is alkalmazható a Z generációs vezetők vizsgálatára, különös tekintettel a bizalomépítési stratégiákra és a vezetési stílusokra.

- Szisztematikus szakirodalmi áttekintés: A vezetési stílusok, a különböző generációs vezetők és a bizalomépítés témaköreinek feldolgozása, különösen a nemzetközi szakirodalomra és a legújabb kutatási eredményekre fókuszálva.
- Online kérdőíves felmérés: A Z generáció tagjai körében (vezetők és munkavállalók) a bizalom kiépítésével kapcsolatos attitűdök és vélemények feltárása, különös tekintettel a munkahelyi kapcsolatok dinamikájára.
- Mélyinterjúk: Z generációs vezetők és beosztottaik megkérdezése különböző iparágakból, a vezetési kihívások, tapasztalatok és bizalomépítési gyakorlatok mélyebb megértése érdekében.

A kutatást akadályozó problémák is azonosíthatók. Mivel a Z generációs vezetők viszonylag még kevesen vannak, új jelenségeként jelennek meg a munkahelyeken, kevés kutatás áll rendelkezésre a témában. Ez megnehezítheti az előzetes ismeretek megszerzését és a kutatási keret kialakítását. Továbbá a vezetők gyakran elfoglaltak és nagy nyomás alatt állnak, ami nehezítheti az interjúk vagy felmérések

lebonyolítását. Az elérhetőség és az időkeretek kezelése is kihívást jelenthet. A vezetők esetleg óvatosak lehetnek, amikor véleményüket osztják meg, különösen olyan témákban, mint a bizalom és a vezetői készségek.

A kutatás során figyelembe kell venni a különböző kulturális kontextusokat, amelyek hatással lehetnek a Z generációs vezetők nézeteire és viselkedésére. A megfelelő módszertani megközelítések és a rugalmasság hozzájárulhatnak ezeknek a problémáknak a hatékony kezeléséhez, és növelhetik a kutatás sikerét.

Összefoglalás

Összegzőként megállapítható, hogy a bizalom alapvető szerepet tölt be a vezetők hatékonyságának és sikerességének biztosításában.

Ahogy a munkaerőpiac folyamatosan változik, úgy a Z generáció preferenciái és igényei is új kihívásokat jelentenek, amelyek megértése elengedhetetlen a modern munkahelyek sikeres működéséhez.

Az e generációhoz tartozó fiatal vezetők munkaerőpiaci megjelenése, gyors karrierépítése és gyakori pozícióváltása új kihívásokat és lehetőségeket teremt a vezetésben, különös tekintettel a bizalomépítés, a kommunikáció, valamint az intergenerációs együttműködés területeire. A bizalom kialakításának és fenntartásának mechanizmusait érintő jelenlegi kutatások elmélyítése elengedhetetlen ahhoz, hogy a szervezetek hatékonyan alkalmazkodjanak az új vezetői paradigmákhoz, és képesek legyenek támogatni a Z generációs vezetők integrációját és hosszú távú sikerességét.

Irodalom

- BENCSEK Andrea–JUHÁSZ Tímea–BALOG Éva: *A legfiatalabb generációk a munkahelyeken (Szlovákiában)*. Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok. (Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat.) 2020/1. 11–27.
- BÉKÉSI Nóra–SZŰCS Róbert Sándor: *Az munkáltatói branding és a stresszkezelés szerepe a generációs fiatalok foglalkoztatásában*. Jelenkori Társadalmi És Gazdasági Folyamatok, 2021/1–2. 69–77.
- BURKE Shawn–SIMS Dana–LAZZARA Elizabeth–SALAS Eduardo: *Trust in leadership: A multi-level review and integration*. The Leadership Quarterly, 2007/6. 606–632.
DOI: 10.1016/j.leaqua.2007.09.006
- CHILLAKURI, Bharat: *A Z generációs elvárások megértése a hatékony beépítéshez*. Journal of Organizational Change Management, 2020/7. 1277–1296.
- DAJNOKI Krisztina–KUN András István–POÓR József–JARJABKA Ákos–KÁLMÁN Botond Géza–KÖMŰVES Zsolt Sándor–PATÓ Gáborné SZŰCS Beáta–SZABÓ Katalin–SZABÓ Szilvia–SZEINER Zsuzsanna–TÓTH Arnold–CSEHNÉ PAPP Imola: *Characteristics of Crisis Management Measures in the HR Area during the Pandemic in Hungary – Literature Review and Methodology*. ACTA POLYTECHNICA HUNGARICA, 2023/7. 173–192.
DOI: 10.12700/APH.20.7.2023.7.10
- DDI (2023). *Global Leadership Forecast*. <https://www.ddiworld.com/global-leadershipforecast-2023>.
- DOLOT Anna: *The characteristic of Generation Z*. e-mentor, 2018/2. 44–50.
DOI: 10.15219/em74.1351
- DWIVEDI, Yogesh Kumar–HUGHES, D. Laurie–COOMBS, Crispin–CONSTANTIOU, Ioanna–DUAN, Yanqing–EDWARDS, John S.–GUPTA, Babita–LAL, Banita–MISRA, Santosh–PRASHANT, Prakhar: *Impact of COVID-19 pandemic on information management research and practice: Transforming education, work and life*. International Journal of Information Management, 2020/102211. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102211
- FRATRICOVA, Jana–KIRCHMAYER, Zuzana: *Barriers to work motivation of generation Z*. Journal of HRM, 2018/2. 28–39.
- FODOR Mónika–JAECKEL Katalin: *Mi kell a sikeres karrierhez a Z generáció szemével, egy elsődleges kvalitatív kutatás eredményei alapján?* International Journal on Lifelong Education and Leadership, 2018/4. 1–7.
- FERINCZ Adrienn–SZABÓ Zsolt Roland: *A „Z generáció” hatása a munkáltató szervezetekre*. In: SZABÓ Zsolt Roland (szerk.): *Innováció vezetői szemmel*. Aula, Bp., 2012. 185–192.
- HORNYÁK Miklós–KURÁTH Gabriella–GYARMATINÉ BÁNYAI Edit: *Bizalom és vezetés a nemzetközi és hazai szakirodalom tükrében – Szövegbányászattal támogatott szisztematikus irodalomkutatás*. VEZETÉSTUDOMÁNY, 2024/5. 41–53.
- IORGULESCU, Maria Cristina: *Generation Z and its perception of work*. Cross-Cultural Management Journal, 2016/1. 9–15.

- KÁRPÁTI László: *Gondolatok a Z-generáció társas jellemzőiről és ezek lehetséges társadalmi hatásairól*. Közélet, 2019/3–4. 77–91.
- KURÁTH Gabriella–BÁNYAI Edit–SIPOS Norbert–VENCZEL-SZAKÓ Tímea–KONCZOS-SZOMBATHELYI Márta: *Bizalom és kommunikáció a vezetők és alkalmazottak kontextusában*. Journal of International Studies, 2023/3. 2071–8330.
- KURÁTH Gabriella–BÁNYAI Edit (szerk.): *Vezetőfejlesztés a 21. században*. Akadémiai, Bp., 2024.
- LAZÁNYI Kornélia–BILAN, Yuriy: *Generation Z on the labour market – Do they trust others within their workplace?* Polish Journal of Management Studies. 16. 78–93. DOI: [10.17512/pjms.2017.16.1.07](https://doi.org/10.17512/pjms.2017.16.1.07).
- MALATYINSZKI Szilárd: "Az új generáció, mint erőforrás." Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok. (Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat), 2020/1. 90–101.
- MANNHEIM, Karl: *Das Problema der Generationen*. Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie 1928/. 7. 157–185, 309–330.
- MAYER, Roger C.–DAVIS, James H.–SCHOORMAN F. David: "An Integrative Model of Organizational Trust." The Academy of Management Review, 1995/3. 709–34. DOI: [10.2307/258792](https://doi.org/10.2307/258792)
- MCCRINDLE, Mark–Wolfinger, Emily: *Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása*. Korunk, 2010/11. 13–18.
- MCKINSEY&Company: *Mind the Gap. CURATED READS FOR GEN Z – AND THEIR Z-CURIOUS COLLEAGUES*. 2023.
- MERETEI Barbara: *Generációs különbségek a munkahelyen – szakirodalmi áttekintés*. Vezetéstudomány, 2017/10. 10–18.
- MISHRA, Aneil Kumar–MISHRA, Karen E.: The research on trust in leadership: The need for context, Journal of Trust Research, 2013/1. 59–69.
- NAGY Ádám–KÖLCSEY Attila: *Mit takar az alfa-generáció?* Metszetek, Debrecen, 2017/3. 20–30. DOI: [10.18392/metsz/2017/4/2](https://doi.org/10.18392/metsz/2017/4/2)
- PAIS Ella Regina: *Alapvetések a Z generáció tudománykommunikációjához – tanulmány*. 2013, PTE. Pécs.
- PÁLFFY Zsuzsanna: *A Z generáció motiválása és megtartása a munkahelyeken*. In: Makkos Anikó–Kecskés Petra–Kövecsesné Gósi Viktória (szerk.) „Kizöklent világ” – Szokatlan és különleges élethelyzetek: a nem-konvencionális, nem "normális", nem kiszámítható jelenségek korszaka? XXIV. Apáczai-napok Tudományos Konferencia tanulmánykötete, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 2021. 116–124.
- RAHUL, Paul: *Trust Leadership: A Work-from-Home Scenario in IT Sector During the COVID-19 Pandemic*. Jindal Journal of Business Research, 2021/2. 251–269. DOI: [10.1177/227868212110476](https://doi.org/10.1177/227868212110476)
- SHERMAN, Ultan–MORLEY Michael: *On the Formation of the Psychological Contract: A Schema Theory Perspective*. Group & Organization Management. 2015/2. 160–192. DOI: [10.1177/1059601115574944](https://doi.org/10.1177/1059601115574944)
- SCHROTH, Holly: *Are You Ready for Gen Z in the Workplace?*, California Management Review, 2019/3. 5–18.

- SINGH, Amarendra Pratap–DANGMEI Jianguanglung: *Understanding the Generation Z: The future workforce*. South-Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 2016/3. (31.) 2–12.
- SINGH, Anjali: *Challenges and Issues of Generation Z*. Journal of Business and Management, 2014/7. 59–63.
- STEIGERVALD Krisztián: *A generációk harca: Hogyan értsük meg egymást?* Partvonal, Bp., 2020.
- STEIGERVALD Krisztián: *Generációk harca a figyelemért: Hogyan tanuljunk egymástól, egymásért?* Partvonal, Bp., 2023.
- STRAUSS, William–Howe, Neil: *Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069*. New York: Harper Perennial, William Morrow and Company, 1991.
- TARI Annamária: *Z generáció*. Tercium, Bp., 2011.
- TAPSCOTT Don: *Digitális gyermekkor*. Kossuth, Bp., 2001.
- TÖRÖK László: *Bizalom a vezetésben*. Kvadrát Print, Bp., 2019.
- SZŐCS Árpád: *A Gen Z vezető/The Gen Z Leader*. <https://www.linkedin.com/pulse/gen-z-vezet%C5%91the-leader-arpad-szocs/>

Abstract

LEADERSHIP AND BUILDING TRUST WITH THE Z GENERATION

The purpose of the study is to examine the specific characteristics of Generation Z leaders. The entry of this new generation into the labor market and their assumption of leadership roles are fundamentally reshaping organizational culture, workplace relationships, and leadership strategies. A literature review was conducted to explore the connections between leadership styles and the development of trust. The findings indicate that Generation Z leaders' technological affinity, flexibility, and commitment to sustainability may establish new norms in leadership. Trust and positive workplace relationships play a crucial role in fostering team cohesion and enhancing organizational performance. The research provides direction for further studies on intergenerational collaboration and trust-building. Future goals include conducting surveys and in-depth interviews to achieve a more comprehensive understanding of the leadership practices of Generation Z leaders.

Keywords: Z generation, trust, leadership

Szűcsné Tóth Zsuzsanna–Kocsis Júlia**NAGY MAGYAR TALÁLmányok OKTATÁSA
MODERN SZEMLÉLETTEL****Előhang**

Hét évvel ezelőtt került a kezembe Laik Eszter és Misik-Nagy Rita *Elmés lelemények – Magyarok, akik lendítettek a világ kerekén*¹ című, gyerekeknek, fiataloknak szóló kis könyve, mely számomra is sok újdonságot tartalmazott magyar tudósokkal kapcsolatban. Ezt egy másodikos osztály „időutazós” játékanak részeként párosító feladattá alakítottam, tárgyakat keresve a találmányokhoz. Később a találmányok rövid leírását bővítve a felsőoktatásba, projektmenedzsment óra keretében építettem be hasonló feladatot, melynek lényeges pontja lett az általános edukáció mellett a menedzsment szempontjából történő elemzés is. Minden korcsoportban meglepődtek a résztvevők, hogy mennyi minden köthető magyarok ötleteihez, és az érdeklődés mellett a jó értelemben vett büszkeséget is növelte. A workshop anyaga ezen tapasztalatok ötvözetére épül. (Sz. T. Zs.)

Mikor Szűcsné T. Zsuzsanna felajánlotta a lehetőséget, hogy dolgozzunk együtt a Nagy magyar találmányok modern szemlélettel workshop-on, még magam sem gondoltam volna, hogy ennyire elkötelezett leszek a téma iránt. A rengeteg edukációs lehetőség és a sok egyéni történet, ami ezeket érdekessé és befogadhatóvá tette, azonban, hamar engem is motiváltá tett, és rengeteg időt töltöttem el azzal, hogy egy-egy találmány mögé nézve, megismerhessem a hiteles történelmi és emberi hátteret. Hiszen sokszor ez a háttér rejtette a kulcsát annak, hogy miért pont egy adott találmány lehetett végül sikeres, vagy ismert. A kutatómunka alatt többször eszembe jutott Nyáry Krisztián munkássága, aki a műveiben gyakran tárgyalja a magyar kultúra, irodalom és történelem érdekes és fontos kérdéseit, igyekezve ezeket széles közönség számára is izgalmassá tenni.² Valami hasonlót szeretnénk mi is elérni a magyar feltalálókkel, és találmányaikkal. Játékos, érdekfeszítő formában ismerté, elismerté tenni őket, a legszélesebb réteg számára is. (K. J.)

A tudósok életét és találmányaik kialakulásának folyamatát tanulmányozva érdekes történetek bontakoztak ki. Ezek egyrészt a találmány ötletének fejlődési útját mutatják be, de ugyanilyen érdekes, vagy még izgalmasabb az emberi oldal mögötte. Tapasztalatunk alapján ezek az anyagok csak részben vannak rendszerezve (pl. egy könyv keretében néhány tudós), vagy az Álmodók álmodói kiállítás keretében, mely nagyon alaposan, rengeteg magyar érintettségű újítást mutat be

¹ LAIK Eszter–MISIK-NAGY Rita: *Elmés lelemények. Magyarok, akik lendítettek a világ kerekén*. Arcus Kiadó, Verőce, 2017.

² NYÁRY Krisztián: *Igazi hősök: 33 magyar*. Corvina, Bp., 2022. (Továbbiakban Nyáry, 2022)

– jelentőset, és egy-egy szakmai részterületéhez kapcsolódó speciálisat –, de alapvetően a találmány oldalról.³

Célunk a workshop keretében és cikkünkben is az, hogy egy könnyen befooghatható, jól megjegyezhető anyagot tudjunk átadni, mely az általános tudásbővítésen túl magyarságunkhoz köthető büszkeségünket is emeli. E miatt két dolgot tartottunk szem előtt: a mennyiséget (16 találmány részletes ismertetése, 18 találmány említése), és a történetbe ágyazást (ne tényeket mutassunk be, hanem érdekes történeteket, és az emberi oldalt).

Nagy magyar találmányok

A program során 34 találmány került szóba. Azon találmányokkal foglalkoztunk bővebben, melyekhez már sikerült valamilyen játékos formát kialakítani, vagy a történet érdekességét könnyen bemutatni. A chunking⁴ (csoportokba rendezés) technikáját felhasználva a találmányokat eleve témák vagy valamilyen kapcsolódás szerint osztottuk fel. A találmányokról plakátok készültek jellemzően a következő formákban: egy tudós egy/több találmánya, vagy több tudós több találmány egy témakörben. Kiemelten kezeltük azokat a találmányokat, melyek hazai környezetben születtek.

FELTALÁLÓ	TALÁLMA	Dátuma	Munkásságának fő helye(i)	Kiegészítő téma, játék, feladat
SZENT-GYÖRGYI ALBERT	C-VITAMIN	1937	Magyarország, USA	C-vitamin kóslolása
SEMMEIWEIS IGNÁC	KÉZFERTŐTLENÍTÉS	1847	Bécs, Magyarország	Kommunikációs stratégia kitalálása
IRINYI JÁNOS	GYUFA	1836	Magyarország	Tűzgyújtási formák a történelem során
SZILVAY KORNÉL	POROLTÓ	1928	Magyarország	Gyertya oltása habbal
JEDLIK ÁNYOS	DINAMÓ, SZÓDAVÍZ	1861	Magyarország (Győr)	Dinamó tekerése
PUSKÁS TIVADAR	TELEFONHÍRMONDÓ	1893	Magyarország	Századforduló Budapestje
BRÓDY IMRE	HOSSZÚ ÉLETTARTAMÚ VILLANYÉGŐ	1930	Magyarország (Ajakai Lámpagyár)	Sok találmány több ember fejlesztése
TELKES MÁRIA	NAPENERGIA	1948	Magyarország, USA	A napelem mai jelentősége
ZIPERNOWSKY-DÉRI-BLÁTHY	TRANSZFORMÁTOR	1885	Magyarország	
KANDÓ KÁLMÁN	VILLANYMOZDONY	1902	Magyarország	Az elektromosság kezdeti időszak
RUBIK ERNŐ	RUBIK KOCKA	1975	Magyarország	Játékokat kipróbálni

³ ÁLMOK ÁLMODÓI – Világraszóló magyarok, világformáló találmányok a Millenárison. Edukációs kézikönyv a virtuális tudománytörténeti kiállítás 3D verziójához https://millenaris.hu/wp-content/uploads/2024/03/Almok_Almodoi_20_3D_educacios_kezikonyv.pdf [2024.12.14.]

⁴ MILLER, George. A.: *The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information*. Psychological Review, 1956/2. (63.) 81–97.

BÍRÓ LÁSZLÓ	GOLYÓSTOLL	1938	Magyarország Argentína	Lúdtollal írni
GÁBOR DÉNES	HOLOGRAM	1947	Magyarország Anglia	Hologramot meg- vizsgálni
ASBÓTH OSZKÁR	HELIKOPTER ELŐDJE	1928	Magyarország	
SCHWARZ DÁVID	LÉGHAJÓ	1897	Magyarország	Lufijátékok
FONÓ ALBERT	SUGÁRHAJTÁSÚ REPÜLŐGÉP (JET)	1932	Magyarország	
KÁRMÁN TÓDOR	RAKÉTA-TECHNOLÓGIA		USA	
PAVLICS FERENC	HOLDJÁRÓ	1971	USA	Marsjáró, történetek
BÁNKI DONÁT - CSONKA JÁNOS	PORLASZTÓ	1892	Magyarország	
GALAMB JÓZSEF	FORD T-MODELL, SEB- VÁLTÓ	1908	USA	
SZILÁRD LEÓ	ATOMENERGIA	1936	USA	Miért a magyarokat nevezték "marsla- kóknak" az USÁ- ban?
TELLER EDE	HIDROGÉNBOOMBA	1952	USA	
WIGNER JENŐ	MAGHASADÁS	1963	USA	
EÖTVÖS LÓRÁND	EÖTVÖS INGA	1964	Magyarország	
GERGELY PÉTER	FÖLDRENGÉSBIZTOS ÉPÜLETEK		Magyarország	"Földrengésbiztos" tornyt dobozokból
TIHANYI KÁLMÁN	TELEVÍZIÓ	1926	Magyarország	Az első "lapos" tévét? 1936
MIHÁLY DÉNES	HANGOSFILM	1922	Magyarország Németország	
MIHÁLYI JÓZSEF	AUTOMATA FÉNYKÉ- PEZŐGÉP	1939	Magyarország USA	
RISZDORFER ÖDÖN	FILMFELVEVŐ	1935	Magyarország	
NEUMANN JÁNOS	SZÁMÍTÓGÉP	1952	USA	Számítástechnika és adathordozók fejlő- dését és eszközeit megnézni.
GOLDMARK PÉTER KÁROLY	HANGLEMEZ	1948	USA	
JÁNOSI MARCELL	FLOPPY LEMEZ	1974	USA	
SIMONYI KÁROLY	EXCEL, WORD	1985	USA	

Feltalálók és találmányaik összefoglaló táblázata

A találmányok bemutatásának tanítási módszertana

Hány magyar találmányt ismerünk általában?

A program és a tanítás során is bevezető kérdés, hogy milyen magyar találmányokat ismernek a résztvevők. Tapasztalatok alapján (5 év, kb. 170 diák) mind a nappali képzés 18–22 éves diákjai, mind a levelező képzés 20–60 éves korosztálya 4–5 magyar tudóst vagy nagy találmányt tud felsorolni általában, még a legjobb gimnáziumokban végzetek is. Ritka kivétel, akivel tanára – főleg fizika óra keretében – kifejezetten foglalkozott magyar találmányokkal, és emiatt többet tud említeni.

Biztosan több órán voltak említve a tudósok, de összefoglalóan, magyar találmányok címszó alatt nem kerültek be a hosszútávú memóriába.

A workshopon adathordozókkal és Puskás Tivadarral kapcsolatban kirakott tárgyak, a plakátokon a párosító játékhoz letakart nevekkkel

Párosító feladat

A program következő eleme az egyénileg vagy 2–3 fős csoportban a feltalálók nevével kiosztott tesztlapok kitöltése. A plakátokon letakartuk a feltalálók nevét (a képen látható módon), viszont a leírásokban megtalálhatók a vezetéknevek, így a résztvevők a kirakott anyagokat önkénytelenül is elolvassák, legalább részben. Erre a feladatra kb. 20 percet szántunk, majd a tudósok nevét találmányukkal együtt kivetítve leellenőrizhették a résztvevők a megoldásaikat.

A plakátok mellett sok kapcsolódó tárgyat is összegyűjtöttünk, melyek a találmányt mutatják be (poroltó, szódavíz, dinamó, hanglemez, floppy, számítógép, C-vitamin), vagy egy adott témakör más találmányai (adathordozóknál: CD, kazetta, golyóttoll mellett lúdtoll), vagy illusztráció (telefonközpontozóhoz – régi telefon, telefonhírmondóhoz régi rádió)

Jobb agyféltekés névtanulás

A következő játékos feladat célja a nevek megjegyzésének elősegítése volt. Több névhez hívóképet készítettünk, és kiscsoportban arra kértük a résztvevőket, hogy keressék meg a képhez tartozó vezetéknevet. Néhány példa a 15 képből: telek eladó tábla – Telkes Mária, fekete kövek – Schwarz Dávid, bírói ruha – Bíró László, a Tihanyi félsziget felülnézetből – Tihanyi Kálmán. Volt amit könnyen felismertek a résztvevők (galamb – Galamb József, és volt ami összetettebb asszociációkat igényelt (naptár – Gergely Péter, aranyrögök – Goldmark Péter Károly).

Amikor minden kép megtalálta a helyét, elképzeltettünk a résztvevőkkel jól megjegyezhető, lehetőleg furcsa belső képeket, pl. egy poroltót szilva mintásan – Szilvay Kornél és a poroltó összekapcsolására, vagy híreket kilövő puskát – Puskás Tivadar és a telefonhírmondó megjegyzésére. Ennek a tanulási technikának a lényege az extremitás, minél furcsább a kép, annál könnyebb a későbbi felidézés.⁵

⁵ PAVIO, Allan: *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. Oxford University Press, Oxford, 1986.

Történetek megjegyzése és gyakorlati elemek

A feltalálókat és életüket megismertetve, őket emberközelivé téve, a munkásságuk is közelebb kerülhet az emberekhez. Élettörténetek, és anekdoták mindig segítik azt, hogy az információ hosszútávon is rögződjön. Ha elképzeljük, esetleg eljátszuk, ahogyan Bíró László a golyózó gyerekeket nézi⁶, vagy Szent-Györgyi Albert zsebre teszi a vacsorára kapott paprikát,⁷ a tények beszédes történetekké válnak az emlékezetünkben. Azt is fontosnak találtuk bemutatni, hogy mennyi különböző élet és pályaut vezet el egy megvalósult álomig. Különösen célszerűnek találtuk ezt, akkor amikor fiatalokkal dolgoztunk a workshop keretében. Fontos volt, hogy ne avítt, információhalmazként tekintsenek a hallottakra, hanem inspirációként magukkal vigyék, konkrét példákon keresztül. Lényegesnek tartottuk rámutatni arra, hogy fiatalból, szegényből, különből is lehet világújító, talán egy közös nevező szükséges csak, a kíváncsiság.

Időperspektíva váltás

Érdekes és a megjegyzést segítő lehet, amikor egy korábbi helyzet körülményeit idézzük fel. Akár színészkedéssel és néhány ruhadarabbal is erősíthetjük ezt. A workshop során két találmánynál került elő kifejezetten a szerepjáték. A coaching során előszeretettel alkalmazott perspektíva váltó technikát⁸ itt is használhatjuk az idő tekintetében. Képzeltessük el a résztvevőkkel azt a kort, amikor az elektromos áram még gyerekcipőben járt, világításra használták, esetleg kis gépek működtetésére.⁹ Egy akkor élő átlagember számára nehezen volt felfogható, hogy a gyertyával „analóg” elektromosság a gőzerő több tonnát mozgató erejét is képes lehet produkálni. Ehhez olyan keretek közül kilépni képes gondolkodású emberekre volt szükség, mint pl. Kandó Kálmán, aki először sok visszautasítással találkozott, majd végül egy dolomitokbeli próbavonalon bebizonyította azt, ami ma általánosan jellemző, hogy a villanyvasútnak van létjogosultsága. Az egyes témákhoz mindig találtunk kiegészítő érdekességeket, itt pl. azt, hogy a világon az első közüzemi villanyvasút-vonal Budapest Hegyeshalom között volt.

Semmelweis Ignác esetében is el lehet mesélni, esetleg a következőhöz hasonló mondattal eljátszani a „vaskalapos” hozzáállást, amikor a neves orvosok felháborodva butaságnak tartják a kézfertőtlenítést:¹⁰ – Hát, hogy is lehet ez megoldás egy ilyen nagy problémára! Sőt abban a korban büszkéek voltak az orvosok a boncolás szagára a kezükön. Megmosták ugyan, de a fertőtlenítés fontosságára csak később Lister és Pasteur munkássága által került derült fény.

⁶ BÍRÓ László József: *Csendes forradalom*, Európa, Bp., 1975.

⁷ MATUSCSÁK Tamás: *Én vagyok Szent-Györgyi III.* Goodwill Pharma, Szeged, 2024.

⁸ STARR, Julie: *The Coaching Manual: The Definitive Guide to the Process, Principles and Skills of Personal Coaching*. Pearson Education, Harlow, England, 2021.

⁹ BÖDÖK Zsigmond: *Magyar feltalálók a távközlés történetében*. Nap, Dunaszerdahely, 2005.

¹⁰ BENEDEK István: *Semmelweis*. Gondolat, Bp., 1980., RIBÁR Béla: *Híres magyar tudósok* (A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság kiskönyvtára, 3.). Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1997.

Jelenkorhoz kapcsolás: erőforrások és önmenedzsment

A különböző személyiségtípusokkal azonosulva, a résztvevők talán magukban is felfedezhettek kiaknázatlan erőforrásokat. Már a közös munka során is megmutatkozott, hogy volt olyan, akit a technikai fejlődés, volt, akit a történelmi változás és volt, akit a siker lehetőségének elképesztő mértéke tett érdeklődővé a találmányok iránt.

A fiatalok ma általában jól motiválhatóak a siker és a hírnév ígéretével. A feltalálókat korábban inkább ösztönözte a tanulás iránti vágy, a kreativitás. Ugyanakkor ezek ötvözte is számos lehetőséget rejthet magában, hiszen a korabeli tudósok sokszor pont azért nem tudták sikerre vinni ötleteiket, vagy éppen mások aratták le a babérokat, mert nem értették a hatékony kommunikációhoz és menedzsmenthez. A mai korra jellemző, hogy az érvényesülés minden területén szükség van a jó önmenedzsmentre, viszont ennek is számos módja lehetséges. Sok személyes erőforrás állt korábban is a feltalálók rendelkezésére, amiket ha hatékonyan tudtak volna mozgósítani, könnyebben fogadták volna az általuk képviselt újításokat.

Személyes készségek tekintetében például döntéshozatali és kommunikációs szituációs játékkal próbáltuk a résztvevőket arra biztatni, hogy próbálják meg, hogy Semmelweis Ignác helyében hogyan tudták volna meggyőzni szélesebb körben az orvosi kart a modern kézfertőtlenítés jelentőségéről.

Személyes tulajdonságok terén nem elhanyagolható az önbizalom kérdése sem. Képesnek kell lenni magabiztos döntéseket hozni, még akkor is, ha a körülmények bizonytalanok vagy kihívásokkal teli helyzetet teremtenek. Erre példaképpen szolgál Puskás Tivadar és a telefonközpont esete. Puskás bízott magában és ötletében, amikor a népes Bostonból hazahozta az ötletét, és 25 fő megrendelővel útjára indította az első telefonközpontot Magyarországon. Az előfizetők száma hamar 200-ra, majd 500-ra, a telefonszámok bevezetését követően pedig 5300-ra emelkedett.¹¹

A motiváció és célorientáltság komoly háttér lehet, erre jó példa Rubik Ernő. Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy az ő neve és találmánya volt az, amit minden csoport említett és legtöbbször elsőként. Rubik az osztályának kezdte el készíteni a bűvös kockát, apránként, kézzel faragta és rakta össze a darabokat, sok kis módosítással, ezután színekkel egészítette ki. A kocka prototípusának megszületésétől a tömeggyártásig 6 év telt el. Rubik Ernőt bár milliommossá tette a találmánya, ő további változatokat gyártott és kiállt amellett, hogy a játékos oktatás támogatása a fő cél. Rubik erőforrás tekintetében arra is jó példa, hogy az inspiráló családi háttér mekkora többletet adhat. Példaképének édesapját tartotta, aki elismert vitorlázórepülő-mérnökként szintén nagy sikereket ért el itthon Magyarországon. A tehetség pedig újra utat tört magának, azzal, hogy fia Rubik Ernő Zoltán, befutott zeneszerző napjainkban.¹²

Egy folyamat során szintén nagy jelentőséggel bírnak a szociális erőforrások. Gondoljunk bele napjainkban mekkora szerepe van a hálózat és kapcsolat-

¹¹ KÖTELES Viktória: *88 magyar találmány*. Sanoma, Bp., 2010. 30–31. (Továbbiakban: KÖTELES, 2010.)

¹² KÖTELES, 2010, 119–120.

építésnek. Korábban ezt fejlesztette tökélyre Bíró László a golyóstoll feltalálója. Bohókás jelleme, rengeteg ismerőse és végtelen érdeklődési köre segítette találmánya hatékonyra tételéhez. A golyóstoll kifejlesztéshez segítségül hívta irodalmi, nyomdai ismeretségi körét és a gyártásnál testvérét és egy ismert irodaműszerészt is bevont. Külföldön is hamar beilleszkedett, és nagy népszerűsége tett szert. A golyóstoll mellett még számtalan találmányt vitt sikerre és saját bevallása szerint is csak a rossz pénzügyi érzéke miatt nem lett milliárdos. Népszerűségét és sokoldalúságát mutatja, hogy Argentínában a tudósok napját a születésnapjához kötik.¹³

Talán nem is gondolnánk, de hatékony erőforrás lehet az egészség és az energia. Gondoljunk csak Szent-Györgyi Albertre, aki még idős korában is aktívan kiállt a preventív egészségmegőrzés és az aktív sportolás mellett. A tudomány mellett pedig proaktívan képviselte az emberi élet védelmét és a békét.¹⁴

Talán a legnélkülözhetetlenebb erőforrás a siker tekintetében most és mindenkor a szakértelem, szakmai tudás. A fiataloknak is igyekeztünk kihangsúlyozni, hogy nem feltétlenül kell polihiszturnak lenni, ha egy szakterületen el tudunk mélyülni, és kutatunk, az is jelentős eredményt hozhat. Erre korának jó példaként Szilvay Kornélt mutattuk be, akit már gyermekként is nagyon érdekelt a tűzoltás. Később önkéntesként majd hivatásosként a fővárosi parancsnokságig vitte. Mivel szakmájának minden területét behatóan ismerte kifejlesztette a porralöltő készülékét, melyet hatékonysága hamar sikerre vitt.¹⁵

További kérdések, melyekkel foglalkozni lehet a találmányok kapcsán

A plakátok nagy része a találmányon kívül egyéb információkat is tartalmaz, pl. Neumann plakátján a számítástechnika fejlődési lépései vannak leírva, Puskás nevével a századforduló Budapestjéről lehet olvasni, Irinyinél a tűzgyújtás módjairól az ősidőktől kezdve.

A plakátok nagy részén van egy „Te mit gondolsz?” rész, melynél elgondolkodtató, vagy önismereti jellegű kérdések vannak, alább néhány példát kiemelve:

- Neked milyen ötleted lenne, amit megvalósítanál?
- Mit tudsz tenni azért, hogy idősen is aktív maradj? (Szent-Györgyi Albert 90 éves koráig szellemileg és fizikailag is fitt maradt.)
- Mi az égés három feltétele? Melyiket változtatja meg a víz és melyiket a poroltó?
- Ismered a 10 000 óra szabályt?¹⁶ Amit kitartóan gyakorolsz, abban profi leszel. Szilvay szerette a munkáját, és a tapasztalata alapján olyat is észrevett, amit mások nem. Te mivel foglalkozol szívesen?

¹³ BÍRÓ László József: *Csendes forradalom*, Európa, Bp., 1975.

¹⁴ CZEIZEL Endre: *Szent-Györgyi Albert*. Műszaki, Bp., 2007.

¹⁵ ERDÉLYI Z. Ágnes (szerk.) KÖTELES Viktória (szerk.): *66 újabb magyar találmány*. Central Média csoport, Bp., 2015. 18–19. (Továbbiakban: ERDÉLYI-KÖTELES, 2015.)

¹⁶ Gladwell elmélete Ericsson kutatásai szerint nem minden területen helytálló, de alapgondolat a gyakorlással elérhető nagy fejlődési fok. (ERICSSON, Anders-POOL, Robert: *Peak: Secrets from the New Science of Expertise*, HarperOne, Los Angeles, USA, 2016.)

Nobel díjas tudósok és Hungarikumok

Workshopunk része volt néhány magyarsághoz köthető informatív anyag rövid bemutatása is. Az egyik a Nobel díjas, magyar származású tudósok listája volt, akik közül hárommal foglalkoztunk bővebben:¹⁷ Szent-Györgyi Alberttel, Gábor Dénessel és Wigner Jenővel. Érdekességgé érdemes megemlíteni, hogy 17 olyan tudós kapott Nobel díjat, aki magyar származásúnak tartja magát. Többségük legalább életének egy részét Magyarországon töltötte, de van köztük, aki külföldön született és élt, sőt akinek a neve sem tükrözi származását (pl. Milton Friedmann).

Dr. Pajrok Andor hívta fel a figyelmünket a témához kötődő Hungarikumok¹⁸ megemlítésére, melyekről az időkorlátok miatt csak érintőlegesen tudtunk beszélni, de a kiegészítő anyagoknál a résztvevők megtalálták a teljes listát. A hungarikumok közé olyan dolgok kerülhetnek, amelyek különlegesek, nemzetközileg is elismertek, és Magyarországra jellemzőek, így a tudományos és műszaki teljesítmények között ott van Neumann János és Rubik Ernő találmánya is, valamint egy olyan hétköznapi használatban levő eszköz, mint pl. a televízió első formája a Tihanyi által kifejlesztett radioscope.¹⁹

Korosztályi különbségek és a bennük rejlő oktatási lehetőségek

Óvodás, kisiskolás korcsoport részére az lehet érdekes, ha az ő szintjükön mutatjuk be a magyar találmányokat, kötve valami olyan tevékenységhez, amit már ismernek. Például sok fiú szeretne tűzoltó lenni, legtöbbször szednek vitaminokat, érdeklik őket az űrkutatás vívmányai, más tollal írni, mint ceruzával, van, aki még nem látott korabeli telefont, tévét. Ezeket a tárgyakat, ha megismerik, megjegyzik, hogy magyarokhoz köthetőek, később már lehet a személyeket további információkat is ráépíteni. A workshop során egy óvodavezető visszajelezte, hogy be szeretné építeni a foglalkozásokba ezt a témakört.

Tapasztalatok alapján a párosító játékot már alsó tagozatosok is ügyesen megoldják, de részükre a játékos jelleg a legérdekesebb, mint pl. a Gergely elvek²⁰ bemutatásának részeként a földrengésbiztos építkezés imitálásához nagy papírdobozok lazán egymáshoz ragasztása és az építmény mozgatása, vagy a golyóstoll előtti évszázadokon keresztüli írásmód kipróbálása valódi lúdtoll-lal. A felsősök már képesek megérteni a különböző találmányok érdekességét, jelentőségét is. Hasznos lehet ezeket különböző órákon beágyazni történelmi korokba, fizikai, kémiai ismeretekhez kapcsolva.

Középiskola és felsőoktatás szintjén a teljes workshop felhasználható, bevonva a modern szemléletmódot is. A korábbi ismereteket különböző technikákkal rendszerezhetjük, rögzíthetjük. A kíváncsiságot felkeltve újabb kutatásra, ismeretszerzésre sarkalhatjuk a diákokat. A történelmi, személyi háttérrel inspirálhatunk, és a kollektív nemzeti büszkeség érzését is erősíthetjük. Ennél a

¹⁷ NAGY Ferenc: *Nobel-díjas génuszaink* Better Kiadó, Bp., 2001.

¹⁸ Hungarikumok listája: https://www.hungarikum.hu/sites/default/files/hungarikumok-lista_2025.05.29_1.pdf [2024.10.25.]

¹⁹ KÖTELES, 2010, 84.

²⁰ ERDÉLYI-KÖTELES, 2015. 52–53.

korcsoportnál különösen fontosnak tartottuk, hogy olyan feltalálók is belekerüljenek az anyagba, akik kortársaink. Itt kihangsúlyozva azt, hogy sok találmány inkább innováció és a mai kor tempójával haladva, kellő szaktudással és kitartással lehet világraszóló újításokat kitalálni. Egy játékos feladat kapcsán megismerhették például Losonczi Áron találmányát, ami az építőipar számára egy új lehetőséget biztosít, hiszen az üvegbeton mind a fenntarthatóságot, mind az energiatakarékoságot szolgálja, miközben a modern építészeti igényeknek is megfelel.²¹

A workshop és annak további ismételései során célcsoportunk kiemelten a pedagógusok, hiszen az egész program lényege, hogy rajtuk keresztül minél több diákhoz eljuthassanak az információk az alapoktatás keretében

Összegzés

A „Nagy magyar találmányok modern szemlélettel” témájú workshop és kutatás célja a magyar tudósok és találmányok történetének játékos, mégis edukatív bemutatása volt. A workshop anyaga a tudósok és találmányaik történetéről szól, elsősorban az emberi oldalról, a találmányhoz vezető útról, s kevésbé műszaki vagy tudományos részletekről. Cél volt az emberi erőforrások menedzsment szemléletű hasznosíthatóságának vizsgálata is. A találmányok projektszemlélettel történő megközelítése megmutatta, hogy egyesek mitől lettek sikeresek, vagy miért akadtak el, és a mai menedzsment eszközökkel mit lehetett volna másként megoldani. A kutatás során a találmányokat nem csupán tények szintjén, hanem izgalmas történetekbe ágyazva mutattuk be, kiemelve azok sikerének és elismertségüknek hátterét. A workshop során alkalmaztunk chunking technikát, jobb agyféltekés módszert és coaching eszközöket is, ezzel elősegítve a könnyebb megjegyezhetőséget és a tartalmas ismeretátadást. A sokféle szemléltetőeszköz mellett készült feladatlap és ismeretterjesztő poszterek. A workshop célja az volt, hogy ne csupán információkat, hanem életút példákat és büszkeséget is közvetítsünk a magyar találmányok és tudósok iránt, széles körben ismertté és elismertté téve őket.

Irodalom

(A tanulmány és a plakátok anyagainak forrása)

ÁLMOK ÁLMODÓI – Világraszóló magyarok, világformáló találmányok a Millenárison. Edukációs kézikönyv a virtuális tudománytörténeti kiállítás 3D verziójához https://millenaris.hu/wp-content/uploads/2024/03/Almok_Almodoi_20_3D_educacios_kezikonyv.pdf

BENEDEK István: *Semmelweis*. Gondolat, Bp., 1980.

BÍRÓ László József: *Csendes forradalom*. Európa, Bp., 1975.

BÖDŐK Zsigmond: *Magyar feltalálók a repülés történetében*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2002.

BÖDŐK Zsigmond: *Magyar feltalálók a közlekedés történetében*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2005.

BÖDŐK Zsigmond: *Magyar feltalálók a távközlés történetében*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2005.

²¹ KÖTELES, 2010, 122.

- CZEIZEL Endre: *Szent-Györgyi Albert*. Műszaki Kiadó, Bp., 2007.
- ERDÉLYI Z. Ágnes–KÖTELES Viktória (szerk.): *66 újabb magyar találmány*. Central Média csoport, Bp., 2015. 18–19., 48–49.
- Gazda István–Mezei Károly: *Mit ér a tudós, ha magyar? Gazda István tudománytörténesszel beszélget Mezei Károly*. Kairosz, Bp., 2014.
- HARGITTAI Isván: *Teller*. Akadémiai, Bp., 2011.
- KÖTELES Viktória: *88 magyar találmány*. Sanoma, Bp., 2010. 16–17., 22–23., 30–31., 94–95.
- LAIK Eszter–MISIK-NAGY Rita: *Elmés lelemények. Magyarok, akik lendítettek a világ kerekén*. Arcus Kiadó, Verőce, 2017.
- Magyar feltalálók I.* Magyar Múzeum. <https://magyarmuzeum.org/magyar-feltalalok-tudosok/magyar-feltalalok-i/magyar-feltalalok-i/>
- MATUSCSÁK Tamás: *En vagyok Szent-Györgyi III.* Goodwill Pharma, Szeged, 2024.
- MILLER, George. A. *The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information*. Psychological Review, 1956/2. 81–97.
- NAGY Ferenc: *Nobel-díjas géniuszaink* Better Kiadó, Bp., 2001.
- NYÁRY Krisztián: *Igazi hősök: 33 magyar*. Corvina, Bp., 2022.
- RIBÁR Béla: *Híres magyar tudósok* (A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság kiskönyvtára, 3.). Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1997.
- SAL Endre: *Mi, magyarok: 51 hihetetlen történet a nagyvilágból*. Libri, Bp., 2023.
- STARR, Julie: *The Coaching Manual: The Definitive Guide to the Process, Principles and Skills of Personal Coaching*. Pearson Education, Harlow, England 2021.
- VELNER András: *Jedlik Ányos*. Elektra Kiadóház, Szeged, 2008.

Abstract

GREAT HUNGARIAN INVENTIONS FROM A MODERN PERSPECTIVE

The goal of the „Great Hungarian Inventions with a Modern Perspective” workshop and research was to present the history of Hungarian scientists and inventions in a playful yet educational manner. The content of the workshop narrates the stories of scientists and their inventions, focusing not only on the technical or scientific aspects, but also giving significant attention to the human side and background stories. An additional aim was to examine the applicability of these inventions from a human resource management perspective. The project-based approach to the inventions demonstrated why some were successful, why others stalled, and how today's management tools could have provided alternative solutions. In the research, we presented the inventions not only as factual information but also embedded them within exciting stories, emphasizing the background of their success and recognition. During the workshop, we applied chunking techniques, right-brain methods, and coaching tools to enhance memorability and facilitate the transfer of meaningful knowledge. We were able to create a rich collection of resources, including numerous visual aids, worksheets, and several valuable informative posters. Our goal was not only to convey information but also to instill a sense of pride in Hungarian inventions and scientists, making them widely known and recognized.

Függelék

(A programhoz készült 18 plakátból 7 bemutatása)

THEODORE VON KÁRMÁN
Aerospacé Scientist
USA 29

MAGYAROK AZ ŰRKUTATÁSBAN

A SZUPERSZONIKUS REPÜLÉS ATYJA: KÁRMÁN TÓDOR

- 1881. máj. 11. Bp. – 1963. máj. 6. Aachen
- matematikus, fizikus
- 1933-ban az USA-ban telepedett le.

Fejben szorított ötjegyű számokat már 6 évesen!

- Részt vett az első irányított ballisztikus rakéta kidolgozásában; kitalálta, hogyan lehet repülőnek az előttük forgó légcsovaron át tüzelni
- A repülőgépek gyors felszállását könnyítő rakétát tervezett.
- Hozzájárult a hangsebesség feletti repülés elméletéhez.
- Jelentős szerepe volt a hiperszonikus űrhajózás kialakulásában és űrkutatásban.

NEVÉT ŐRZI EGY-EGY KRÁTER

A HOLDON ÉS A MARSON.

TE MIT GONDOLSZ?

Belegondoltál, milyen lélegzetelállítóan szép és csodás a Földünk a nagyrészt üres Űrben? Fontos lenna vigyáznunk rá. Te mit tudsz tenni Földünkért?

HOLD- ÉS MARSJÁRÓ KERÉKSZERKEZETE PAVLICS FERENC

- 1928. feb. 3. Balassagyógyes – 2024. feb. 13. Santa Barbara
- 1950-ban diplomázott a Budapesti Műszaki Egyetemen
- 1957-ben Amerikába emigrált, a General Motors-nál kezdett dolgozni
- Eldőszor egy szót sem tudott angolul, de szerencsére a laboratóriumban nagyrészt magyarok voltak.

Hold felszínét kutató Apolló programoknak meghatározó eleme volt a holdautó, melynek megalkotója és műszaki igazgatója volt Pavlics, aki az autó kerékszerkezetét szabadalmaztatta is.

1971-ben lőtték fel a kb. 3x2 méteres összcukható holdjárót.

3 holdjáró összesen 9 alkalommal volt használatban.

A most használatban lévő marsjáró kerékszerkezete is ilyen.

Részen az ő közreműködése miatt választotta a General Motors Szentgotthárdot motorok gyártására Opelkhez.

Magyarok az űrkutatásban (1. kép)

TIBOR KÁRMÁN
1897 Bp. – 1947 Bp.

TELEVÍZIÓ = RADIOSKOP

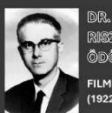
A TV-T MAGYAR EMBER TALÁLTA FEL MAGYARORSZÁGON!

Találmányát a radioskopot az ENSZ Az utcai lámpád díót nélküli kapcsolását megoldó szabadalma után a hadseregben aknák időzítéséhez való távirányítású gyújtó-szerkezetet készített.

1926-ban megalkotta a modern, nagy felbontású televízió rendszerét, majd 1936-ban egy teljesen lapos falra is akasztható tv-t (plazmatv).

FÉNYKÉP ÉS FILM

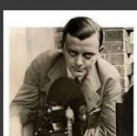

DR. RIEZORIFER ODÓN
FILMFELVEVŐ (1922)

Először oldotta meg a fotózás és filmfelvétel automatizálását. Fénymérőt épített először fényképezőgépekbe.

Később filmfelvevőkhöz is alkalmazta találmányát, ahol addig gond volt, ha pl. a kamera árnyékából napos részre fordult.

MIHÁLY DÉNES

MOZGÓ TELEVÍZIÓS KÖZVETÍTÉS HANGOSFILM ŐSE (1922)

Már gimnazistaként a távolbalátás érdekelt.

Először a világon megoldotta a mozgó televíziós közvetítést több kilométeres távolságra.

Legjelentősebb találmányával a képet és a hangot egyidejűleg lehetett rögzíteni, és utána visszajátszani. Ez a mai hangosfilm őse.

MIHÁLY JÓZSEF
AUTOMATA FÉNY-KEPEZŐGÉP (1939)

200 fényképezési szabadalma volt. Például a tekercses fényképezőgép élességállítás.

A világ első automatikus beállítású fényképezőgépe is nevéhez kötődik.

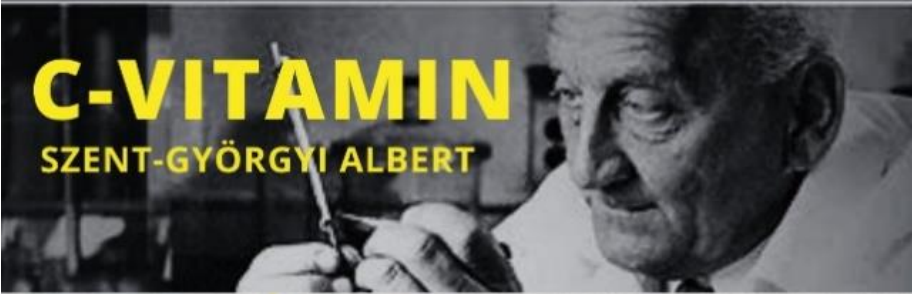
MAGYAROK A FILMPARBAN

Zsuzsanna Ador és Fuchs Vilmos (William Fox) Magyarországról indultak el világhírű útjukra, melynek csúcán megalapították a Paramount Pictures-t és a Twentieth Century Fox-ot. Mindketten büszken vállalják származásukat.

Fénykép és film (2. kép)

C-VITAMIN

SZENT-GYÖRGYI ALBERT

- 1893. szeptember 16-án született Budapesten.
- A diploma megszerzése után Cambridge-ben doktorátust szerzett.
- 1930-ban a biokémiai tanszék vezetője lett Szegeden.
- A II. világháborúban aktívan részt vett az antizsidista mozgalmakban.
- 1947-ben politikai okok miatt külföldre menekült.
- Az USA-ban élt és kutatott 93 éves koráig.
- 1986. október 16-án halt meg az Massachusetts-ben (USA).

A KÉPLET

Az 1920-as évek végén ismeretlen anyagot talált a mellékvesében, melyet hexuronsavnak nevezett el. Kereszte miből tudná nagyobb mennyiségben kivonni ezt. A történet szerint egyik este felesége paprikát adott a vacsorához, amit nem akart megenni azt mondta elviselni megvárni. „Pár héttel később másfél kilogramm vitamin volt a kezében, addig csak ezredgramm mennyiségűek voltak. Ezt szétosztottam az egész világon, és onnan tudtuk meg, hogy mi a C-vitamin pontos kémiai szerkezete. Ennek a következménye, hogy ma tonnaszámba gyártják, mint az emberi egészségnek az alapvető forrását.”

A C-VITAMIN

Az aszkorbinsav az egyik legfontosabb vitamin. **Antioxidáns** hatása fokozza a sejtek regenerációját, közreműködve a szabad gyököket, elengedhetetlen a kötőszövet fontos alkotójának, a **kollagénnak** a képződéséhez, fontos szerepe van a sejtlegzésben, növeli az immunrendszer által termelt ellenanyagok szintjét a vérben, és így a szervezet sokkal aktívabban **leküzdheti a fertőzéseket**, betegségeket. Erősíti az **izomszövetet**, a **hajszálerek falait**, segíti a **sebek gyógyulását**, a **kalcium**, a **vas felszívódását**, nélkülözhetetlen a **fogak**, a **fogyás** és a **csonok egészsége** szempontjából. **Sokféle enzimet** aktivál, részt vesz a mellékvesekéreg-hormonok szintézisében, védelmet nyújthat a stressz ellen.

A NOBEL-DÍJ

1937-ben kapta meg az orvosi és fiziológiai Nobel-díjat. Az első tudós, aki Magyarországon végzett kutatásért kapott Nobel-díjat.

A BÉKEHARCOS

Mindkét világháborúban a BÉKEÉrt küzdött: „A békéhez nem bombákon ... és hullákon át vezet az út, hanem a jóakaraton és az emberi együttérzésen át.”

A VITATKOZÓ TANÁR

Diákjai rajongtak érte, mert nem tekintélyelvűen tanított, hanem közvetlen volt és vitára, gondolkodásra biztató.

A FITT TUDÓS

Szent-Györgyi Albert még idős korában is aktívan sportolt: „csak úgy tudok dolgozni, ha sportolok is”

A Nobel-díj összegét a téli háború finnországi szenvedőinek ajánlotta fel.

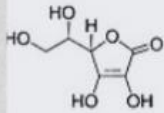
TE MIT GONDOLSZ?

- Mennyi C-vitaminban gazdag ételt fogyasztasz?
- Mit tudsz tenni azért, hogy idősen is aktív maradj?
- Mit tanulhatsz Szent-Györgyi Alberttől?

C-VITAMIN TARTALOM 100 GRAMMBAN

Paprika	80-100
Citrom	40-50
Narancs	70-90
Brokkoli	90-120
Eper	50-60

Az aszkorbinsav vízben oldódik, ezért fontos, hogy rendszeresen hozzájusson a szervezetünk.

Vitamin C
Ascorbic acid
 $C_6H_8O_6$

FORRÁS:

C-vitamin (3. kép)

BÍRÓ LÁSZLÓ

- 1899. szeptember 29-én született Budapesten.
- A zsidótörvények elől 1937-ben Párizsba, majd Argentínába menekült.
- 1985. november 24-én halt meg Buenos Airesben.

„Volt honfőtőz, gratulógus, autóversenyző, biztonsági ügynök és vámtűgyintéző, foglalkozott festésszettel, szobrászattal és találmányokkal.”

Bíró László néhány találmánya:

- 1928 Vizes lőtöltet
- 1930 Mosógép
- 1932 Automatikuss sebességváltó
- 1936 Elektromágneses jármű
- 1938 Golyóstoll (Magyarország, Franciaország)
- 1941-1948 Golyóstoll (Argentína)
- 1942 Fémáramló golyóstoll
- 1943-1957 Kínka termográf
- 1943-1959 Sérthetetlen zár
- 1943-1962 Palackcímké nyomtató
- 1943-1962 Függönytartó
- 1944 Eljárás fénycsövek előállítására
- 1944 Ampullanyitó
- 1944-1948 Golyóstoll (USA)
- 1945 Eljárás acélrudak elrendezésének növelésére
- 1945-1954 Dezodor
- 1956 Nyomdai töltő
- 1958 Berendezés energia nyelésére fémger hullámból
- 1978 Együttemű belső égésű motor

Autóversenyzői tapasztalata alapján építette meg azt a sebváltót, melyet később a General Motors megvásárolt tőle.

GOLYÓSTOLL (1938, 1943)

1888-tól már voltak a golyóstollhoz hasonló íróeszközök, de sajnos csak elméletben működtek a gyakorlatban csúszósl mondhatnánk. Elinke Bíró tollával is csak rövid ideig, pontatlanul a golyó gyakori megakadása mellett lehetett írni, először festékével a golyót töltésselletette aztán a tinta összetételét is. Nyomdász tapasztalata alapján speciális festékekkel töltött golyóstollára.

Argentínában olyan nagy tiszteletet vívott ki magának, hogy az argentin feltalálók napját az ő születésnapján ünneplik.

A golyóstollat szinte azonosult a neve több nyelven is

- angolul biro-pen
- franciául biron
- spanyolul birome

ÉRDEKESSÉGEK A GOLYÓSTOLLRÓL

- A golyóstoll apró golyójának gömbfelülete összesenymja a papírral, és sma órákat hoz létre.
- A vonal vastagságát nem a nyomóerő, hanem a golyó mérete határozza meg, a tintacelosítás egyenletességét, fedettségét és az írás tisztaságát pedig a golyó forgási sebessége befolyásolja.
- Ha a golyót Föld mértékére nagyítanánk a legnagyobb felületi egyenetlenség sem lenne nagyobb mint a himalája.
- Egy jó minőségű golyóstollal 5 km hosszú vonalat húzhatnánk, ekkorban a belsőben levő apró golyó több mint 3 milliószor fordulna körbe.
- Percenként kb. 900 darab golyóstollat vásárolnak a világon.
- Ha valaki egy új tollat kap, legelőször az első sző, amit leír a saját neve.
- A tinta a gravitáció miatt folyik ki a tollból, ezért az űrben csak speciális formában használható.

AZ ÍRÁS ESZKÖZEINEK FEJLŐDÉSE

Az ókorban az agyagba nyomás, kőbe vésés, vagy pergamenre, papiruszra tintával írás volt jellemző.

Később a tintába mártott toll lett a legelterjedtebb.

A középkorban a magyarok rovásbetűbe vésék a jekeket, melyet az utolsó százévtől kezdve is írtak, amikor sokszor még a királyok sem tudtak olvasni. Az iskolákban még az 1900-as évek elején is gyakorlatban gyakoroltak a golyóstollal írást.

Őkor már használták a tollat.

A golyóstoll gyorsan elterjedt a világon.

Az 1700-as években szabadalmazták, de igazán az 1800-as évek végére lett általánosan ismert.

1790-ban Nicolas Conté francia kutató fejlesztette ki és szabadalmaztatta a ceruzagyártás folyamatát.

A tollat 1960 óta gyártanak.

Az írás ma egyre nagyobb arányban számítógépes és telefonon történik.

GONDOLKODJUNK!

Mit gondolsz, 300 év múlva hogyan írnak az emberek?

Golyóstoll (4. kép)

IFJ. RUBIK ERNŐ: RUBIK KOCKA ÉS TÁRSAI

- 1944. július 13-án született Budapesten.
- Képző- és Iparművészeti Szalközépiskola
- BME Építésztechnika Kar
- 1971-79 tanítás az Iparművészeti Főiskolán

SZÜLŐI INSPIRÁCIÓ
Elmondása szerint inspirációját az édesapjától kapta, aki nemzetközileg elismert villamosmérnök-mérnöké volt. Mellette tanulta meg a kitartást munka értékét, hogy nincs méltatlan vagy érdemtelen munka.

GONDOLKODJUNK!

1. Te milyen jó mintákat tanultál meg a szüleidtől?
2. Tudod melyek az alap és a kiegészítő színek?

A BŰVÖS KOCKA (1975)

AZ ÖTLET
Tervező professzorként geometriás modellek készítésével foglalkozott. Az egyik a kocka prototípusa volt, amely 27 kockából készült.
Rubik elhatározta, hogy olyan szerkezetet hoz létre, amely lehetővé teszi az egyes darabok mozgását anélkül, hogy az egész szerkezet szétesne. Rubik eredetileg fát használt, ebből állította elő kézzel faragva az első kockáját.

Megmutatta prototípusát az osztálynak és rájött, hogy a kocka viszonylag egyszerűen gyártható, és nagyobb közönség számára is vonzó lehet.
Bűvös kocka néven került forgalomba és rögtön népszerű lett.

VILÁGSIKER
Rubik engedélyezte az Ideal Toys-nak a forgalmazást. Némileg átalakították és annyira nagy sikere lett, hogy többször elnyerte az ÉV JÁTÉKA díjat.
300 millió darabot értékesítettek a Rubik kockából a mai napig.

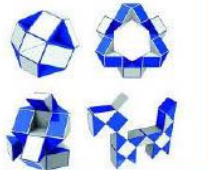

TOVÁBBI JÁTÉKOK

- kígyó (1977)
- bűvös négyzetek (1985)
- Rubik gömb (2009)

SZÍNEK
A kocka az alap és kiegészítő színekből épül fel. (A gyerekek ezeket a színeket kedvelik a játékok között.)

TEHETSÉGEK TÁMOGATÁSA
Létrehozta a Rubik Nemzetközi Alapítványt, a kiemelkedően tehetséges fiatal műszakiak és iparművészek támogatására

A bűvös kocka (5. kép)

PUSKÁS TIVADAR

- 1844 Pest – 1893 Pest
- Iskoláit először Pesten, majd Bécsben végezte.

A vállalkozás képességét családjából hozta.

Sok ötlete volt, melyek sikeresek és jövedelmezőek voltak. De mindig pénzügyiiban szenvedett.

A párizsi elektromos világítás kiépítése is nevéhez köthető.

A RÁDIÓZÁS KEZDETE
A rádiózáshoz nagyon sok tudós munkáján keresztül vezetett az út. Az első adást Forest valósította meg 1910. január 12-én.

AZ INTERNET KEZDETE

- Elődjét a 60-as években az USA hadseregének megbízásából fejlesztették ki.
- A 70-es évekig több, egymástól elszigetelt csomagkapcsolt hálózat működött.
- A 80-as években százával csatlakoztak a hálózathoz az egyetemek, főiskolák, kutatóintézetek, valamint az állami hivatalok.
- Ebben az évtizedben jelentek meg a magánfelhasználók is, és ekkor indult be az internet robbanásszerű növekedése.

TELEFONHÍRMONDÓ [1893]

A TELEFONHÍRMONDÓ

A telefonhírmondó a telefonhálózaton keresztül rendszeresen híreket és műsorokat közvetített.

1893-ban 20 évvel a fülhalligató rádió feltalálása előtt Budapesten az emberek híreket, zenét hallgathattak a telefonhírmondón; élvezhették a Bánk bánt egyenes közvetítésben az Operaházból!

Ez a találmány a mai rádió és internet elődje!

TELEFONKÖZPONTOK

Edison szerint „Puskás Tivadar volt az első ember a világon, aki a telefonközpont ötletét felvetette”.

1878-ban Bostonban felépítette az első telefonközpontot, majd Párizsban és Budapesten.

Bell telefonján egy hívó egyetlen emberrel tudott csak beszélni. Puskás Tivadar találta fel a központi kapcsoló rendszert, amelyik lehetővé teszi bármely számú beszélő/hallgató közti kapcsolást vagy bontást.

A SZÁZADFORDULÓ BUDAPESTJE

Budapest történetének legvirágzóbb időszaka. A honfoglalás ezer éves évfordulójára készült az egész ország. Budapest volt Európa egyik legfejlettebb városa:

- az első kontinentális földalatti vasút
- az első vízben álló pillér nélküli híd: az Erzsébet híd (1903)
- városrendezési terv:

Andrássy út és a Hősök tere

Telefonhírmondó (6. kép)

NEUMANN JÁNOS

- 1903. december 28-án született Budapesten.
- Barátja volt Kármán Tódornak, Szilárd Leónak, Gábor Dénesnek.
- Szülei kérésére vegyészetet tanult Berlinben, de mindig a matematika érdekelt.
- 1926-ban matematikából doktorált a Pázmány Egyetemen.
- 1930-ban meghívták a Princeton Egyetemre (USA) vendégprofesszornak, ettől kezdve ott kutatott.
- Az öttagú atomenergia bizottság tagja volt.
- 1957. február 8-án halt meg Washingtonban (USA).

Fejszámolásban és memóriában is csodagyerek volt.
Az első számítógépek műveleteit fejben ellenőrizte.

Eisenhower elnök tanácsadójaként megakadályozta a harmadik világháborút.

GONDOLKODJUNK!

1. Szerintetek mi az, ami ma fontos mérföldkő az emberiség történetében, de még csak a kezdeteknél járunk, 100-200 év múlva csak mosolygunk rajta?
2. Mire használtak számítógépet/okos eszközöket? Írjátok össze három kategóriában: hasznos, semleges, káros! Beszéljétek meg a tanulságokat!

SZÁMÍTÓGÉP (1945, 1952)

A számítástechnika óriási fejlődésen ment keresztül az '50-es évek óta, de a mai számítógépek felépítése megegyezik azzal, amit Neumann, a „számítógép atyja” kitalált a központi vezérlőegységről és a kettes számrendszer alkalmazásáról.

Az első számítógép, az ENIAC (Electronic Numerical Integrator and Computer) 1945-ben készült el az USA-ban, és akkoriban az egyik legfejlettebb számítástechnikai eszköznek számított.

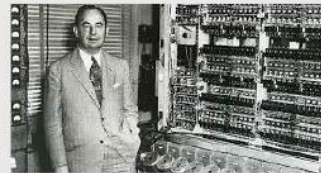
- súlya 27 tonna volt (kb. 6 közepes méretű traktor súlya)
- 167 négyzetméteres területen helyezkedett el

A MAGYAR NYELV SZEREPE A TUDOMÁNYBAN

Neumann azt vallotta, hogy tudományos sikerei annak köszönhető, hogy a magyar nyelv az anyanyelve, máskülönben „csak középszintű középiskolai tanár” lett volna belőle.

Kiss Dénes (nyelvész): A kettes számrendszer benne van a nyelvünkben. Azt mondjuk a szemem, a fülem, a kezem, a lábam, ezek egy párt, vagyis kettőt jelentenek. Sok nyelvben a szemem (my eye, meine Auge) egy szemet jelent. Ezt magyarul a fél szemnek mondjuk.

A SZÁMÍTÁSTECHNIKA FEJLŐDÉSE

- 5000 éve használták: **abakusz**
- 1600-as évektől szorzásra: Napier csontok
- 1600-as évektől logarítác
- 1642-1673 Pascal, Leibniz összeadó-kivonó, 4 műveletes gépei
- 1769 **Kempelen Farkas beszélő gépe**
- 1812 Babbage gépei – külső programvezérlés megjelenése
- 1820 Colmar kereskedelmi forgalomba került **számológép**
- 1820 Jacquard lyukkártya
- 1887 Hollerith lyukkártya válogató gépe (ebből lett az IBM)
- 0. generációs számítógépek
 - 1837 ABC – első számítógépnek tekinthető
 - 1837-41 Z3 – első szabadon programozható gép
 - 1943 Turing kódfejtő gépe
- 1. generációs számítógépek
 - 1945-47 ENIAC, EDVAC – első programozható elektronikus számítógépek
 - 1953 szovjet gép fejlesztése
 - 1964 IBM360 kereskedelmi forgalomba kerül
- 2. generációs számítógépek 1958-65 - tranzisztor
- 3. generációs számítógépek 1965-72 BASIC nyelv
- 4. generációs számítógépek 1972-90 mikroprocesszor
- 5. generációs számítógépek 1990- napjainkig: miniaturizálás

Számítógép (7. kép)

Mándoki Réka**AZ ÓVODAVÁLASZTÁS FONTOSSÁGA A SZÜLŐK KÖRÉBEN
A KÜLÖNBÖZŐ DEMOGRÁFIAI TÉNYEZŐK ALAPJÁN****Bevezetés**

A megfelelő óvodaválasztás a szülők számára rendkívül fontos, viszont akik kisebb településen élnek, nincs nagy lehetőségük az óvodák közötti választásra¹. Török Balázs² nagy elemszámú kutatást végzett az óvodaválasztással kapcsolatban, ami alapján elkészítettünk egy kérdőívet az idegennyelv tanulással, valamint a megfelelő óvoda kiválasztásával kapcsolatban.

Adatfelvételünket 2019-ben végeztük falusi és városi óvodákban Hajdú-Bihar vármegyében. A 160 válaszadó adatait SPSS statisztikai program segítségével elemeztük. Az eredmények vizsgálatakor K-középpontú klaszterelemzést is végeztünk, ahol az óvoda választását befolyásoló tényezőket vizsgáltuk az alapján, hogy a szülők a különböző szempontokat mennyire tartják hangsúlyosnak. Így az elemzés során három csoportot különítettük el azon tényezők alapján, hogy a szülőknek a különböző szempontok – az óvodaválasztás során – mennyire fontosak.

A klasztereket összevetettük valamennyi társadalmi háttérváltozóval – amelyek az életkor, az iskolai végzettség, illetve a lakóhely voltak –, aminek eredménye, hogy azon szülők, akik falun, vagy tanyán élnek, sokkal kisebb hangsúlyt fektetnek a különböző befolyásoló tényezőkre az óvodaválasztás során, mint azok a szülőtársaik, akik városokban, vármegyeszékhelyen élnek, valamint, hogy a 35 év alatti szülők azok, akik a legtöbb időt és figyelmet szentelnek arra, hogy a legmegfelelőbb intézményt válasszák ki gyermekeiknek.

Az óvodaválasztást meghatározó tényezők

A jelenleg is érvényben lévő köznevelési törvény 2011-ben született, melyben újdonság volt az előző törvényekhez képest az, hogy 3 éves kortól kötelező az óvodáztatás, amellyel az államnak a célja többek között a hátrányok leküzdése és az esélyegyenlőség növelése volt.³ A további módosítások között szerepelt többek között a pedagógusok értékelési rendszere, valamint az irányítás és az ellenőrzés

¹ FŰRÉSZ-MAYERNIK Melinda: *Angolozik a család – Kétnyelvű nevelés a gyakorlatban*. Alto Nyomda Kft. Mór., 2018.; TÓTH András: *Szülőket kérdeztünk... Mi alapján választanak óvodát a gyermeküknek?* Új Köznevelés, 2015/8. 25–27.

² TÖRÖK Balázs: *Óvodaválasztás*. Educatio. 2001/4. 723–730.; TÖRÖK Balázs: *A gyermeküket óvodáztató szülők körében végzett országos felmérés eredményei*. Felsőoktatási Kutatóintézet. Bp., 2004.

³ HEGEDŰS Roland: *Hátrányos helyzetű gyermekek az óvodában*. In: PÁLFI Sándor (szerk.): *Kora gyermekkori nevelés, család és közösségek*. Didakt Kiadó. Debrecen, 2019. 59–75.
PANKOTAI Fanni–HEGEDŰS Roland: *Óvodás korú, roma/cigány gyermekek integrációja három hátrányos helyzetű óvodában*. In: Vargáné Nagy Anikó (szerk.): *Családi nevelés: Hátránykompenzációs kiadvány*. Forstag Nonprofit Közhasznú Kft. Bp. 2019. 54–67.

kérdése is.⁴ Következő évben, 2012-ben ismételten módosult kis mértékben az Óvodai Nevelés Országos Alapprogramja, melynek legfontosabb eleme a gyermekközpontú szemlélet kialakítása, a játék túlsúlya a mindennapokban, valamint a gyermeki szükségletekre épülő tevékenységek.⁵

Az óvodaválasztás a szülők körében egy igen fontos kérdés, mert gyermekük megfelelő fejlődése a legfontosabb számukra.⁶ Éppen ezért szeretnének olyan óvodát választani, amelyik alkalmas arra, hogy gyermeküknek a legjobbat adja, viszont kisebb települések esetében nincs nagy választási lehetősége a szülőnek. Természetesen az is lehet, hogy elviszi egy közeli kisvárosba, városba, ám akkor gondolni kell az ezzel járó plusz feladatokra, esetleges nehézségekre is.⁷

Meghatározó a pedagógus személyisége. Meg lehet figyelni, hogy a csoportba járó gyermekek hogyan viselkednek a csoportban, felszabadult-e a légkör, illetve, hogy a gyermekek boldogok-e a csoportban – ezekből mind-mind leszűrhető, mennyire gyermekközpontú a pedagógus. A csoport létszáma is releváns szempont, mert minél kisebb létszámú a csoport, annál több figyelem jut a gyermekekre, így a légkör sokkal családiasabbá válik. Amikor a csoport kiválasztására kerül a sor, talán itt a legfontosabb, hogy ismerje a szülő a gyermeket, és ki tudja választani a gyermekének legmegfelelőbb csoportot. A homogén csoportban a gyermekek megközelítőleg egy fejlettségi szinten vannak, a heterogén csoportban viszont előny az, hogy itt a gyermek szociális-, és empátiakészsége fejlődik, valamint „megtanulhat segítséget kérni és adni”.⁸

A csoportszoba és az udvar felszereltségét tekintve fontos, hogy olyan játékok vegyék körbe a gyermeket, amelyek teljesen biztonságosak és kellően modernnek. Érdeemes megnézni, milyen az udvar kinézete: vannak-e füves és fás területek, ha igen, milyen arányban, homokozó van-e a gyermekek számára, és az is mérvadó, hogy mennyi időt töltenek kint a szabadban. A csoport díszítettsége az óvodapedagógus személyiségét mutatja meg. Megfigyelhető, hogy hogyan és mivel díszített a csoportszoba, és ebből az is leszűrhető, hogy mennyit kézműveskednek a gyermekek. A külön foglalkozások lehetőségét is számba kell venni. A szülőknek érdemes megnézni, hogy a választott óvoda milyen lehetőségeket kínál a gyermekek számára. Van-e úszás, idegen nyelv, sport vagy esetleg tánc.⁹

⁴ NAGY Éva Annamária: *Változások a magyar oktatási rendszerben*. In: TORGYIK Judit (szerk.): *Sokszínű pedagógiai kultúra*, International Research Institute, Komarno, 2014. 221–228.

⁵ MOLNÁR Balázs–PÁLFI Sándor–SZEREPI Sándor–VARGÁNÉ NAGY Anikó: *Kisgyermekkori nevelés Magyarországon*. *Educatio* 2015/3. 121–128.; KOVÁCS Ivett Judit–Czachesz Erzsébet: *Mit szeretnének a szülők? Korai nyelvtanulás az óvodában*. *Iskolakultúra*, 2021/10. 16–37.; KOTÁN Attila: *Az óvodai nevelés intézményrendszere és finanszírozása*. The Institutional System and Financing of Kindergarten Education. *Educatio*, 2005/4. 762–776.

⁶ TÖRÖK, 2001.

⁷ FÜRÉSZ-MAYERNIK, 2018.; TESZENYI Eleonóra–Denise HEVEY: *Age group, location or pedagogy: Factors affecting parental choice of kindergartens in Hungary*. *Early Child Development and Care*, 2015/11–12. 1961–1977.; KAMPICHLER Martina–DVOŘÁČKOVÁ Jana–JARKOVSKÁ Lucie: *Choosing the right kindergarten: parents' reasoning about their ECEC choices in the context of the diversification of ECEC programs*. *Journal of Pedagogy*, 2018/2. 9–32.

⁸ Fűrész-Mayernik, 2018. 57.; ÁDÁM Fruzsina–HEGEDŰS Roland: *Homogén és heterogén csoportok az óvodában*. *Képzés és Gyakorlat* 2019/3–4. 115–128.

⁹ FUNG, Kit-Ho Chanel–LAM, Chi Chung: *Empowering parents' choice of schools: The rhetoric and reality of how Hong Kong kindergarten parents choose schools under the voucher scheme*. *Current Issues in Education*. 2011/1.; Fűrész-Mayernik, 2018.

Felmerülhet az a kérdés is a szülőben, hogy egynyelvű, vagy kétnyelvű óvodát válasszon. Mivel már szinte elengedhetetlen egy idegen nyelv elsajátítása, így, ha van erre lehetőség a közvetlen környezetben, válasszon a szülő olyan óvodát, ahol megjelenik az idegen nyelv. Egyértelmű, hogy azok az óvodák, ahol hetente néhány alkalommal találkoznak idegen nyelvvél, azok kevésbé eredményesek, mint azok az óvodák, ahol a mindennapjaikba be van építve. „Minél korábban találkozik a gyermek a nyelvvél, annál könnyebben, természetesebben fogja beszélni”.¹⁰

2001-ben végeztek egy kutatást az országos óvodavizsgálat részeként, amiben többek között arra kérdeztek rá, hogy hogyan, milyen szempontok figyelembe vételével választanak gyermeküknek nevelési intézményt a szülők.¹¹ A szülők igényei, elvárásai és észrevételei fontos tényezői lehetnek az óvodák életének, sőt ezek a szempontok jó motivációként szolgálhatnak az óvodai nevelés fejlesztésében is. A szülők fontos szerepet játszanak az óvodai életben és a gyermek fejlődésében, ami az Óvodai Nevelés Országos Alapprogramjában is megfogalmazódik: „Az óvodai nevelés a családi neveléssel együtt szolgálja a gyermek fejlődését. Ennek alapvető feltétele a családdal való szoros együttműködés”.¹²

A kutatás lényegében arra irányult, hogy ezt az együttműködést és annak különböző formáit felmérje. 470 óvodának lett egyenként 10-10 kérdőív kiküldve, így az adatfelvétel során véletlenszerűen kiválasztottak intézményenként tíz szülőt, így összesen 4700 kérdőív került kitöltésre. A megkérdezettek 88%-a küldte vissza a kérdőíveket, ami egész magas számnak tekinthető. Ez azt bizonyítja, hogy a megkérdezett szülők készségesen válaszoltak a gyermeküknek ellátást biztosító óvodai intézményről feltett kérdésekre. Megfigyelhető továbbá, hogy a kérdőíveket kitöltött szülők 93,2 %-a az édesanya volt (6,8 % volt az édesapák százaléka), amiből az derül ki, hogy az intézménnyel zömében ők tartják a kapcsolatot.¹³

A vizsgálat során kiderült, hogy a megkérdezett szülők 47%-ának van lehetősége választani. A többségnek (53%) nem igazán van választási lehetősége az intézmények között, mert a településen, ahol élnek, lehet, hogy csak egy óvoda működik, illetve akinek lenne lehetősége választani, mégsem teszi, aminek különböző okai lehetnek.¹⁴

A kutatók megkérdezték azt is a szülőktől, hogy akinek volt választási lehetősége, mennyire használta ki azt – felkeresett-e személyesen óvodákat, ha igen, hányat. A választ adó szülők 31%-a válaszolta azt, hogy csak egy óvodát látogatott meg. Közel 66%-a a válaszadóknak azt mondta, hogy kettő vagy több óvodát keresett fel – így kihasználva az adódó választási lehetőséget. 42% két óvodát nézett meg, 20%-a a szülőknél hármat és 7% volt azoknak a szülőknél az aránya, akik alaposabbak voltak, mert ők négy, vagy több óvodát látogattak meg, és ezt követően döntöttek arról, hogy gyermeküknek melyik óvodát választják.¹⁵

A kutatás során többek között még arra a kérdésre is keresték a választ, hogy mit gondolnak a szülők az iskolára felkészítő játékos foglalkozásokról.

¹⁰ FŰRÉSZ-MAYERNIK, 2018, p. 58, Eshboeva Durdona Alisher QIZI: *Ways and methods of teaching english in kindergarten*. Наука и образование сегодня, 2021/2. 86-88.

¹¹ TÖRÖK, 2004.

¹² 363/2012. [XII. 17.] Korm. rendelet, 1. melléklet

¹³ TÖRÖK, 2001.

¹⁴ TÖRÖK, 2004.

¹⁵ TÖRÖK, 2004.

Járatnák-e gyermeküket ilyen külön foglalkozásokra, és ha igen, akkor milyen plusz tudás elsajátítását részesítenék előnyben. A szülők nagy része (77%) jelezte, hogy járatná gyermekét játékos külön foglalkozásra, a többi szülő válasza pedig fele-fele arányban oszlott meg. Egyik részük azt válaszolta, hogy nem járatná, mert az óvodai tevékenységek során elegendő ismeretet kap a gyermek, míg a szülők másik része nem tudott konkrét véleményt alkotni. A következő kérdés azokat érintette, akik élnének a külön foglalkozás lehetőségével. A kérdés arra vonatkozott, hogy milyen jellegű tevékenységre járatná gyermekét. A szülők túlnyomó többsége (73,5%) az úszást, vízzel való ismerkedést választotta elsőnek, második helyen állt (57,3%) az idegen nyelv tanulása játékos módszerekkel. Harmadik helyen a rendszeres külön torna áll (49,5%), és ezen kívül még a vallást, illetve a számítógéppel való ismerkedést választották.¹⁶ A IKT eszközökkel való ismerkedést nem csak Török emelte ki. Mhic Mhathúna és Nic Fhionnlaoich¹⁷ kutatásában is megfigyelhető, hogy a szülők nagy része támogatta azt, hogy a gyermek intézményes keretek között ismerkedjen meg a számítógéppel.¹⁸

A kutatás során még az óvoda választását befolyásoló tényezőkre kérdeztek rá, melyre a szülők nagy többsége azt válaszolta, hogy a személyes tapasztalat befolyásolta leginkább őket döntésükben. Meghatározó volt a szülők körében az óvoda közelsége és megközelíthetősége is. Befolyásolta a szülők döntését a barátok és a család véleménye, tanácsa, illetve voltak olyan édesanyák és édesapák is, akik az óvodában dolgozók tanácsára iratták be az adott intézménybe a gyermeket.¹⁹

A kutatás során megfigyelhető volt, hogy az óvodákban elsősorban az óvodapedagógus személye a meghatározó, valamint elmondható, hogy tulajdonképpen nem óvodát, hanem óvodapedagógust választ gyermekének a szülő. Második helyen a dajka személyisége áll, ami befolyásolhatja a szülőt a döntésben. A külön foglalkozásokra való igény is azt igazolta vissza, hogy a legfontosabb számukra a gyermekük egészséges testi-, lelki- és mentális fejlődése. Fontos szempont volt ezen kívül még a szülők számára többek között az udvar, illetve az épület állapota, a gyermekek számára felkínált programok minősége/mennyisége, valamint az egyéni bánásmód a gyermek irányába.²⁰

Összességében az állapítható meg ebből a kutatásból, hogy az óvodák kiválasztásának legfőbb szempontja az óvodapedagógus(ok) személyisége. Az óvodai nyílt napok során sem az óvodapedagógus, sem pedig az óvodavezető nem tudja akarattal befolyásolni a szülő véleményét, viszont, ha a szülő azt látja, hogy a pedagógus szívvel-lélekkel végzi a munkáját, ez meghatározó lehet a döntésében.

¹⁶ TÖRÖK, 2001.

¹⁷ Máire MHIC MHATHÚNA–Fiona NIC FHIONNLAOICH: *Why parents chose to send their children to Irish-medium immersion preschools: learning from parental choice strategies in Celtic countries*. European Early Childhood Education Research Journal. 2021/3. 441–454.

¹⁸ MHIC & NIC, 2021.

¹⁹ TÖRÖK, 2001.; Ina Olmer SPECHT–Sofus C LARSEN–Ann-Kristina NIELSEN–Jeanett Friis ROHDE–Berit Lilienthal HEITMANN–Tanja Schjødt JØRGENSEN: *Parental choice of kindergarten type and relations to personal values, socio-demographics, and early child characteristics*. 2022.

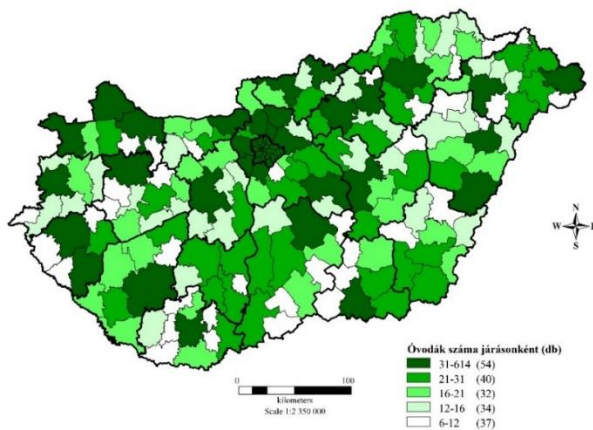
²⁰ TÖRÖK, 2001.; HEGEDŰS Roland: *Hátrányos helyzetű gyermekek óvodai nevelése és gyógypedagógiai ellátása*. In: VARGA Aranka–ANDL Helga–MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2019. Neveléstudomány: Horizontok és Dialógusok. I. kötet*. MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, PTE BTK Neveléstudományi Intézet. Pécs, 2020. 221–232.

Fontos, hogy a pedagógus olyan harmonikus és szeretettel teli légkört teremtsen, amiben a gyermek jól érzi magát.²¹

A szülők sokszor a külső személyekkel folytatott diskurzusok alapján is döntenek, mert úgy vélik, egy pedagógus elfogult lehet a „saját óvodájával” szemben.²²

Nem csak Török Balázs végzett kutatásokat az óvodaválasztással kapcsolatban. Több kutatás is foglalkozott azzal, hogy mi alapján választ a szülő óvodát, mely szempontokat tartja a legfontosabbnak.²³ A szülők körében elsődleges szempontok egyike volt az intézménnyel való korábbi kapcsolat, valamint az ott dolgozó óvodapedagógusok hozzáállása a gyermekekhez és a munkájukhoz. Meghatározó volt a döntés szempontjából az is, hogy milyen van közel az óvoda a család lakóhelyéhez, valamint milyen az óvodai udvar felszereltsége. A nyílt napokon a szülők meglátogathatják az óvodákat gyermekeikkel együtt. Az itt szerzett első benyomás alapján is dönthetnek, illetve láthatják azt is, hogy hogyan viszonyulnak a dolgozók a gyermekekhez.²⁴

Mint ahogyan már korábban említésre került, sok településen a szülőnek nincs választási lehetősége, mivel ott csak egy intézmény van.²⁵ A Központi Statisztikai Hivatal adatai is alátámasztják ezt. Megvizsgáltuk, hogy járásonként milyen az az óvodák számának megoszlása Magyarországon. Alapvetően megfigyelhető, hogy azon járásokban, ahol a vármegyeszékhely található, ott a legmagasabb az óvodák száma. Megfigyelhető, hogy egy járásban átlagosan 32 óvoda van. Pest vármegye után Győr-Moson-Sopron vármegye kistérségei között található a legtöbb olyan járás, ahol 31-nél több óvoda található. Összesen 37 olyan kistérség van, ahol maximum 12 óvoda működik. Magasabb számban ezek a járások Csongrád-Csanád, Bács-Kiskun, Baranya, Veszprém, illetve Zala vármegyékben vannak. (1. térkép).

Óvodák száma járásonként (Forrás: KSH 2021, Saját szerkesztés) (1. kép)

²¹ TÖRÖK, 2001.

²² TÖRÖK, 2004.; Teszenyi & Hevey, 2015.

²³ TÓTH, 2015.; Specht et al., 2022.

²⁴ SPECHT et al., 2022.; Tóth, 2015.

²⁵ TÖRÖK, 2004.

A kutatás bemutatása és hipotézisek

Kutatásunk során – mint ahogyan a bevezetőben említésre került – szeretnénk feltárni, hogy mely szempontok segítik a szülőket eldönteni, milyen óvodát válasszanak a gyermekeiknek. A szakirodalmi feltárásunkra alapozva állítottuk fel a kutatás során vizsgálni kívánt hipotéziseimet.

1. A 35 év alatti szülők körletekintőbben (több szempontot figyelembe véve) választanak óvodát gyermeküknek.
2. Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők számára kevésbé fontosak az óvodaválasztást befolyásoló tényezők.
3. Azon szülők, akik falun/tanyán élnek, sokkal kisebb hangsúlyt fektetnek a különböző óvodaválasztást befolyásoló tényezőkre, mint a városban élők.

A hipotézisek vizsgálatára a kutatásunk során kvantitatív módszereket alkalmaztunk. Célunk az volt, hogy Török Balázshoz²⁶ hasonló módon felmérjük a szülők véleményét az óvodaválasztással kapcsolatban. Kérdőíves vizsgálatunkat 2019 őszén 11 óvodában végeztük, mely során 160 szülővel kitöltött kérdőívet gyűjtöttünk össze papír alapon. Az óvodák Debrecenben, Derecskén, Hajdúnánáson, Létavértesen, illetve Pocsajban találhatóak, vizsgálatunkban nem szeretnénk volna Hajdú-Bihar vármegye határát átlépni, ezért is ezek a települések kerültek a vizsgálatba. A települések véletlenszerűen kerültek kiválasztásra. A kérdőívben leginkább az óvodaválasztással, illetve annak befolyásoló tényezőivel, valamint az óvodai idegennyelv-tanulással kapcsolatos kérdések szerepeltek.

Vizsgálatunk során az adatokat SPSS statisztikai programmal elemeztük, mely során keresztábra, Anova és klaszteranalízist végeztünk. Az elemző program lehetőséget biztosított arra, hogy egyes kérdéseknél az itemeket összevonjuk, ezáltal új változót hozzak létre, valamint arra is, hogy szignifikancia szinteket számoljunk az egyes csoportok között.

Annak érdekében, hogy az adatokat elemezni tudjuk, fontos az alanyok pár jellemzőjét áttekinteni. A kérdőívet 136 nő és 24 férfi töltötte ki, életkori eloszlásuk változatos képet mutat. A kitöltők között 39 fő (24,4%) 30 év alatti, 44 fő (27,5%) 31 és 35 év közötti, 49 fő (30,6%) 36 és 40 év közötti és 28 fő (17,5%) 40 év fölötti szülő vett részt.

Az intézményválasztásban fontos tényező lehet a szülők iskolai végzettsége. A kitöltők közül 47 (29,4%) fő nem rendelkezik érettségivel, 54 fő megszerezte a középiskolai érettségit, míg a mintában a legnagyobb arányt egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők képviselik (59 fő, 36,9 %). A településtípusra vonatkozóan diverz a minta, mert a kitöltők közül 29 fő lakik faluban vagy tanyán, 76 fő városban, illetve 55 fő vármegyeszékhelyen (Debrecen).²⁷

²⁶ TÖRÖK, 2001.

²⁷ MÁNDOKI Réka–HEGEDŰS Roland: *Idegen nyelvi tevékenységek lehetőségének befolyásoló szerepe az óvodaválasztásban (1)*. Óvodai Nevelés 2022/2a. 30–31.; MÁNDOKI Réka–HEGEDŰS Roland: *Idegen nyelvi tevékenységek lehetőségének befolyásoló szerepe az óvodaválasztásban (2)*. Óvodai nevelés 2022/3b. 26–27.

A kutatás eredményei

Az eredmények vizsgálatakor K-középpontú klaszteranalízist is végeztünk, ahol az óvoda választását befolyásoló tényezőket vizsgáltuk az alapján, hogy a szülők a különböző szempontokat mennyire tartják hangsúlyosnak. Így az elemzés során három klasztert különítettünk el azon tényezők alapján, hogy a szülőknek a különböző szempontok – az óvodaválasztás során – mennyire fontosak. Így kialakult egy olyan csoport, amelyik számára minden szempont lényeges (tudatos), az a csoport, akinek szintén fontos a legtöbb tényező, de jóval mérsékeltebb az érdeklődés (gondolkodó), és végül kialakult az a csoport, ahol a szülőknek a legtöbb tényező nem fontos (kevésbé tudatos klaszter).

	Tudatos	Gondolkodó	Kevésbé tudatos
Az óvoda távolsága	3,35	1,87	2,55
Pedagógiai program	3,28	3,22	2,11
Pozitív visszajelzés családtól	3,73	3,24	2,69
Pozitív visszajelzés barátoktól	3,67	3,31	2,67
Különböző nemzetiségű gyermekek aránya a csoportban	3,29	1,86	1,91
Plusz tevékenységek	3,5	3,08	1,64
Idegen nyelv	3,54	3,31	2,07
Előzetes tapasztalat	3,49	2,86	2,23
Egy óvoda van a településen	2,26	1,8	1,51
Óvoda felszereltsége	3,4	3,16	2,3
Fél a szülő, hogy a gyermek keverni fogja a nyelveket	1,26	1,22	1,32
Klaszterek elemszáma	58 fő	52 fő	48 fő

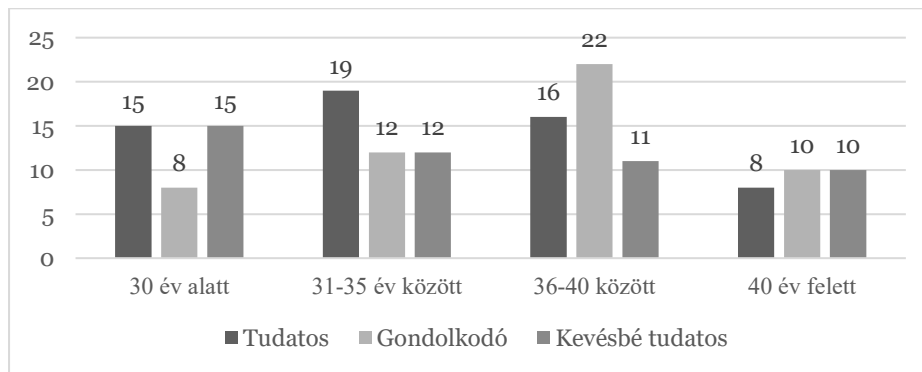
Az óvodaválasztást befolyásoló tényezők alapján kialakított szülői klaszter (N=158) (1. Táblázat)

A táblázatban szereplő első csoport az, ami számára a különböző befolyásoló tényezők kiemelkedően fontosak. Erre a csoportra jellemző, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a pedagógiai programra, valamint számít a barátok, a család és hozzátartozók pozitív véleménye, ami segíti őket a könnyebb döntéshozatalban. Elmondható, hogy ebben a kategóriában lévő szülők számára a legtöbb tényező fontos, viszont vannak kivételek. Ezt a csoportot jellemzi, hogy félnek attól, hogy gyermekük keverni fogja a nyelveket, ha idegen nyelvet tanul, illetve nem mérv-adó számukra az, hogy az adott településen csak egy intézmény van.

A klaszteranalízis során elkülönítettük azt a csoportot, ami számára a különböző befolyásoló tényezők kevésbé fontosak (1. táblázat). Ezt a kategóriát jellemzi, hogy lényeges elem számukra az óvodában tanított idegen nyelv, valamint

a pozitív visszajelzések a barátoktól, illetve közvetlen hozzátartozóktól. Nem lényeges tényező viszont számukra az óvoda távolsága, valamint az, hogy a településen egy óvoda található, illetve a különböző nemzetiségű gyermekek aránya a csoportban. Az attól való félelem, hogy a gyermek keveri a nyelveket, szintén elhanyagolható szempont a szülők számára.

A harmadik kategóriába sorolt szülőkre jellemző, hogy fontosnak tartják a családtagoktól és barátoktól kapott pozitív visszacsatolásokat – csak úgy, mint a másik két csoport esetében. Ebben a csoportban megfigyelhető, hogy a legtöbb befolyásoló tényező nem fontos számukra, ami a klaszterközéppontokban is megmutatkozik. Többek között a plusz tevékenységekre való lehetőség megléte, illetve a különböző nemzetiségű gyermekek aránya a csoportban, mint befolyásoló tényezők – nem fontosak nekik. A klaszteranalízis során kialakított csoportok között megvizsgáltuk, hogy az életkorok alapján milyen különbség van. Ennek során keresztábra elemzést végeztünk.

A klaszterek és az életkor kapcsolata (N=158; fő) (1. ábra)

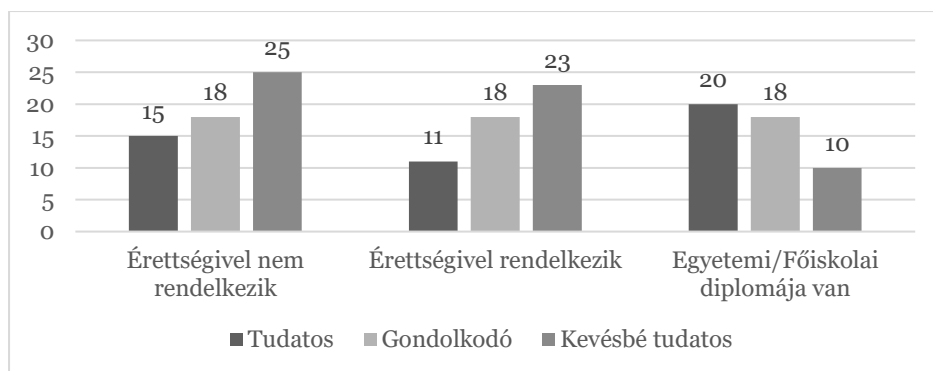
Az első csoport a 30 év alattiak kategóriája. Itt az látható, hogy egyenlő azon szülők száma, akiknek minden tényező fontos, illetve azoké, akiknek nem relevánsak az egyes szempontok. (15 fő, 39,47%). A 30 év alatti szülők közül nyolcan vélik úgy, hogy nem minden tényező fontos (8 fő, 21,05%).

A 31 és 35 év közötti kategóriában kiemelkedő azon szülők száma, akik nagy hangsúlyt fektetnek az egyes szempontokra az intézményválasztás során (19 fő, 44,18%). 12 szülő válaszolta azt, hogy az egyes óvodaválasztást befolyásoló szempontok nem túl hangsúlyosak számukra (27,9%). Irrelevánsak az egyes komponensek szintén 12 szülőnek. Ők úgy vélik, hogy az általunk felsorolt tényezők nem meghatározók az óvodaválasztás során.

36 és 40 év között azon szülők vannak túlnyomó többségben, akik számára a legtöbb szegmens nem releváns a választás során (22 fő, 44%). Őket követik ebben a korosztályban, akik körültekintően járnak el abban, hogy gyermeküknek a legmegfelelőbb intézményt találják meg (16 fő, 32,65%). A legkevésbé pedig azok vannak, akiknek nem relevánsak ezek az információk (11 fő, 22,46%). A 40 év fölötti szülők között a legkevésbé azon személyek száma, akiknek a befolyásoló tényezők fontosak az intézményválasztáskor (8 fő, 28,58%). Tíz 40 éves

kor fölötti szülő gondolja azt, hogy valamennyi szempont nem meghatározó számukra az óvoda kiválasztásakor (35,71%). Szintén 10 szülő reagált arra, hogy a szempontok teljesen irrelevánsak számukra (35,71%). Megfigyelhető (1. ábra), hogy a 35 év alatti szülők számára a leginkább fontosak az egyes tényezők az óvodaválasztás alkalmával. Ők az a korosztály, akik a legtöbb időt és figyelmet szentelik az intézmény kiválasztására, de természetesen nem minden ilyenkorú szülő vélekedik így erről a témáról.

A következőkben azt vizsgáltuk, hogy a klaszteranalízissel készült három csoport között milyen a szülők megoszlása az iskolai végzettségük alapján. Az eredményeket keresztábrás vizsgálat során kaptuk meg (2. ábra).

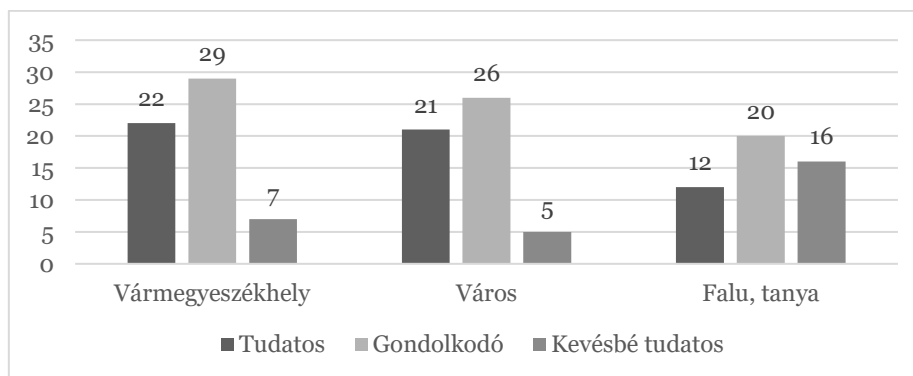
A klaszterek és a szülők iskolai végzettségének kapcsolata (N=158; fő) (2. ábra)

Az első kategóriába azok a szülők kerültek, akik iskolai tanulmányaik során nem szereztek érettségit. Az ide tartozó szülők 25,8%-a (15 fő) tartja szem előtt a legtöbb óvodaválasztási tényezőt, így körütekintően tud dönteni. Valamivel többen, (18 fő, 31,03%), már kevésbé tartják relevánsnak az egyes tényezőket, amikor intézmény kiválasztására kerül a sor. A legnagyobb részt az érettségivel nem rendelkezők között azok teszik ki, akinek egyáltalán nem számítanak az egyes komponensek (25 fő, 43,1%). Az alapfokú tanulmányokat elvégző szülők csaknem felének irrelevánsak ezek a tényezők.

A középfokú tanulmányokat végzett szülők között 11 fő (21,15%) véli úgy, hogy minden intézményt befolyásoló tényező releváns. 18 fő gondolja úgy, hogy a legtöbb komponens elhanyagolható. 23 fő van a kitöltők között, akik a legkevésbé foglalkoznak a befolyásoló tényezőkkel az intézményválasztás során.

A következőkben azon szülők válaszainak eloszlását láthatjuk, akik egyetemi, vagy főiskolai diplomával rendelkeznek. Itt már nem arányos az eloszlás, mint az érettségit szerzett szülők között. A kitöltők kevesebb, mint fele (20 fő, 41,6%) alaposan mérlegel, amikor gyermekének óvodai intézményt választ, és minden tényező hangsúlyos számára. Két fővel kevesebb (18 fő, 37,5%) a legtöbb intézményválasztást befolyásoló szegmenst nem tartják relevánsnak. A diplomával rendelkezők között azok vannak a legkevesebben (10 fő, 20,83%), akik óvodaválasztásakor semmilyen szempontot nem vesznek figyelembe.

Nem csupán az életkori eloszlást, valamint iskolai végzettséget vizsgáltuk, hanem azt is, hogy az egyes lakóhelytípusokon élő emberek hogyan vélekednek arról, hogy az egyes befolyásoló tényezők mennyire relevánsak számukra, illetve egyáltalán számít-e nekik. A lakóhely, illetve az egyes befolyásoló tényezőkre adott válaszok alapján kialakult három csoport között szignifikáns különbséget mutatható ki (szign. = 0,017) (3. ábra).

A klaszterek és a lakóhely közötti kapcsolat (N=158; fő, szign. =0,017**) (3. ábra)

Az első csoportba azok tartoznak, akik vármegyeszékhelyen élnek (Debrecen). A válaszadók 37,93%-a (22 fő) tart minden egyes szempontot lényegesnek az intézményválasztás alkalmával. Néhány fővel többen (29 fő, 50%) tartják kevésbé relevánsnak ezen szempontok figyelembe vételét, 7 vármegyeszékhelyen élő szülő (12,06%) véli úgy, hogy ezen tényezőket teljes mértékben fölösleges figyelembe venni, irreleváns számukra.

A városban élők közül 21 szülő (40,38 %) gondolja azt, hogy mindent figyelembe kell venni, ami hatással lehet a választás meghozatalára. Valamivel több, 26 fő (50%) már kevésbé tartja relevánsnak ezeket a szempontokat, ők kevesebb energiát fektetnek abba, hogy gyermeküknek a megfelelő intézményt keressék meg. A kitöltők 9,6 %-a (5 fő) nem fektet nagy hangsúlyt az intézmény kiválasztására.

Kevesebb volt azon kitöltők száma, akik falun, vagy tanyán élnek, mégis nagy különbség van a klasztereloszlásban. A falun élő szülők egynegyed része (12 fő, 25 %) tartja csak fontosnak a befolyásoló tényezők figyelembe vételét. Kevésbé relevánsak az egyes szempontok 20 fő számára (41,66 %), ők nem minden szempontot tartanak fontosnak. 33,3% (16 fő) szülőnek a kérdőívben felsorolt tényezők egyáltalán nem számítanak akkor, mikor az óvodaválasztásra kerül a sor. Elmondható, hogy azon szülők, akik falun, vagy tanyán élnek, sokkal kisebb hangsúlyt fektetnek a különböző befolyásoló tényezőkre az óvodaválasztáskor, mint azok a szülőtársaik, akik városokban, vármegyeszékhelyen élnek, így tehát az is kijelenthető, hogy a harmadik hipotézisünk beigazolódott.

Összegzés

Kutatásunk célja az volt, hogy megvizsgáljuk, melyek azok a tényezők, amelyeket a szülők figyelembe vesznek gyermekük óvodaválasztása során. Vizsgálni szerettük volna ezen kívül még azt, hogy a szülők ezen komponenseket mennyire tartják fontosnak. Ezen eredményeket pedig valamennyi társadalmi háttérváltozóval összevetettük.

Az első megfogalmazott hipotézis szerint „a fiatalabb, 30 év alatti szülők alaposabban (több szempontot figyelembe véve) választanak óvodát gyermeküknek”. Ez a feltételezésünk beigazolódt, mert a klaszterelemzés során a 30 éves, vagy annál fiatalabb szülők sokkal megfontoltabbak, sokkal több befolyásoló tényezőt vesznek figyelembe az intézmény kiválasztásakor.

A második hipotézisünk a következő volt: „az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők számára kevésbé fontosak az óvodaválasztást befolyásoló tényezők.” Ezen hipotézis szintén beigazolódt, mert a legkevésbé tudatosak azok a szülők voltak, akik nem rendelkeznek érettséggel és a tudatos kategóriában volt legmagasabb azon szülők száma, akiknek egyetemi vagy főiskolai végzettségük van.

Az utolsó hipotézissel azt vizsgáltuk, hogy a falun vagy tanyán élő szülők számára kevésbé releváns az óvodaválasztást befolyásoló tényezők részletes figyelembe vétele, míg a városban/vármegyeszékhelyen élők erre nagy hangsúlyt fektetnek. Ezen hipotézis szintén beigazolódt, mert a kevésbé tudatos szülők között azok voltak a legmagasabb számban, akik falun, vagy tanyán élnek, míg a tudatos és a gondolkodó szülők között magasan a vármegyeszékhelyen és városban élő szülők voltak.

A kutatás eredményeit vizsgálva és elemezve kijelenthető, hogy hipotéziseim beigazolódtak. Azon 11 intézmény, ahová kérdőívet küldtem ki, különböző társadalmi rétegből származó embereket ölelt fel. A kapott eredményeket követően egy komplexebb képet kaptam a különböző társadalmi rétegekben élő szülők válaszairól. Megfigyelhető lett ezáltal, hogy a változatos társadalmi háttérváltozókkal rendelkező szülők miként viszonyulnak az általam feltett kérdésekhez.

Irodalom

363/2012. (XII. 17.) Korm. rendelet az Óvodai nevelés országos alapprogramjáról

ÁDÁM Fruzsina–HEGEDŰS Roland: *Homogén és heterogén csoportok az óvodában*. Képzés és Gyakorlat 2019/3–4. 115–128.

DOI: 10.17165/TP.2019.3-4.10

FUNG, Kit-Ho Chanel–LAM, Chi Chung: *Empowering parents' choice of schools: The rhetoric and reality of how Hong Kong kindergarten parents choose schools under the voucher scheme*. Current Issues in Education. 2011/1. <https://cie.asu.edu/ojs/index.php/cieatasu/article/view/635/158>

FŰRÉSZ-MAYERNIK Melinda: *Angolozik a család – Kétnyelvű nevelés a gyakorlatban*. Alto Nyomda Kft. Mór., 2018.

GOLNHOFER Erzsébet–SZABOLCS Éva: *Gyermekek: nézőpontok, narratívák*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2005.

- HEGEDŰS Roland: *The situation of social science graduates in Hungary*. In: HATOS Adrian (szerk.): *Riding the Wave. Social Science Curriculum and Teaching in Higher Education in an Age of Crisis. Proceedings of interacional conference*. Oradea, 5-6. November 2015. Presa Universitară Clujeană – Editura Universităţii din Oradea. Cluj-Napoca – Oradea., 2015. 23–42.
- HEGEDŰS Roland: Hátrányos helyzetű gyermekek az óvodában. In: PÁLFI Sándor (szerk.): *Kora gyermekkori nevelés, család és közösségek*. Debrecen. Didakt, 2019. 59–75.
- HEGEDŰS Roland: *Hátrányos helyzetű gyermekek óvodai nevelése és gyógypedagógiai ellátása*. In: VARGA Aranka–ANDL Helga–MOLNÁR-KOVÁCS Zsófia (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2019. Neveléstudomány: Horizontok és Dialógusok. I. kötet*. Pécs, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, PTE BTK Neveléstudományi Intézet. 2020. 221–232.
- KAMPICHLER Martina–DVOŘÁČKOVÁ Jana–JARKOVSKÁ Lucie: *Choosing the right kindergarten: parents' reasoning about their ECEC choices in the context of the diversification of ECEC programs*. Journal of Pedagogy, 2018/2. 9–32. DOI: [10.2478/jped-2018-0009](https://doi.org/10.2478/jped-2018-0009)
- KOVÁCS Ivett Judit–Czachesz Erzsébet: *Mit szeretnének a szülők? Korai nyelvtanulás az óvodában*. Iskolakultúra, 2021/10. 16–37.
DOI: [10.14232/ISKKULT.2021.10.16](https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2021.10.16)
- KOTÁN Attila: *Az óvodai nevelés intézményrendszere és finanszírozása*. The Institutional System and Financing of Kindergarten Education. – Educatio, 2005/4. 762–776.
- Maire MHC MHATHÚNA–Fiona NIC FHIONNLAOICH: *Why parents chose to send their children to Irish-medium immersion preschools: learning from parental choice strategies in Celtic countries*. European Early Childhood Education Research Journal. 2021/3. 441–454.
DOI: [10.1080/1350293X.2021.1928718](https://doi.org/10.1080/1350293X.2021.1928718)
- MÁNDOKI Réka–HEGEDŰS Roland: *Idegen nyelvi tevékenységek lehetőségének befolyásoló szerepe az óvodaválasztásban (1)*. Óvodai Nevelés 2022/3. 30–31.
- MÁNDOKI Réka–HEGEDŰS Roland: *Idegen nyelvi tevékenységek lehetőségének befolyásoló szerepe az óvodaválasztásban (2)*. Óvodai Nevelés 2022/3. 26–27.
- MOLNÁR Balázs–PÁLFI Sándor–SZEREPI Sándor–VARGÁNÉ NAGY Anikó: *Kisgyermekkori nevelés Magyarországon*. Educatio 2015/3. 121–128.
- NAGY Éva Annamária: *Változások a magyar oktatási rendszerben*. In: TORGYIK Judit (szerk.): *Sokszínű pedagógiai kultúra*, International Research Institute, Komarno, 2014. 221–228.
- NEMES Magdolna: *Ötven angol mondóka óvodásoknak*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2019.
- Andrea M. NOEL–Kathleen M. LORD–László VARGA: *Supporting Second Language Vocabulary: A Scenario From Hungarian Preschools*. Kappa Delta Pi Record, 2019/1. 24–29. DOI: [10.1080/00228958.2019.1549437](https://doi.org/10.1080/00228958.2019.1549437)
- OECD (2017). *Starting Strong 2017. Key OECD Indicators on Early Childhood Education and Care*. Starting Strong, OECD Publishing.
DOI: [10.1787/9789264276116-en](https://doi.org/10.1787/9789264276116-en)

- PANKOTAI Fanni–HEGEDŰS Roland: *Óvodás korú, roma/cigány gyermekek integrációja három hátrányos helyzetű óvodában*. In: VARGÁNÉ NAGY Anikó (szerk.): *Családi nevelés: Hátránykompenzációs kiadvány* Budapest, Forstag Nonprofit Közhasznú Kft. 2019. 54–67.
- PÁSZTOR Enikő Judit: *A játékos idegennyelvi foglalkozások megjelenése a magyarországi óvodákban 1595-től napjainkig, különös tekintettel a soproni és Sopron környéki Óvodákra* (Doktori disszertáció). 2019.
https://www.ppk.elte.hu/dstore/document/222/doktorjelolt_pasztoreniko-judit_disszertacio.pdf
- Eshboeva Durdona Alisher QIZI: *Ways and methods of teaching english in kindergarten*. Наука и образование сегодня, 2021/2. 86–88.
- SEOK HOON, Seng: *Quality of Kindergarten Education in Singapore: Parents' Views and Expectations*. 1994.
- SOMINÉ HREBIK Olga: *Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás összefüggéseinek megközelítései: Egy közös értelmezési keret lehetősége*. Magyar pedagógia, 2016/1. 53–77.
- Ina Olmer SPECHT–Sofus C LARSEN–Ann-Kristina NIELSEN–Jeanett Friis ROHDE–Berit Lilienthal HEITMANN–Tanja Schjødt JØRGENSEN: *Parental choice of kindergarten type and relations to personal values, socio-demographics, and early child characteristics*. 2022.
 DOI: 10.21203/rs.3.rs-1733639/v1
- TESZENYI Eleonóra–Denise HEVEY: *Age group, location or pedagogue: Factors affecting parental choice of kindergartens in Hungary*. Early Child Development and Care, 2015/11–12. 1961–1977.
 DOI: 10.1080/03004430.2015.1028391
- TÓTH András: *Szülőket kérdeztünk... Mi alapján választanak óvodát a gyermeküknek?* Új Köznevelés, 2015/8. 25–27.
- TÖRÖK Balázs: *Óvodaválasztás*. Educatio. 2001/4. 723–730.
- TÖRÖK Balázs: *A gyermeküket óvodáztató szülők körében végzett országos felmérés eredményei*. Felsőoktatási Kutatóintézet. Bp., 2004.
- United Nations General Assembly: *Trans-forming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. A/RES/70/1. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

Abstract

**THE IMPORTANCE OF KINDERGARTEN CHOICE AMONG PARENTS
BASED ON DIFFERENT DEMOGRAPHIC FACTORS**

Choosing the best nursery school for your child has become a priority for parents in recent years, but not everyone has the opportunity to do so. In Hungary, Balázs Török (2001, 2004), among others, has addressed this issue and we, like him, would like to investigate this issue. In 2019, we conducted a quantitative data collection in 11 kindergartens in Hajdú-Bihar county. The obtained results were analysed using the statistical program SPSS with cross tabulation, Anova and cluster analysis. After cluster analysis, our results show, among other things, that younger parents place more emphasis on the choice of kindergarten than their older counterparts, and we also observe that parents who live in cities are basically more careful in choosing the right institution for their child.

DANUBIUS NOSTER

SZERZŐINKRŐL

Prof. dr. sc. CVIKIĆ, Lidija
Sveučilište u Zagrebu
Učiteljski fakultet
lidija.cvikic@ufzg.hr

HORVÁTH Réka, PhD doktorjelölt, tanársegéd
Pécsi Tudományegyetem Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs
Eötvös József Főiskola, Pedagógusképző Intézet, Baja
horvath.reka@ejf.hu

JURČEVIĆ, Zorica, doktor znanosti, profesor hrvatskoga jezika
Privatna umjetnička gimnazija
10000 Zagreb
zoricaffx@gmail.com

KASZA Kinga, PhD doktorjelölt
PTE KTK, Gazdálkodástani Doktori Iskola, Pécs
kasza.kinga@ktk.pte.hu

KOCSIS Júlia
művelődésszervező
Eötvös József Főiskola, Gazdálkodási Intézet, Baja
kocsis.julia@ejf.hu

MÁNDOKI Réka, PhD hallgató; tanársegéd
DE HTDI Neveléstudományi Doktori Program, Debrecen
EKKE PK Tanító- és Óvóképző Intézet, Eger
rmandoki@gmail.com

Dr. sc. MIKULAN, Krunoslav
izvanredni profesor, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
krunoslav.mikulan@gmail.com

Dr. PUTTERER Elisabeth PhD
főiskolai adjunktus
EJF, Nemzetiségi és Idegen Nyelvi Intézet, Baja
putterer.elisabeth@ejf.hu

Dr. sc. SMAJIĆ, Dubravka, izvanredna profesorica
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Osijek
dsmajic@foozos.hr

SZÚCSNÉ TÓTH Zsuzsanna
főiskolai tanársegéd
Eötvös József Főiskola, Gazdálkodási Intézet, Baja
szucsne.toth.zsuzsa@ejf.hu

TOMIC, Draženko, izv. prof. dr.
Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
drazenko.tomic@ufzg.hr

Dr. habil. TÓTH Sándor Attila
SZTE JGYPK, Alkalmazott pedagógiai Intézet
Tanítóképző Tanszék, Szeged, Hattyas sor 10.
toth.sandor.attila@ejf.hu

Prof. dr. sc. TURZA-BOGDAN, Tamara
Sveučilište u Zagrebu
Učiteljski fakultet
tamara.turza-bogdan@ufzg.hr

Dr. ZALAY Szabolcs PhD
főiskolai docens, igazgató
EJF, Pedagógusképző Intézet, Baja – Leőwey Klára Gimnázium, Pécs
zalay.szabolcs@ejf.hu

